

(TSB)
4

УЛУГХЕМ

4

Тына
чогаалчыларның
сөткүүлү

1994

ТЫВАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

УЛУТ ХЕМ

Чечен
чогаал
болгаш
ништилел-
политиктиг
сеткуул

СЕТКУУЛДУҢ БО ДУГААРЫНДА
АНЫЯК ЧОГААЛЧЫЛАР

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Надежда Куулар. Ынакшылда назы-хар чок.
Раиса Ондар. Ынакшылдың човулаңы. Тоожу.
Сөстүн үнези. Арыг чүве. Сайыт кызы.

Киш кудуруу. Даайын танываан.

Сарра Куулар. Үүргене.

Леонид Каңоол. Тенниг розалар. Мөген-Бажының
чодураалары. Депутаттың монологу.

Надежда Куулар. Коргунчуг дүш. Дамырактың
хомудалы.

ИЙИ АЙДА
БИР УДАА
ҮНЕР

ШҮЛҮКТЕР

4 (12/90)

1994
июль —
август

*О. Меңги, Н. Ондар, А. Монгуш, З. Күнзек,
А. Соян, А. Каңоол, Эм. Ооржак, М. Күжүгөт,
Б. Иргит, С. Кыргызс, Эл. Ооржак, С. Донгак,
А. Тере, К. Куулар, К. Ондар, Н. Дагбы,
Б. Казырыкпай.*

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

В. Б. Сагаан-оол, А. Даржай.

Уран Донгак. Александр Даржайның чогаалдары
болгаш бистиң үежилеривистиң сагыш-сеткил ди-
лээшкинери.

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

НОМ САҢЫ БОЛГАШ ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

КЫЗЫЛ

Ч. Ч. Куулар,
кол редактор.

К. К. Кудажы,
тоожулал болгаш
публицистика
килдизиниң редактору.

Ю. Ш. Кюнзегеш,
шүлүк болгаш
литература
критиказының
редактору.

М. Ч. Чооду,
чурук каасталга
редактору.

Чогаалдарның
машинага
ийи
интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алып.

Редакция
чөвүлели
Е. В. Антуфьев
А. А. Даржай
М. М. Дуюнгар
Ч. Ч. Куулар
А. У. Күжүгөт
З. В. Сахдан
А. Х.-О. Хосалыг.

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялап,
дедир эгиттес.
Авторларның бодалы
редакцияның туружу-биле
дүжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда «Улуг-Хем» сеткүүлге парлааттыганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң үндөзилекчилери: Тыва Республиканың Часаа, Парлалга болгаш информация комитеди, Тываның Чогаалчылар эвилели

Үндүрүкчүзү: Тываның Чогаалчылар эвилели. Тыва Республиканың Парлалганың болгаш массалыг информацияның хосталгазын камгалаар талазы-биле инспекция бүрүткээн. Бүрүткээн № Т-00028

У 4702580600—13
133(01)—94

47.2.58.6
ББК 84—4—5 Тув.

Надежда Куулар

ЫНАКШЫЛДА НАЗЫ-ХАР ЧОК

Тоожу

Ийи айның ортан үези. Ол хүн соогу-ла кончуг болган. Кудумчуларда улусту көөрге, кээргенчиг-ле: арны-бажы ак-шаң хыраа апарган, чамдыктары мырыңай арынна-рын холдары-биле дуй туткулап алган, шала күдүйгүлөпкөн, далаштыы кончуг эртип-дүжүп турганнар.

Сайлык бажыңындан дүъш соонда үнүпкөн. Ооң ал-ла сагыжы универмагта. Эртенги шакта ынаар коляскалар кии-рип турганын көргөш, чаш уруглуг угбазынга маңнап кел-гөш, чугаалаарга:

— Мээң ынаар баар харыым кайдал, честең база ажыл-дап турар болгай. Сен барып садып эkkээр сен бе? — деп дилээн. Ынаксавайн турза-даа, угбазын кээргээш, чыварлыг соокту-даа эскербейн, универмагка маң-биле келген. Коляс-каны садып апкан, ынчалза-даа...

Шак ол хүнден эгелээш-ле, Сайлыктың амыдырал-чурт-талгазы эскерилген. Чаа-ла 10 класс уругнуң сагыш-сеткили, сонуургалы өөредилгеже-даа эвес, а эскээр чардыга берген. Кежээлерде-даа, онаалга-даа кылып оргаш, кичээлдерде-даа чүгле ол оолдуң дугайында бодаар апарган: «Сергей шынап-ла меңээ ынак бе? Чүге мени үргүлчү-ле кино, концертче чалаарыл? Ооң шынап-ла кадайы чок ирги бе? Бир эвес бар болган дижик... А мен аңаа кандыг хамаарылгалыг мен ынчаш, ынак бе, азы...» Дүнелерде безин удувастап, үен-даян бодалдарга туттуруп, шак ол хүннү болганчок-ла сактып кээр апарган.

Садыгжылар аңаа улуг колясканы часпаан хевээр хаар-жаа-биле үндүрүп бергеннер.

— Дузалажыр кижинер чок бе, дуңмам? Оода шанак албааныңар ол чүве бе? — деп, садыгжы сагыш човап айтырган. Сайлык далажыр дээш, ол бүгүнү уттупканынга чөгенип, ыяды берзе-даа:

— Ажырбас ыйнаан, ам улузум чедип келир — деп, хейде-ле сагыжын чугаалаан. Картон хааржактыг колясканы чанынга каап алгаш, элээн үр садыг чанынга турган. «Бо-ла кылаштажып чоруур чүвөлөр эвейикпе, ам чүге чаңгызы-даа көзүлбес дээр силер. Хереглээрге ыңдыглар-ла болгай» деп, харын-даа чаңгысклассчы оолдарынга шыжыгып хорадаан турган. Садыгның мурну-биле хөм сумка туткан, хүрең тон-нуг, тарбаган кежи бөрттүг, унты идиктерлиг, Сайлыктыгы-биле алырга, элээн улгады берген кижини эртип бар чораан. Чеже доңуп турар боор, дуза дилээр ужурга таварышкан.

— Кайнаар баар силер, акый? Орук аайы-биле мону чедиржип берген болзуңарза аа?

Демги кижини доктаай бергеш айтырган:

— Силер кайнаар чанар силер? Мээң баар черим ырак, дуңмай, вокзал чаны.

— Школа чанында бажың-дыр ийин. Кончуг таптыг ону таварыыр улус-тур силер ала — деп, Сайлык амырай берген.

— Кай чедиржип берейн, чогуум чүү чүвөл?

— Коляска-дыр ийин.

Орукка чоруп орда, эрткен-душкен улус сонуургап: «Ол чүү чүвөл?» — деп, айтырып-ла турганнар. Шуптузунга аңчыгзынмайын харыылап чорааннар. Чамдыктары мырыңай:

— Оо, уругларымның чараштарын! Ол болбазыкпе, ынчап чоруур. Аныяк ада-ие бүгү чүүлдерни кады кылыр-ла болгай — деп, а эмин эртир сула чаңныг хөөремиктери:

— Чаптанчыгларын! Кадайының чараш деп чүвезин — дээш-ле, үш-үдүрүм баар болганнар.

— Адыңарны кым дээрил, дуңмай! — деп, демги эр ам чаа сактып келген чүве дег, орук орту кире бергенде айтырган.

— Сайлык.

— Мени Сергей дээр.

Элээн үр ыт чок чоруп ора, Сергей:

— Холуңар шылай берген боор че, солчуп алыылы — деп саналдаан.

Сайлыктың солагай талакы хол-хавын дуңмазы чунгу-лаар дээш апарган болган. Ынчангаш чүгле чаңгыс хол-каптыг чораан. Холу чеже-даа шылап чорза, ам канчаар, кызыл-хол-биле көдүрер эвес, ыяткаш мегелээр ужурга таварышкан:

— Чок, мен хоржок мен. Мээң солагай холум сынып турган болгаш, аар чүве көдүрүп шыдавас мен.

— Мээң холум безин чинге хендирден шылай берди, силерниң мырыңай ат болду ыйнаан. Ынчаарга маңаа дыштанып аалыңар че.

— Чок-чок, школа чоокшулап келди ышкажыл, бичии шыдажып көрүңерем — деп, Сайлык мырыңай аайынга кирбээн.

— Халаптыг дунмай-дыр силер аа...

Сайлыктын сагыжы чүгле бурунгаар-ла, бурунгаар.

Шак ол хүннүң соонда Сайлык Сергейге бо-ла ужуражыр болу берген. Ол дужуп келгеш, анаа черле эртпестер: амырменди солчуп, чамдыкта мырыңай аразында бичии чугаалажы-даа кааптар.

Химияга зачет дужаагаш, Сайлык үнүп кээрге, орайтай берген болган. «Караңгы, кандыг-даа болза, чанар херек! Бажында кырган-ачам чааскаан-на болгай» деп боданмышпаан, кудумчуже үнүпкен. Хоорайның ындазында хөлээзинни кончуг. Базымнарын дүргедетпишаан, чоруп-ла орган. Бир-ле херим эжии дагжаан соонда, ооң соондан кижии маңнап келгеш:

— Чааскаан кортназыңны аа, Сайлык, кайыын үндүң? — дизе-ле, Сергей болган.

— Зачет дужааш... чанарым ол — дээш, Сайлык оон ыңай чүнү-даа чугаалаваан.

— Хоорайның кончуун көрөм: эзирик улустуң хөйүн. Мен чедирип каайн, кыс кижии чааскаан чоруурга, коргунчуг-ла болгай.

— Ынчалыңар даан — деп чөпшээрешкен. Мурнундаазынга бодаарга, элээн хөөрөшкеннер. Сергей бодунуң ажыл-амыдыралының дугайында каксы таныштырган-даа. Сайлык хөөкүйдө хөй чугаалаар чүү бар деп? Ол өөредилгезиниң дугайында каш сөстөн өске чүнү-даа чугаалаваан.

Хенертен кудумчу белдиринде караңгы азыгдан хөрээ чанаш эзирик оол үнө халып келген.

— Эй, аныяктар! Маңаа бичии када доктааптыңарам. Силерден чаңгыс чүве айтырыштайн — дээш, оларның оруун доза турупкан.

— Чүнү айтыраың ол? — деп, Сергей оолдуң холдарын чайлады итпишаан, шириин айтырган.

— Ой, ой даадым. Коргунчуунуңу але, брат. Сен база ол хире бар кижии сен бе? Ха-ха. Каям, 50 акшадан чегдирип-сиңерзе кандыгыл, даай?

— Акша албайн чор бис — деп, Сайлык Сергейде акша бар-чогун-даа билбес хирезинде, дүрген-не харыылаан. Эзирик оол ооң арнынче тулдур көрүп келгеш:

— Хаа, бо кыстың чаражын аа! Мындыг чараш кысты сен ышкаш даайлар канчаар чүвел, кызыңны база чегдирип көрөм. А сен бодуң бажыңыңга тамчыктанып орбас сен бе? Бистер аныяктар бичии гулятьтапкаш кээли!

— Бо канчап бардың?! — деп, Сайлык кортканындан алгыра каапкан.

Сергей ону оожургадып:

— Ажырбас, кортпа. Мен турумда ажырбас оң. Кедерээр болза, көргүзүплеткей бис.

Эзирик оол ону дыңнааш, дам барган.

— Ха-ха-ха, чүнү көргүзүптер сен, даай? Кино бе? — дээш, Сайлыктың чанынга чедип кээрге, ол чайлады кылаштаан.

— Чоп менден дезер сен, уруг? — дээш, ооң белиндеп чыыра тудуп алган.

— Салыңар, кандыг кончуг чүдек улус силер мындыг! — деп алгырбышаан, Сайлык ушта чүткүп эгелээн, Сергей ам-на туттунуп шыдабайн барган.

Хорадаан уу-биле эзирик оолдуң арнынче үстүрерге, оозу база-ла хорадай берген, уругну аткаар иде каапкаш, Сергейниң кырында-ла барган. Сергей былдай кааптарга, чанында херимни кээп шашкаш, улам хорадап:

— Чоп кончуг хоранныг ашак боор бо, көргүзүптейн шиңме! — деп кыжанмышаан, та кайыын-на чүве ийик, карак чивеш аразында, бижек ушта сөп эккелген.

— Ава-ай! Соксаңар!!! — деп, Сайлык алгырбышаан, Сергейниң чанынга маңнап кээрге, ол дүргени кончуг чайлады идипкен. Ол аразында эзирик оолдуң аннып келген чидиг бижээ ооң көрөөнде чоокшулап келген.

— Чок, чо-ок!!! — деп алгырып-алгырып, Сайлык катап-ла маңнап кээрге, Сергей ону күш-биле алгаш мырыңай шывадапкан. Эзирик оол ынаар көрнү бээр аразында, ооң холунче тебе кааптарга, бижек ырадыр чаштай берген...

Сайлык оттуп келирге, көңгүс өске бажыңда чыдар болган. Шимченирге, мага-боттуң аарышкылымы кончуг. Чанында кижидра чок. Канчаар-даа бодангаш, черле кайда чыдарын билип чадап каан. Элээн үр болганда дүүнү бо-луушкуннуң чүгле эгезин сактып келген.

— Кайда чыдар кижидра мен? — деп, аяр чугааланган.

— Оттуп келдиң бе? Мээң бажыңым-дыр. Дыка дүвүрө-ве, Сайлык — деп, Сергей кужнядан бо кирип келген.

— Чүгө?... Мен канчап барган кижги мен?

— Шимчеве, оожум чыт. Ооң соонда, чүгээргей бээринге, чугаалап бээр мен — дээш, дедир кухняже чорупкан. Канча-ла минута болганда стаканда суг тудуп алган кирип келгеш:

— Соок сугдан баштай пактавыт ма, чүгээр апаар боор сен — дээш, Сайлыкты бажындан ковайтыр туткаш, суун ижирткен. Ам-на карактары чырып, сергелең апарган.

— Ам дораан чем болу бээр, бичин чыт че.

— Канчап барган кижги мен чогу, ам-на чугаалап бериңерем — деп, Сайлык ээрешкен.

— Оон чугаалап бээр мен, дунмам.

— Чок, ам чугаалап бериңер даан — деп Сайлык мырыңай салдылар-даа ужур чок апарган. Сергей улуг тынгаш:

— Ам канчаар, чугаалаар боор тур мен ийин. Чүгле сен дыңа дүвүреве, дунмай. Дүүн эзирик чаңганы сактыр-дыр сен бе?

— Ийе-ийе, оон?...

— Ол кижиниң бижээ-даа сенээ дээптер ийна дээш, сени мээң чанымга кээринге, күштүү кончуг идипкен ийик мен чоп? Оон сени безин билбээн кижги дийин мен, ынчап баар деп бодавадым-даа...

— Канчап бардым?

— Орук кыдыында чаңгыс терек бар ийик чоп, аңаа үзүпкен кижги-дир сен... Буруулуг болдум, дунмай, мен сени медреселин ышкыныштар деп билбедим. Ынчангаш... — Сергей оон ыңай чүну-даа чугаалаар аайын тыппайн барган, ынчалза-даа уругнуң кадыкшылынче аажок сагыш салып: — ынчангаш ам эмчиге баар болза эки деп бодаар-ла кижги-дир мен.

Сайлык мырыңай кайгай берген: «Канчап ынчап баар чоор? Мени канчап бээр эккелген кижги боор? Ол эзирик кижги канчанганыл ынчаш?» деп боданмышаан, четтикпейн айтырган:

— Силер оон канчалдыңар? Ол эзирик оол...

— Ону эштери-ле хезирлиг, чогу элээр оолдар чорду, келгеш аппаратлар. Ойт, быдаам ажа хайны берди — дээш, маңнап чорупкан.

— Мени канчап бээр эккелгениңер ол? — деп, сонуургаанындан ону-даа манавайн, дыңзыг үн-биле айтырган.

— Көдүрүп алгаш чедип келдим — деп хары дыңналган. — Ам ону коптаргаш-даа канчаар, уттувут, чоор сен.

Дуьш соонда Сайлык анаа апарган. Туруп келгеш, бажың иштин шинчилээн-даа: үш өрээлдиг, ханаларын чоокта

чаа чугайлап каан хире, каракка илдиге берги дег онзагай эт-сеп чок, анаа-ла бөдүүн бажың. Бо бүгү уругнуң сеткилинге дыка-ла таарышкан.

Чемненип ора, Сергейден:

— Силер анаа силер бе? Ол эзирик кижиге дегбеди бе? Аа богда, мээң хайым-дыр ол. Мен эвес болзумза...

— Чок-чок, мен анаа мен. Мээң хайым деп чүңүл, дуңмам? Сенде чүңүң буруузу деп... Когараан кижиге сен болганна болгай сен, ам дораан эмчиже барзвыысса эки боор, оон башка...

— Хей! Ынча дивеңер, мен анаа кижиге-дир мен — дээш, Сайлык дедир тепкеш чыдыпкан.

Сергей ону бажыңының чанынга чедирип кааш, чоруп тура:

— Оваарымчалыг чоруур сен, дуңмам. Херек апарза, дузадан менден диле, күзелдиим-биле күүседир мен — дээн.

— Четтирдим, ам черле таптыг чоруур мен — дээш, Сайлык бажыңынче кире берген.

— Каяа чоруур кижиге сен, уруг, хондур-дүндүр?! Улус дүвүредип алган, ажылдап турумда, кырган-ачаң дүне долгай берген, сени келбээн деп.

— Угааның канчап барганыл, сээң черле, албыстыг чүвениң, каяа чордуң?! — деп, авазы кырында-ла келген. Сайлык чүнү-даа ыгыттавайн, өрээлинче бурт-сарт кире-ле халаан.

Сайлыктың онаалга кылыр столу өрээлдин дөрүндө, сөңга караанда. Экзаменнерге белеткенир кижиге бооп олуруп алгаш, Сергейниң чуруун ном аразындан ужулгаш, мурнунга салып алган. Олче кыдырык карактарлыг, шевергин думчуктуг, хаваанда болгаш карактарының кыдыгларында билдирер-билдирбес сыгыгларлыг, оң талакы чаагында бичии кара меңниг кижиге муңгаксымаар көрүп орган. «Чүү-даа болза, амыдыралдан элээн хөйүнү көргөң болгаш, шырайының безин муңгаан көрөм мооң, чаа-ла таныжып турганы, өг-бүлө безин тудуп четтикпээн ынак эжи озал-ондакка таварыш-каш, чок апарганының соонда та кайы хире хилинчектенген ыйнаан. Ам 29 харлыг, мынчага дээр уруглар-биле танышпаан... Мен ам 17 харлыг-ла болгай мен, аравыс дыка ырак, ыңчалза-даа ол база меңээ ынак, мен база. Эх, школаны доозупкаш, Сергей-биле чурттаайн дизимзе, чүү дээрлер ирги? Чөпшээревес-даа болза, демей-ле кады боор бис, ынакшылда назы-хар чок дээр-ле болгай» деп боданып тургаш,

соггаже көрүптөргө, Сергей чедип келген турган. Чуруун безин сукпайн, стол кырынга каапкаш, үнө-ле халаан.

— Мындыг дораан чедип келгениң ол-ла чүвө бе, күжүрүм? — деп, Сайлык херим даштынче үнмейн чыткаш-ла айтырган.

— Ийе. Ам канчаар мен, чүрек хоржок-тур, боду-ла мени бээр албадап туруп бээр — дээш, Сергей барып, херим кыдыында кылып каан узун сандайга олуруп алган. Сооксу-маар, хадымырлап турар хүн. Каш хонук улаштыр чаап-чаап, ам-даа шоолуг аяспаан. Кудумчуда чаъс суунуң хөөл-бектери хатка бырлаңайнчып чыткылаан. Иелээ кезек када ыгытташпайн, долгандыр бойдушту шинчилеп олурганнар.

— Та кажан-чөжөн аязыр чүвө ыйнаан — дээш, Сайлык Сергейже көрнүп келген.

— Бөгүн эвес-даа болза, даарта черле эки хүн болур хевирлиг ийин — дээш, Сайлыктың холун алгаш, дөңмээниң кырынга салып алган. — Кайы хире белеткенип тур сен че, Сай, экзаменнерге?

— Чүгээр-ле — деп, тодаргай эвес харыы берген. Сергей ону даап бодап кааш:

— Амдыызында өскээр чардыкпайн көр. Баштай экзаменнериң эки дужаап ал, ооң соонда чүнү канчаарын шиитпирлээй бис аан — дээш, олче чөлшээрөжир сен бе дээниг көргөн. Шынында Сайлык оон ындыг чугаа дыңнаар мен деп бодаваан-даа, сеткилинге дыка-ла анчыг болган. Ынчалза-даа:

— Ындыг болзун че — деп каан. Кезек боданып олура, улуг тынгаш:

— Сергей, чугаалап көрөм, сен меңээ шынап-ла ынак сен бе? — деп, оожум айтырган.

— Ынак мен деп шагда чугааладым чоп, сарыым. Чүгө катап айтырар сен? — дээш, ооң эктинге холун салып алгаш, уламчылаан:

— Баштай школаны доозуп ал. Ам 20 хире хонгаш, экзаменнериң эгелээр-дир. Доозуптарыңга, оон улаштыр дугуржур бис. Сени мен кайнаар-даа болза, албан бир-ле өөредилге черинче кирип каар мен. Кедерезе, иелээн-даа болза өөрөңгей бис. Чуртталга мурнувуста-дыр.

Сайлык ону шуут дыңнаар хөңнү чок болган. Бир-бир бодаарга, ынак эвес болгаш, ынча деп орган-даа ышкаш, а Сергей шынап-ла сеткилинден ынак болгаш, чагып-сурган срган. Чуга платъелиг Сайлык шыырынга берген.

— Соок-тур бе, сарыым? Ма, мону кедип ал — дээш, костюмун ужулгаш, ооң эктинге салып берген.

— Чок, мен ам кирерим ол — деп, доңгунсумаар ха-

рыылааш, тура халып келген. Алыс черле улуг кижиге болгаш, Сергей ооң чүгө ынчаар чаңнап турарын билбейн канчаар.

— Ындыг болза, ындыг-дыр. Амдызында кире берче, сарыым. Эки белеткенир сен, а мен сеңээ бир-ле солун чүве чугаалаар дээш келген кижиге мен, болбайн барды ышкаш — дээш, Сайлыкты бодунче көрүндүр туткаш, чаагынче ошкай каапкан.

— Эртең база чедип кээр мен, амдызында байырлыг — дентери билек, Сайлык кире халаан.

Сайлык 5 класс кыс дунмалыг, улуг угбазы өгленип алган, чүгле авазы бар, ачазы шагдала арааш чок апарган. Авазының ачазы, кырган-ачазы, база оларның чанында чурттап орар. Хөөкүй ашактың кады арай хирелиг. Бүгү назынында малчыннап келген, кады-кырааны кызыл-дустай бөөрге, чааскаан чүзүн ынчап чоруур ону дээш, хоюн хүлээдиңкеш, хоорайда чаңгыс уруунуң чанынче чедип келген.

Билзеймаа ачазының баксырай бергенин эскерип кааш, эмнер ап берип ижиртип каар дээш, Сайлыктың өрээлинче кирип келген. Уруунуң үнүп чоруй барганын эскербээн болгаш, кайгап:

— Па, кичээлдеп орган кижим канчап барганы ол? — дээш, стол чанынга келгеш, демги чурукту эскерип каан. Дүргөп-не сегирип алгаш, ол-бо талазын көргүлзөн, ооң артында «Ынак Сайлыкчыгажымга Сергейден» деп каан болган. Билзеймаа Очуровна элдепсинип, элзэн үр көрүп туруптур:

— Улуг-ла хевирлиг оол-дур. Мындыг кижини кайынын тып алганы ол мооң. Школазын доозуп чадап чыткаш, канчап турары ол — деп хыйланып, эмнерлиг аптечказын безни албайн үне берген.

Экзаменнер доозулган. Кижиге бүрүзү күзелиниң аайы-биле ол-бо черлерге өөренип, ажылдаар дээш, тарап чоруп эгелзэн. Чүгле Сайлык кайнаар-даа чорбайн тыртылып турган. Авазы ооң оозун эскерип кааш, албадап эгелзэн. Аңаа дам өжежиң, кайнаар-даа барбаан, документилерин кайы-бир өөредилге черинче-даа дужаваан. Сөөлүнде-сөөлүнде ийи авашкы бактажып эгелзэннер.

Бир-ле катап Сергей келгеш, Кызылче чоруптарын сүмелээрге, Сайлык ынаваан. Кежээ дургу эптеп-чөптеп тургаш, аайынче кирип алган.

Эртенинде уруунуң:

— Эртен чоруур кижиге мен, белеткенип алыын — дээнинге Билзеймаа Очуровна амырап, аңаа дузалажы берген.

Мооң мурнунда Сайлыкка Кызылче автобустап чоруур дыка берге турган: оруктуң узуну кончуг, төнмес-ле чүве. А бо удаада ол удуй бээр хамаанчок, бичии-даа чалгаараваан, Сергей-биле чоруурга, оруктуң эрткени-даа билдинмээн.

Келген хүнүнде-ле документилерин эмчи училищезинче дужаапкаш, иелээ чаңгыс бажыңга баар болганнар. Ол дээрге, Сергейниң студент думаларының бажыңы-дыр. Төпте гастронотомдан конфет-чигир, печенье садып алгаш чорупканнар.

— Бядынчыын аа! Мен канчап ынаар кирер кижиге боор мен. Ол думаларың ам арта менден улуг улус ышкажыл, эпчогун аа! — деп, Сайлык орук ара чугаалап-ла чораан.

— Чүге ыядыр сен? Бяпта, бирээзи харын сен хире ыйнаан. Школаны эрткен чылын доосчук бе? Чеде бергеш, таптыг хөөрежир сен шиңме. Чогум эки-ле уруглар чүве — деп, Сергей ону оожургадып каап чораан. Ол өйде чаны-биле коляскада бичии уруг иткен херээжен кижиге эртип бар чыткан.

— Аа, Сайлык, сактыр-дыр сен бе?

— Чүнү?

— Харын чүнү көрдүң ам чаа? Сагын-сагын.

— Чүнү-ле ынчап чор сен аан?

— Кончууңну аа, Сайлыым, ону сагынмас аан! Бис ийиниң салымывысты шак-ла дөө ындыг коляска тудуштуруп каан-на болгай.

Каттыржып чорааш, бажыңга чедип келгеннер. Сергей эжикти оожум ажыдыптарга, «Кымыл?» дээн үн дыңналган.

— Мен-мен, акың.

Эжик ажыттынган соонда, чолдак чаштыг кара уруг алгырып-ла үнген:

— Сен-дир сен але, акый! Кажан келдиң? — дээш, чанында Сайлыкты эскерип кааш, эпчоксунуп: — Экии, бажыңче кириңер — деп чалаан. Сумка, чүү-хөөзүн эжик аксынга каап кааш, эрте бергеннер. Сергей:

— Таныжың ал, Алена, чааваң-дыр — дээрге, Сайлыктың арны изиш дээн.

— Аа, ындыг чүве бе? Билбээн-дир мен, Алена дээр — дээш, холун сунган.

— А мени Сайлык дээр.

— Эрте бергеш, диванга олуруңар, телевизорну ажылдадып албас силер бе? Мен чем кылыптайн — дээш, Алена эжикте арта каап каан фартугун дүжүрүп, белинге баглап алгаш, кухняже кире берген.

— Аясмаа угбаң кайыл? — деп, Сергей айтырарга,

— Бөгүн экзамен дужаап турар кижил ол. Чайгы сессия эгелээн чүве бо, мен база экзаменге белеткенип ор мен ийин — деп, кухнядан харыылап турган.

Удаваанда чем болу берген. Сайлык сумкада конфет, печеньедин база Сергейниң аалындан эккелгени өрөмө, быштак, ааржы, далганын уштуп, столга салыпкан.

— Хаа, кандыг кончуг хөй чем эккелгениңер ол, акый! Бис ажырбас ийик бис, хөй...

— Ынча дивес, студент улуска халас чем кайда боор — деп, акызы үзе кирген.

— Харын... чогуум авам, ачам суг чаа келгеш бардылар, база-ла аыч-чем эккеп чорааннары ол-дур ийин, хөөкүй-лерниң.

Ол хүн ынчаар-ла эрте берген. Сайлык чуржулары болур уруглар-биле дыка-ла хөөрөшкөн, бодун кызып-кызып улуг кижил кылдыр алдынган-даа. Чаавазы чеже-даа бичии болза, оларның сеткилинге дыка-ла таарышкан. Кежээ Аясмаа акы, чаавазына чаңгыс орун дөжөп берген. Сайлык аңаа дыка-ла эпчоксунган, ам канчаар боор, кады удуп чыдып алганнар.

Ийи-үш хонганда, Сайлык:

— Че, чанаалам. Экзаменнер ам-даа элек ышкажыл, чартык ай бар. Үези чоокшулап кээрге, чедип кээр бис ыйнаан. Бис-даа эвес, мен чааскаан келгеш, дужаар мен. Сээң ынчан шөлээң төнүп калган турар-дыр — дээн.

Эртенинде дораан чорупканнар.

Санныг хүннер саат чокка эрте берген. Сайлык катап-ла Кызылче чоруур ужурлуг. Бодунга херек аап-саап чүүлдерин, солуп кедер идик-хевин суккулап алган. Сергейни ол вокзалдан үдептер боор деп бодаарга, оозу келбейн барган. Автобус чанынга келгеш, авазы:

— Көрдүң бе, уруум, баргаш дораан даайың сугга чедер эвес сен бе. Сени манап орар болган улус, чагып каан кижил мен. Экзаменнериң эки дужаар сен көрөм, мен база соондан чедер мен, кызым — деп чагып-чагып чорупкан. Сайлык олудунга чедип кээрге, кожазында олутта бажын өгбейтир дырап алган «Адидас» деп спортчу костюмнуг оол олурган. Чүнү-даа ыыттавайн олуруп алгаш, сумказын чанынга эптештир сала бээрге, кожазы дораан-на чугаа эрей берген:

— Поступатътап турар ышкажыл?

«Хайнак» чугаа Сайлыктың сеткилинге көңгүс таарышпаан, ол дугайында чугаалаксаза-даа, ыыттавайн, чүгле:

— Ийе — деп харыылап каан.

— Оо, кайнаар? Мед бе, пед бе?

— Кайнаар-даа болза, канчаар сен? — деп, оолче хыйыргай аарак көргөн. Эгезинде ынчап чорза-даа, орук база узун болгай, оолдуң аайынга кирип, хөөрежиң эгелээн. Чугаакыры-даа кончуг, адын Көк-оол дээр, школаны бурунгу чыгың дооскаш, шериг албаны эрттиргеш, чаа халашкан, көдөс ажыл-агый техникумунче кирериниң шылгалдаларың дужаар дээш бар чыдар оол болган. Оолдуң чугаакыр аяны бир явзы боорга, Сайлык сонуурган:

— Кайы чер чурттуг силер? — деп айтырган.

— Чадаанадан-на болгай мен черле.

Сайлык мырыңай кайгап калган:

— Кай, Чадаана бе?

— Ийе, кандыг кончуг бүзүрөвөс кижин боор силер.

Сайлык оон ыңай чүнү-даа айтырбаан. «Адыырган ооры ол ыйнаан бо оолдуң, чугаазын орусчудуп-ла канчап оорары ол дээр силер моон» деп иштинде шыжыгып боданган.

— Чүгө элдепсинип айтырарыңар, мен Чадан чурттуг мен?

— Чок, анаа-ла... Мен база оон болгаш.

— Аа, ынчангаш айтырып оорар де? Интересно, земнер ышкажыл бис.

Сөөлзүредир Көк-оол Сайлыктын хөңнүңгө дээпкен. Чеже ону дыңнаар боор, шыдашпайн:

— Чугааңарның хөктүүн аа! Канчап ынчаар чугаалаар апарганыңар ол? Тыва дылын... — деп чорда, оозу үзе кирипкен:

— Шеригге чангыс борбак тыва служитьтээним ол-дур, привык уже. Короче, мээң чугаамга таарзынмайн оорарыңар ол аа?

Ынчап чорда, Кызыл чоокшулап келген.

— Аваңарның чагыын күүседир-ле силер ыйнаан? Если хотите, үдөп каап болур мен.

— Чок-чок, мен бодум чоруй баар мен.

Даайының бажыңыңга кээрге, шоочалыг болган, ыды мүн-не багда. Сумказын эжик аксынга каап кааш, огородун сонуургаары-биле кылаштаптарга, улуг кара ыт ырланмышаан тура халып келгеш, дүктерин сарбайтып, кулактарын сүүрертипкеш, кезе кайгааш турупкан. Сайлык текпеге кээп олуруп аары билек, херим эжин дагжаан.

— Ой, авай-авай, чедип келдиң бе, уруум? Көңгүс уткан-дыр мен, халак. Аваң телефоннап каан кижиле болгай — деп, даайы бо мөгүдөп-девидээн кирип оорарга, Сайлык тура халып келген.

— Кайы хире үр манадың, уруум? Күүйүң келбеди бе?

— Элээн үр болдум, кым-даа келбеди.

— Ана халап чүве-дир ала. Бажыңче кирээли че, кызым. — Эжиин ажыткаш, мурнай-ла Сайлыкты киирген.

Соодукчудан доңуруп каан манчы уштуп, ону хайындыра каапкаш, хлеб, колбаса кескеш столче чалаан.

Даайы чемненип ора:

— Өскөн деп чүвеңни аа, уруум, улуг кыс болган — дээрге, Сайлык эгенип, чүгле хүлүмзүрүп каан. Чемненип дооспаанда, күүйү бо кирип келген.

— Хоо, Сайлык келген ышкажыл! Кажан үндүң, Сай?

— Бөгүн чаа-ла.

Чаңгыс уруу школаны дооскаш, Томскиниң эмчи институтунда өөрени берген. Даайы, күүйү Сайлыкты угбазының өрээлинге эккелгеш:

— Ам-на ээнзиргей бажыңывыс чүгээртээр эвеспе. Өрээлиң бо, уруум, эки кичээлдээр сен — дээш, эжиин хатташ үнүпкөннөр.

Баштайгы шылгалданы ол эки дужаап алган. Чаңгыс-классчылары ону демдеглевеске кайын боор дээш, Сайлыкты эдертип алгаш, танцылап чорупканнар. Кандыг улуска ужуражып, таварышпады дээр! Ужуражып найыралдашкан улузунуң хөй кезии — оолдар. Танцы үезинде бир оол Сайлыкка маңнап кээп, мендилешкеш, танцыже чалаан. Автобууска кады келгени Көк-оолду танып кааш, ынаксавайн турза-даа, чөпшээрэжипкен.

— Экзамениң кайы хире дужаадың? — деп, Көк-оол айтырган.

— Эки-ле.

— Байыр чедирип тур мен, мен арай-ла хоомай болдум.

— Канчап ындыг болду ол, бүзүревес мен.

— Ону-даа канчаар, было и прошло, чоор сен, мен ажырбас...

Чанар хүнүнүң мурнунда кезжээ Сайлык дыка-ла үр боданган. Ооң карактарының чаштары бүлдеңнешкен, хомудалдың карак чажы. Бүгү-ле чүве будалган, кым буруулугул ынчаш?... Эштери болбайн аан. Үдөп чорааш, бажыңы биллип алган соонда, аът мыяа кевирбейн кээп туруп бергеннөр. Белткенир үе-даа чок, анаа-ла хоорай кезип, кинолап халчып турда, шылгалда тудуп шыдавайн канчаар. «Авамга баргаш, чүү дээр мен? Сергей мени чүү дээрил ынчаш? Кончуумнуда мээң, кончуумну!» деп, бодун боду чемелеп чыткаш, удуй берген.

Шак ол үеде Сайлык-биле деңге Алена база-ла боданып, иштинде муңчулуп чыткан. Ол хлеб, сүт садып алгаш, чанып ора, бөлүк уруглар, оолдарга таварышкан. Эзирик-ле хөвир-лиг, аразында маргыжып-даа турарлар, каттыржып-даа турарлар. Тоовайн эртип бар чыткаш, хенертен оларның аразында чаавазы Сайлыкты эскерип каан, ону бир оол так-ла кускаптап алган аажок-ла хөөрөөн, чугаа аразында ооң чаагыныче ошкагылаар-даа...

«Чаавамның-даа кончуун! Сергейни хилинчектээр уруг эвеспе аан бо. Чүге-ле ындыг силен бичии уругга дужа берген амытан ыйнаан? Оон өөделиг уруг тыппаан эвес, чоннуң кызы төнгөн бе... Бо дугайын акымга чугаалаар бе, азы канчаарыл? Че-че, ол-даа хей боор. Боттары билирлер-ле ыйнаан. Бо бичин уругга мегеледип аар болза, акым-на кээргенчиг-дир».

Автобустан дүжүп келирге, Сайлыкче шагдаа хептиг кижиге уткуй кылаштапкан. Сергей-дир деп-даа бодаар хире эвес, көнгүс дедир: «Менче чүге шагдаа кижиге кылаштап олары ол? Чүнү үүлгедип каан кижиге боор мен?» деп саймааралга алзып, буттары безин оон ыңай бастынмайн барган.

— Сени чедип кээр деп билдим-даа ийин. Че, канчалдың? — дээш, Сергей өөрүшкүлүг айтырбышаан, ооң сумказын алгаш, бир холу-биле бодун кужактай туткаш басыпкан.

— Ол-ла-дыр. — Сайлык оон ыңай чугаалаар чүве-даа тыппаан, харын удур: — Сен канчап шагдаалай бергениң ол? Сергей база-ла:

— Ол-ла-дыр — деп каан. Иелээ каттыржыпканнар.

Ол хүнден эгелээш Сергей Сайлыктың бажыңыныче кирип турар апарган. Билзеймаа Очуровна эгезинде аңаа таарзын-мааа-даа, сөөлзүредир чаңчыгып, мөзүлүг оол-дур деп санай берсе-даа, чаңгыс-ла чүве аңаа моондук бооп турган, ол дээр-ге, Сергейниң хар-назыны-дыр.

Сайлык авазының аайы-биле эмнелгеге шала чуп ажылдэй берген. Үе ынчаар эртип турза-турза, Сергей катиезинге бир хүн келгеш, ажыгы-биле айтырган:

— Сайлыкты бажыңымга чурттадып алыр деп тур мен. Ээн бажыңга чааскаан чурттаарының бергези кончуг ышка-жыл, кыс кижилиг бажың черле канчап-даа эки-дир ийин... Улузумга чугаалаарымга, Сайлыкты айтырып бээр болдулар. Силер чүү деп бодаар силер? Бир эвес...

— Ээ, ынча диве, оглум, хоржок мен. Багай кырган-ачазының чаңгыс-ла ажаакчызы ол кижиге. Мен дүн-хүн-даа

дивес ажылдаар... Бот-боттарыңарга ындыг кончуг ынак улус болзуңарза, шыдажып, манажып билир боор ужурлуг силер. А айтырып деп чүве чугаалава, эртем-билии чок чаш уруумиу канчап ашакка бээр мен — дээш, көңгүс кара шору. Шак ол «чаш» деп сөстү бир онзагай, Сергейниң чүрөөн чымырт кылдыр адааны аңаа дыка-ла хомуданчыг болган.

Сайлык ажыл соонда эжиниң бажыңыңа кире дүшкеш, орайтады чанып олурган. Ооң соондан оолдар халчып келгеш:

— Аа, бо Сергей деп кончуг өшкү сектиң кадайы кызы-жак-тыр! — деп, бирээзи алгырып-ла үнген. Сайлык чым-сырт кылынган.

— Чоп кончуг кедереп туржук, кадайыңа «чагып» каар бис бе? — деп хидиледир каттырбышаан, Сайлыктың тонунуң моюндуруундан тырттыпкан. Хая көрнүп келгеш, оолдарны одуртур топтагылаан: богда таныыры карактар! Көк-оол-ладыр. Көк-оол мырыңай аңгадай берген туруп-туруп:

— Сен Сергейниң кадайы кижжи сен бе, Сайлык? — деп айтырарга, демги алгырып турган эжи мырыңай кайгап калган:

— Сен бо уругну таныыр кижжи сен бе, аал?

Көк-оол ону-даа дыңнаваан:

— Сен Сергейниң кадайы сен бе, Сайлык? — деп база катап айтырып-тыр.

— Амдыызында кадайы эвес мен. Кадайы боор шаам четпээн — деп, Сайлык топтут харыылаарга:

— Чүү деп чулчуруп турары ол мооң! — деп, демги-ле оол алгырган: — Кадайын канчап анаа эрттирер боср, туруңар, эрлер!

Бир оол дораан-на дыңнангыры кончуг Сайлыктың холдарындан сегирип ап чыдырда:

— Сал дидим, ол кижиге дегбе! — деп, Көк-оол алгырган.

— Па, сен чүзү кижжи сен?

— Ол кижиге дегбедер харын. Бо дээрге, кымның-даа кадайы эвес, анаа-ла Сайлык ышкажыл — дээш, Көк-оол барып Сайлыкты чедип алган.

— Улуска шаптыктап турар ыт сен! Ам моон сонгаар бистиң караавыска көзүлбес эвес сен бе, ол эшпиң алгаш, дүрген ырап чору! — деп алгырарга, Көк-оол ак хар ашпаан, Сайлыкты чедип алгаш чорупкан.

— Чааскаан канчап чоруур чүвөл, Сайлык?

Сайлык чүглө:

— Чугааң анаа апарган-дыр але, «хайнактавас» аан — деп каан.

Сайлык чүгле чаңгыс кижиге ынак мен деп бодап чораан. Сергейни эң-не баштайгы болгаш кезээ мөңгөдө кады чоруур ынакшылы кылдыр санап, оларны кандыг-даа күш чарып шыдавас деп бодап чораан. Чок, ол ындыг эвес болган, ооң чүрээниң чартыын бир оол ээлепкен, ону черле адырып шыдавас. Чамдык таварылгаларда ону Сергейден артык кылдыр көрүп чораан. Бодалдары, чугаа-домаа, күзел-чүткүлү, сонуургалы Сайлыкты дег: бичизиг. Хөглүг, баштак аажы-чаңы Сайлыкка дыка-ла эргим, таныш, чоок. Ол болза, ийе, билип кааптыңар ышкаш, Көк-оол-дур.

Сайлык Сергей-биле кады эки, солун үелерин эрттирип турза-даа, иштинде: «Көк-оол база мээң-биле шак ындыг үелерни эрттирзе, база кезээде-ле мээң-биле кожа чорза» — деп хомудап турган: «Чок, ынчап болбас. Ийи кижиге бодуңу канчап үлээр сен? Ол болдунмас, чүгле чаңгызынга шынчы болуп артар, ол-ла. Кайызынга ынчаш? Сергейге...» деп бодап кээрге, Көк-оол аңаа кээргенчиг болган. Ооң чүрөөн балыглап каары дег бак чүве кайда боор!

Үен-даян, ужу-бажы билдинмес бодалдарга алзыпкан олурда, Сергей эскерип кааш:

— Чүнү бодап олур сен, Сай? Чоп кончуг муңгаргай олуруп тур сен, сарыым? — деп ээлдек айтырган.

— Чок, анаа-ла... Сен кижичи чанынга-даа олурбас кижичи ышкажыл сен, чалгаарай бердим — деп мегелээн.

— Ам-на билдине берди. Мээң чанымга чедип кел че, багай эжинге амдангыч кемден кылып берип көрөм — дээш, ону тургуза четкен. Сайлык чииги кончуг тура халып кээрге, амырап:

— Ол-ла болгай. Сен чогуңда аъш-чемде безин амдан чок чүвени сен, чүгле сени бодаар — деп чоруй, Сайлыктың чаактарындан туткаш, арнын бодунче көрүндүр эргилдирип келгеш: — Сайлык, чүгле сенээ ынак-тыр мен — дээш, бодунуң арнын чоокшуладып келген. Ийи кижиниң арыннары дегжир-дээшпес чорда, дирт-дарт кылдыр-ла бир кижичи кире халып келген, Сайлык девидээнинден Сергейни ыңай идипкеш, ындыкы өрөөлчө эрте-ле халаан. Бичии оол:

— Силерни начальник хереглөп тур, ам дораан чедип келиңер дээн-дир — депкеш, ыятканындан дүрген-не үнө халып бар чыткан.

— Адыр, мана! — дээш, оолду доктааткан. — Чүгө кел дээнин билдиң бе?

— Чок — дээш, оол база-ла эжикче дап берген.

— Аңаа турам, адыр-адыр... — дээш, девидеп, дүргени кончуг хевин кеде берген. — Хөлгелиг чор сен бе, дүңмам?

— Төкүлдүг мен.

— Мени ушкарып чедирип каар сен көрөм.

— Чаа — дээш, оол дүргөн-не үнө халаан. Сайлыктын чоруур дээш белеткени бергенин эскерип кааш:

— Сен маңаа олур даан, эш. Мен дораан чедип кээр мен. Бодуңнун бажыңың ышкаш бодап ал, бажың сээң бүрүн эргенде — дээш, Сергей бурт-сарт үнө-ле халаан.

Аыш-чем кылып кааш, манаан, манаан — сураг. Ээн бажыңга чеже олурар боор, шоочалап каапкаш чаныпкан. Бажыңның чанынга кээрге, кудумчунуң ужундан Көк-оол халып келген.

— Оо, Сайлык! Сени дилээш... Ам база кинолаар бис бе?

Сайлыкка дыка эпчок апарган: ынавас бе дээрге, база хоржок хире, кады чоруптар дээрге, Сергей канчаарыл?

— Чүү деп кино-дур?

— Чаа индий кино келген. Билеттерни шагда-ла садып алдым, че чоруулам, шак чоокшулаан-дыр — дээш, чазык күлүмзүрөөн.

Чүү деп чүү дээрил аан, Сайлык Көк-оол-биле чорупкан.

Оон бээр-ле Сайлык көңгүс өскерлип калган. Башта бодаан ёзулуг бодаалдар чок, чүгле дааш-шимээнниг хөгжүм үнү, ыяңгылыг каткы-хөг ооң мээзинде сиңнигип калган. Чеже каттап Көк-оол суглар-биле чорааш, Сергейге таварышпаан дээрли! Эгезинде харын ол ыттавайн турган. Чүү-даа чүве өйлүү, төнчүлүг-ле чүве ыйнаан, Сергей шыдажып чадап кааш, аттыңып эгелээн, ынчаарга Сайлык дам өжежип, маңнап чоруй-ла баар турган.

Бир-ле хүн иелээ хоорай иштинде садка таваржы бергенер.

— Ам черле шыдавас-тыр мен, Сайлык. Болзун ам! Харылаавыс үзүлгөн деп билип ал — дээш, оон ыңай шак дүшкөн. Чугаалаар сөстөр безин тывылбас. Сайлык бук-даа дивес турар боорга, улаштыр-ла:

— Сени ындыг уруг деп билбейн чораан-дыр мен, хей-ле бүүрөп чораан-дыр мен... Кызылче экзамен дужаап чоруткаш, канчап турганыңны база билир мен, Аленадан дыңнадым.

Сайлык чүнү-даа ыттавайн куду көргөш турупкан.

— Ындыг-дыр, Сайлык, мен сеңээ багай чүве күзевес мен. Көк-оол-биле аас-кежиктиг бол, ол харын сээң үе-черген болгаш, тааржыр-дыр силер, мен-даа...

— Сергей. — Сайлык чаштыг карактары-биле ооң арныкче чиге көрүп келген.

— Чок! Менден өршээл дилеве, ол-ла! Орайтаан-дыр.

Сайлык ам бодап турарга, Сергейден угаанныг, эки кижичок ышкаш апарган. Өршээптер боор деп идегеп:

— Чазып чораан-дыр мен — деп оожум чугаалаан.

— Ийе. Аныяк-чалыы үезинде хөглевес боор бе харын. А сен... эмин эрттирипкен кижидир сен ийин — дээш, Сергейниң үнү улам-на дыңзып эгелээн. «Чок, өршээл манаан херээ чок» деп бодапкаш:

— Че, ыңдыг-дыр, мен ам чоруптайн — дээш, Сайлык ийи-үш баскаш, катап база хая көрнүп кээп:

— Сен канчаар сен ам? — деп айтырган.

— Мени чүге бодаар сен? Канчап-даа чораай-ла мен. Бодунну бода харын, аас-кежиктиг чурттаар сен, байырлыг, таварышпас бис ол-ла! — дээш, Сергей кылаштап чоруй барган.

Сайлык бажыңынче-даа чанмайн, дорт-ла угбазы сугже чорупкан. Аңаа кайы хире аар болганын, бууккан сеткилхөңүн угбазыга ажыдып бериксээш, бар чытканы ол. Херим эжиин ажыдыптарга, дораан-на ооң караанга үрээш октапкан коляска илдиге берген. Ында-мында чара кескилеп каан, албан-биле үрээни илдең, оон башка чаа коляска канчап ынчаар үрелип каар боор. «Честем деп өөдежок чүве эзирик келгеш, ынчап турганы ол-дур але» деп, Сайлык дораан-на билип каан. «Угбамны эттеп турган эвес деп бе? — дээш, эжикти барып тырттарга, шоочалыг болган. Токпактар чанынга кээп, бирээзин сандайланып алгаш, боданып-ла олурган. Бо коляска Сергей биле мени таныштырып каан-на болгай. Ам бис ийи башка барган бис. Коляска база үрелгендир» дээш, ыглай каапкан.

Кулактыг, карактыг кижичок болганда, Билзеймаа Очуровна база бүгү чүвени көрүп, билип турган болбайн аан. Ынчалза-даа уруун аңаа торулбас деп бодап, Көк-оол биле олчаан таныжа бээрин күзеп турган.

Сайлык бажыңына кирип кээрге, авазы биле угбазы шайлап олурганнар. Анаа-ла оларның таваар олурарын көрүпкөш, өдү чарлы бер чазып, алгырып-ла үнген:

— Чоп кижичок чуртталгазын будап турар сен, авай? Чоп мени Сергей-биле чурттадып кагбаан сен? Чүге ол кижичок ынча деп кээрге ынавайн чорудупкан сен?! Ол-ла-дыр! Кижичок чуртталгазынче кирип деп чүве ол-ла-дыр! Бир эвес мен Сергей-биле чурттап турган болзумза, чүге ыңдыг боор турган деп мен? Чүге?! Кончуунну-даа сээң, авай!! Уруунуң чуртталгазын будап каан сен, амырап тур сен бе?! Сергей ам мээң-биле эвес, эки-дир бе? Хыың хана берген боор аа?! —

деп тын тынмайн улай-улай сөглөп-ле турган. Авазы чүнү-даа чугаалаар аайын тыппайн, кезек када аңгадай берген дыңнап орташ, шыдашпайн тура халааш, уруун дажып дүжүргөн.

— Ол канчап турарың ол? Бичи киж и эртип, сокса!

— Алгырба сен, ыңай олуруп ал! — Авазын сандайже олуртур идипкеш, уламчылаан: — Ам амырап тур сен бе? Сергейниң хар-назынындан коргуп турдуң бе? Чүге оон коргар сен? Чүге?! Чүге?! Сен чурттаар дээн эвес сен, мен чурттаар дээн киж и-дир мен. Чүге-ээ?! — деп кускуннавы-шаан, өрээлинче маңнап киргеш, эжинин шоочалай идипкеш, орнунче калбаш-ла дээн. Та чежеге дээр мөөредир ыглап келген чүве, шаа безин төнүп калган.

Сергей канчалдыр-даа боданырга, Сайлыкка биеэ хевээр ынак, ону черле уттуп шыдавас болган. Бажыңыга олурарга, ыржым-на чүве, артында-ла коргунчуг ыржым. Шак мындыг хүннүң келирин Сергей шуут-ла бодавайн чораан. «Од-ла-дыр, чуртталгам мооң-биле төнгөн-дир. Ам черле уругларга бүзүрелим өшкөн, ынчалза-даа... Бир эвес ол өйде Сайлык Сергейге келгеш, буруузун миннип, өршээл дилээн болза, ол ону өршээпкеш, ооң соонда дыңзыдыр куспактап-каш, черле салбас чыгыы турган. Ынчалза-даа Сайлык келбээн. Үш хүн манааш, болган бүгү чүүлдү бир аңдарылдыр сайгарган. Менде база буруу бар-дыр. Ажылымга эмин эрттир бердинипкеш, хуумда амыдыралымны уттупкан турган-дыр мен. Сайлык дээрге, аныяк киж и-дир, мени чеже манаар. Чалыы назын халыынында киж и хөглексээр-ле ыйнаан, мен буруулуг-дур мен» деп түңнел үндүргеш, Сайлыктың ажылдап турар эмнелгезинге келгеш чугаалаарга, ол хаайынга-даа какпаан.

— Чок-чок, Сергей. Мен буруулуг мен. Соксазын ам, мен сээң-биле канчап чурттаар мен. Ол дег ыадыңчыг чүве кайда боор — деп, катап-ла өскээр буралдыргаш турупкан.

— Ынча дивейн көр, Сайлык, сен чок болза...

— Дөмей-ле менден хөңнүң булганы бээр, ынчаар үеннеп чораан киж ини...

Сергей ооң аксын дуй тудупкаш:

— Ынча диве, чок, сен ындыг коргунчуг кылдыр үенневээн-не болгай сен — дээрге, Сайлык ооң холун адыра идипкеш:

— Чок, дөмей-ле чурттап шыдавас бис. Байырлыг, ааскежикти күзедим! — дээш, кылаштап кире берген. Ооң ам идегели чүгле Көк-оолда. А Көк-оол...

Көк-оолдуу дег каржы сөстөрнн Сайлык кымдан-даа, ка-
жан-даа дыңнап көрбээн, бир дугаар дыңнап турары бо.

— Сен ышкаш уругну кижн канчаар боор. Ашактыг
турган-ла, оолдар эдерип маңнап турар. Чүглө мээң-биле
чоруу турган болзунза, чүү дээрил, а сен бүгү оолдарның
кичээнгейин хаара тудуп алган турдун чоп!

— Канчап бардың? Хөй оолдар-биле-даа чорбадым чоп,
олар мени сонуурган турган, чүглө мээң багым ол-ла ыйнаан.

Көк-оол кыжырымак каттырганш:

— Кижиге сыгаттынма, уруг, алдын-мөңгүн-даа аразынга
чыгыңза, сени черле чоорул! — деп сөглөп-сөглөп чорупкан.

Ийн дугаар аар согуушкун. Чер, дээр караңгылап, үнүш-
бойдус безин биеэде ышкаш сонуурганчыг, тааланчыг шына-
рын чидиринкен, бүгү-ле чүве: долгандыр турар кижилер,
бойдус... — шунту-ла дириг чүүлдер шырай-арнын бир-ле
билдинмес куу чүве-биле дуй көжегелеп алганзыг сагын-
дырган.

Сайлык бажыңындан чораа-ла, элээн каш хона берген.
Кайнаар черле сураглаваан дээр, снген аразынче октапкан
ине дег, ис чок читкен. Чөгел төнгөн авашкылар шагдагы
олчаан арыглап-аштаваан бажыңын эмгелээр деп турда, улуг
уруу чедип келген. Ооң эккелген медээзи база-ла өөрүнчүг
эвес.

— Та канчаар чүве ыйнаан. Бо мээң уругларымның
салымының-даа багын. Бирээзин өглөп каарга, ол таптыг
чурттакас, сокчуп-кыржып-ла, бирээзи мырыңай бажы-биле
барган — дээш, үр-ле ханы бодалга алзып, чаңгыс черже кезе
кайгыаш олурупкан.

— Мен-даа канчаар, а Сайлыкты... Сен аан, авай, ол
кижини шагда-ла чоп Сергей-биле чурттадып кагбаан кижн
боор сен?

— Ох, харын де! Халак-халак, мээң-даа кончуумну,
уруум бажын чип алганым ол-дур. Кончуг улуг буруулуг
мен — дээш, карактарының чажын чоткулаан.

Шала ширбип турган бичи уруу:

— Солун келди — дээш үне халаан. Удаваанда өөрүш-
күлүү кончуг:

— Чагаа, авай, чагаа! — деп халып кирип келген.

— Кымдан?

— Сайлык угбамдан.

— Часкаш дүрген номчу, уруум.

— Кай-кай, номчуптайн — дээш, улуг угбазы чагааны
ушта соп алган. Далаш-биле чаза соккаш, чаңгыс кыдырааш

арнында бижип каан эвээш сөстү номчуй каапкан: «Экии, шунту! Мээң документилерим, хевим белеткеп калыңар. Уда-вас чеде бергеш, ап аар мен. Тайып ужар, даянып турар, кижидугайында бак чүве бодаванар, моондак болбас силер. Ужурашкыже! Сайлыктан».

— Со, ол чүү дээн чүвел? Чүнү элдээртип турары ол дээр силер? Кайда кижидир?

— Адыр-адыр — дээш, уруу чагааның хавын көргөн. Дедир адресин биживээн-дир. Таңмазында Бии-Хем район деп-ле каан чүве-дир. Былчашкак болгаш, орта чүве билдин-мес-тир.

— Дадайым ай! Ынаар канчап чоруй барган төл боор! — деп, авазы девидеп-ле үнгөн.

Улуг өөрүшкү!

Авазының карактары өөрүшкүден чайнап турган. Уруу олчаан-на будалып чоруй баар деп бодап, иштинде хомудап, коргуп турган. Шунту чүве ооң бодаанындан сыр өскээр болза-даа, өөрүшкү чемирли берген. Ынчалза-даа ол аңаа бичии-даа ундаравайн, харын-даа бодунуң буруузун миннип турган.

Уруу Сайлык катап-ла Сергей-биле!

Билзеймаа Очуровна күдээзиниң кайы хире хилиңчектенип турганын, Сайлыкты Кызылдан тып ап, бодунуң аайынче кирип аар дээш, ажылын безин октапканын, кайызының-даа ада-иезиниң мурнунга көзүлбес дээш, Бии-Хемде Сергейниң угбазы сугже чорупкаш, чурттап турганын кайын билир. Уруу келгеш, огулуг чүве-даа чугаалаваан, Сергейде-даа ыт чок. Чогум-на өөрүшкү мооң ужун чемирли берген. Бажыңга-даа хонмай, керек чүүлдерин алгаш, чорупканнар. Сайлык чүгле:

— Байырлыг, эки турар силер! — деп каан. Безин ча-даарда авазынче чымчак кылдыр көрбээн-даа, карааның чажы безин бүлдеш дивээн. Билзеймаа оларның соондан көрүп алгаш, үр-ле турган.

— Уруум көңгүс чүнү-даа чугаалавады. Менден ол хире хөңнү калган төл боор бе? Өршээл билбес кончуун аа — деп аяар чугааланмышаан, найыралды кончуг четтинчип алган уруглары доора кудумчуже ээптерге, бажыңынче кире берген. Күжүр ава хая-даа көрүнмейн чоруй барган уруунун аңаа кайы хире ынаан билбейн барган. Кадыгландыр бодап алгаш бар чытса-даа, ол авазыңга дөмей-ле ынак. Сайлык чүгле таптыг эртем-билиг чедип алгаш, дедир кээп, авазыңга чурттап шыдаар мен деп чүвени көргүзүксеп чораан.

Раиса Ондар

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЧОВУЛАҢЫ

Т о о ж у

«Ынакшыл хүндүлежишишкин чок болганда, чарлып алганы дээр, оларның боттарында-даа, ниитилелге-даа буян болур».
(Ф. Энгельс).

Чалымы назынның от-көс дег кыптыккан үези, хөглүг, өөрүшкүлүг хүннери Чодурааны база оюп эртпээн. Ол башкы институтунуң ийиги курузунга өөренип тургаш, амыдыралдың узун, делгем оруунче кокпаның изин тып, бүгү назынында кады чурттаар ынак кижизинге база салым-чолунга таваржы берген. Чуртталгазынга уттундурбас болуп артып калган шак ол чылды, айны, хүннү Чодураа кажан-даа утпас. Ооң көргөн кинозунда дег, аныяк кыстың ынакшылынын, чуртталгазының аас-кежик чок болганынга хомудап, харын-даа төмөйин элдепсинип бодап, ындыг-ла кончуг ыразаан эрткен чылдарже эглип, сактыышкыннарга алзып орган...

Ол кезеэ Чодураа өөрү уруглар-биле кино көрүп чорааннар. Оларның олуттарының чанынга аныяк оолдар органнар. Аныяктар чаңгыс черге таваржы бергенде, оюн-баштак, хөглүг чугаа-соот каяа болбайн баар деп. Оолдар дыка орлан, чугаакыр болганнар. Олар кино билеттерин удур-дедир солчуп, ооң дугаарлары-биле санажыр оюнну ойнап эгелээнер.

Кара-хүрең шырайлыг, улуг карактарлыг, олары арта хып турар ышкаш, аяс дээрде шолбанга дөмөй карактарлыг оол турган:

— Таныжып аалыңар че, уруглар, мени Эрес дээр — дээш, чолукшаан дег холун сунган.

Чанынга кожа олурган ак шырайлыг, шөйбексимээр арынынг оол база чыда калбаан:

— А мени Андрей дээр — дээш, уругларның холдарын ээлчештир туткан. Улаштыр тайылбыр бээрин ол оол ут-

паан: — Мында хоорайда ажылдап турар бис — деп немеш каан.

Оолдар, сактырга-ла, мурнунда-ла бүдүү дугуржуп алган-даа ышкаш болганнар.

— Олуттарывыс солчуп аалыңар аа — дээш, Эрес Чодурааның эжин бодунуң олудунче олуруп алырын дилээн. Оозу дыңнангыры кончуг, олудун солуй шаап алган, а Эрестиң күзели бүдүп, Чодурааның кожазы олутту ээлепкен.

Аныяктарның таныжылгазы шак ынчаар эгелээн.

Залдың чырыы өшкөн, кино эгелээн, көрүкчүлерниң кичээнгейи экранче угланы берген. Чодураа эскерип орарга, Эрес карактарын олче өттүр шивегейлеп олурар ышкаш болган. Кинода болушкуннар оолдарның күзел-соруунга дүүшкөн-даа ышкаш — ынакшыл темазы болган.

Чанынга аныяк оолдар оорар боорга ындыг болганы ол ийикпе, Чодураа иштинде ыядып, эпчоксунуп орза-даа, ам канчаар боор, кинода аныяк кыстың өөрүшкү чок чуртталгазын, эр кижиниң кыс кижиге кичээнгей чогуң, каржызын, өскерликчи чоруунга кылы хайнып, кыс кижиниң уян-чымчаанга сагыш аарып, шыдамын, туруштуун магадап олурган.

Кино соонда оолдар уругларны үдеп чорупканнар. Орук ара көргөн кинозун чугаалажып, харын-даа Эрестиң каржы, өскерликчи эр кижини канчаар кезедирын безин чугаалап чоранын Чодураа сактып келген.

Эрестиң даштыкы көрүжү, шынап-ла, хоомай эвес оол болган: турза — узун, тутса — мөге деп чугаалап болур, спортчу хевир-сынның, хүнге дадыккан, кара-хүрөң шырайлыг, улуг чараш карактарлыг, бажының дүгү дас кара, хүлүмзүрүй кааптарга, туң дег ак диштери чаяанындан чараш арын-шырайын улам чырыткыландырып турган ышкаш апаар. Бодунуң даштыкы аян-хевири-биле кандыг-даа кыстарны бодунче сорунза дег тыртыптар, бир-ле онзагай чүүлдүг. Ол болза, ооң чүглө чараш арын-шырайы эвес, аажы-чаңы база. Ол ырлаар, танцылаар, баян ойнаар, чуруур, спорттуң кандыг-даа хевирлеринге сундулуг, чечен-мерген, баштак чаңыг, аажок чугаакыр, өде-чара.

Хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде Эрести танывас оолдар, уруглар-даа чок. Ооң хөглүг, баштак аажы-чаңын, чараш шырайын сонуургавас кыс-даа чок. Суббота кежээлеринде бир-ле өөредилге черлеринге ол танцылап чеде бээр, ажыы-биле чугаалаарга ону кыстар манап турарлар. Уруглар оозун арта «чарашпай» деп аразында шолалап алганнар. Эрес көстүп кээрге-ле, кыстар аразында кушкаштар ышкаш мыжырткайндыр сымыранчып, баштактанчып, «Ча-

рашпай келди» дижип халчып турарлар. Хөй кыстар ара-зындан Эрестиң шилишкенин Чодураага дүшкени ол.

Чодураа ортумак школаны он алды харлыында доозуп-каш, улаштыр башкы институтунче дужаап кирип алган. Ол — ада-иезиниң эргелиг ынак кызы. Ол кара чаңгыс өссе-даа, өскелер дег чассыг, турамык болбаан. Ол — кижизиг, биче сеткилдиг, угаанныг кыс. Чодурааның авазы суурнуң даараныр черинге, ачазы совхозтуң улуг бухгалтери бооп ажылдап турган. Авазы ус-шевер даараныр кижиг болгаш, чаңгыс уруунга бодунуң холу-биле кылган, даараан хевин кедирер. Оларның бажыңындан улус үзүлбес, чагыг кылган кижилер бо-ла кээр. Авазының ол шевер холдарын Чодураа база дөзөп алган. Ол чажындан тура-ла ине-хендир тудуп, авазындан чыда калбаан. Шынап-ла уругнуң ол хандыкшылы халас барбаан, ол авазы дег, даараныр болган. Кажан ол институтка өөрени бергенде, өөрлери ону амыратпас. Олар янзы-бүрү пөстөр тудуп алган, ону быжып азы даарап берем, эжим, деп, бо-ла дилеп кээрлер. Чодураа эштериниң ол дилээнден кажан-даа ойталавас, чалгааравас, кылып бээр. Ол өөредилгезинге база аажок кызыл, уруглар дег маңнаарынга улау-ла тура чок. Ол хостуг үелеринде номчуттунган азы дааранган орап. Ооң шилгедек дурт-сынын бодунуң холу-биле даараан, аргаан хептери каастап чоруур. Ол чараш ак шырайлыг, улуг кара, чодураа дег борбак дозураш чараш карактарлыг, ынчангаш ону Чодураа деп ада-иези шын-на адаан. Хөй чүве чугаалавас, пөрүксүмээр, оожум чаңныг кыс. Ынчангаш өөрлери ону хүндүлээр, кайы-хамаанчок олче чүве чугаалавастар, ооң шириин шырайындан сестирлер.

Кажан Эрести ада-иезинге таныштырып эккелгенде, ону чылыг-чымчак уткуп, боттарының оглу дег хүлээп алганнар. Күдээзи болур оол чугаакыр-даа, мөге-шыырак, чараш-даа болган. Аныяктар танышкаш ындыг-ла үр болбааннар, уруунуң удавас ава болурун ада-ие билип каан.

Шынап-ла, чаңгыс кызы оол уруг божуптарга, ада-ие уруунуң институт доозуп алырын күзөп, чаш төлдү азырап артып калганнар. Уруунуң оглунга кырган ада-иези уруундан-даа артык ынак, бичии Шолбан кырган ада-иезинге өөренип, оларын арта «авай, ачай» деп адай берген. Төрээн ада-иезиниң аттарын адаар чаптанчыг оол болган. Чодураа институтту доозуптарга, ада-ие, дөргүл-төрөл аныяктарны өглөп, кудазын ажыткан. Белек-селек, алгыш-йөрөөл хөй болган. Чодураа төрөөн школазынга тыва дыл болгаш чечен чогаал башкылап, чээрби бир-ле харлыг хып дээн аныяк башкы болуп, ажылдап чедип келген, а Эрес совхозтуң машиназын муна берген.

Школага башкылап ажылдай бергенде, Чодураанын адын-сывын Чодураа деп чык кылдыр адавас, адазыны-биле Чодураа Ондаровна деп хүндүлөп адаар. Аныяк башкының ажылынга кызымаа көстүп, эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап, бодунуң эртемин билирин, өөреникчилер-биле быжыг харылзаалыын, оларның иштики, даштыкы сагыш-сеткилин билири-биле өске аныяк башкылардан ылгалып турган.

Чодураа Ондаровна бодунуң эрткен үезин сактып ора, амыдыралга часкан-дыр мен деп чааскаан чугааланы каапкан. Улуг ынакшылга, аас-кежикке бажы дескингеш, Эрестиң иштинде эрэнин көңгүс билбейн чораанын ол ам бажын паштынып сактып, шаанга кирген. Эрестиң чамдык четпес аажы-чаңын эскерзе-даа, ыттавайн эрттирип, өршээп чораан. Өзер-төрүүр кылдыр чаяаттыңан херээжен кижиниң салым-хуузу ыңдыг, эр кижиниң ийи-чаңгыс сонуургалынга моондак болупкаш, үр-чар, алгыш-кырыш үндүрүп, оглунуң чаш чүрөөн керегедир эвес деп, ол бодаар чораан.

Эрестиң сөөлгү үеде аажы-чаңы өскөрлөп, ажыңчак, хорадаачал апарып, бо-ла аксы чыттыг кээр, чамдыкта хондур-даа чиде бээр апарган. Ашааның ыңдыг аажызын ол шыдавыже көрүп эртип келзе-даа, сагыш-сеткилди улуг кара даш так кылдыр чуура басып эгелзэн.

Чодураа Ондаровна башкы кижини болганда, ооң хостуг үези эвээш, бичии-ле чай кадын бажың ажылынга, оглунга, ашаанга бараалгадыр. Баштайгы кады чурттаан чылдарында Эрес ёзулуг ада турган: оглун садиктен аай-дедир дажыыр, эр кижиниң кылгы дег бүгү-ле ажылын кылып, кадайынга камныг, хүндүлээр, оозун ажылче үдеп, уткуп аар.

Херек чок чүве дээш олар кайы-кайызы-даа бот-боттарындан калышпайн, бирээзи бирээни чугаалаарга, өскези ийи кылдыр немеп каар апарган. Оон-на чоокта чаа-ла бот-бодунга ынак ийи кижини эгээ-дүрбүү чүве болу бергеннер: Эрес кадайының чай чогуң-даа билбес, билип турза-даа тоомчага албас. Ооң бодалы-биле алырга, херээжен кижини ёзулуг кул болур: ашааның чугаазы аңаа хоойлу-дүрүм, эр кижини чүнү күзей-дир, ооң эргези, бажың ажылы, уруг-дарыг азырап өстүрери, аш-чем кылыры — кадай кижиниң дорт хүлээлгези. Чодураа Ондаровна ашааның шак ыңдыг чөгөнчиг угаанын бодаваан, манаваан-даа. Ол ашаанга ажылының чай чогуң болгаш амыдыралдың берге оруктарынче деңге базарын чугаалап, чагып турган. Ынчалза-даа кадайының чугаа-

зы Эрестиң бажынга кирбес, дыңнааны-дыңнавааны-даа билдинмес, кулаандан хос ужуп үне бээр. Ону ынчаар кижизидери болдунмаан, харын-даа ол бодунга болчур, кадайының чагыг-сүмези ону куду көргөн ышкаш хоранныг, анчыг апарган. Үр үе иштинде бузуруп чораан аажы-чаңы, четпестери, шивегейниң шоодайга чажыртынмазы дег, дештип үнүп келген.

Эрестиң чөңгээлээринге, куду көрүүшкүннеринге Чодураа Ондаровна бар шаа-биле шыдажып келген, ынчалза-даа амыдыралга туружун салбаан. Шын эвес кылып чоруурун боду эскерип биле бээр деп бодал-биле бодун оожуктуруп, өг-бүлезин буспазын кыскан. Эрес кадайының чымчаан ажыглап, ам мырыңай бажы эттенип, эзирик келгеш, чалчыттынып, хол чедер апарган.

Шак мынчаар чурттап чоруур кижилерге амыдыралдың муңгаранчыын, хомуданчыын, коргунчуун чүү дээрил аан... Херээжен кижидеги шыдамык, чагай сеткилдиг кижиде делегейде бар бе?

Салым-чолдан десе бээр арга бар эвес, аңаа чагыртыр апаар. Чодураа Ондаровна бо бүгүну кымга-даа ыттабайн, ада-иесин дүвүретпезин бодап, оларны кээреп, өскелерден ыядып, чаштынып, эттеткен кара-көк апарган эът-кежин чажырып чорза-даа, шыдажыр арга чок аарышкылардан ол човууртап, арай деп кылаштап чорууру хаая эвес апарган. Ол бодунуң мындыг аас-кежик чок чуртталгазынга чеже-даа хомудап чорза, өг-бүлезинге бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузуп, чаңгыс оглунга ие кижиниң эргеледин, чассы-дышкынын харам чокка өргүп чораан. Кижилерден, кады ажылдап турар башкылардан хоорук апарган, оларның аразынче кириксесес, хагдынчак, дезер. «Чааскаанзырал» деп коргунчуг сөс ооң-биле кезээде кады чоруур кара хөлөгө апар чыткан. Ол бажыңынга олуруп алгаш, хөрек долган хомудалын хөйүнү бодап, ажыг карак чажын чеже ишпээн дээр! Эрес-биле ооң баштайгы таныжылгазы, кады чурттаан өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг хүннери аңаа ам дүш-дүлдө дег сагыжынга арткан.

«О бо делегейниң коргунчуун! Шупту кижилер мен ышкаш чурттап чоруур бе, кай?» — деп, ол чуртталгазын эки талаже углаптар күш чогуңга чөгенип, ам черле чуртталга мооң-биле доозулган деп бодалга алзып алган. Чуртталгазынга аяс хүн хүннеп кээр деп бодал Чодураа Ондаровнаның бажынга кирбээн. Дүмбей караңгы дээрниң тиинге хенертен чырык сылдыстың көзүлгени дег, бир-ле кижиниң аңаа эки хамаарылгазын, чиктиг көрүжүн ол эскерип эгелээн.

Чодураа Ондаровна доозукчу клазынга чогаадыг бижидип турган. Ооң темазын ол бодунуң даттыг каң илчирбеде кошкан човулаңныг чуртталгазын үлегерлеп алган: «Келир үеже сээң көрүжүң, бодалың, базымың». Бо темага баштай класс шагын эрттирип, элээн белеткел ажылын чоруткан. Эгезинден тура-ла чугааны ажыт-чажыт чогу-биле эгелээн. Өөреникчилер ам өзе берген, амыдырал дугайында оларнын билиишкени кандыг-даа улуг кижиден ажыг ышкаш-даа. Канчап билир, олар башкының хууда амыдыралын өттүр билир болгаш ындыг чүве ирги бе, бодалдары хостуг, делгем, чараш, өөрүнчүг болган.

Ынчалза-даа оларның аразында эң сөөлгү партада олурар Семеннуң кандыг-даа идепкей чогу башкыны дыка-ла элдеп-синдирген. Чодураа Ондаровна Семеннуң аажы-чаңынын өскерлип турарын мурнунда-ла эскерген. Ол адакы класстарга өөренип тургаш идепкейлиг, хөй-ниитичи, чугаакыр турганын башкызы билир. Доозар класска келгеш, Семен хагдынчак апарган, самбырага тургузуптарга, билир-билбези-даа ылгалбас, арны-бажы өрт кызыл апаргаш, ыт-дааш чок туруптар. Баштай башкызы аңаа бичии-даа өршээл бербес, багай демдекти кам чокка салгаш, сөөлүндө ону кээргеп, багай демдек ону эде кижизидип шыдаваанын билген. «Оолдун сагыш-сеткилин чүү чүве дүвүредип, муңгарадып чоруур ирги?» — деп айтырыгны чаңгыс эвес удаа салган-даа.

Өөреникчилерниң бижээн чогаалдарынга башкы ниитизи-биле «эки» деп үнелелди берген. Оларның чамдыктары харын-даа кыдырааш долдур бижип каан болган. Атсывы чок кыдыраашты Чодураа Ондаровна ажыдыпкаш, кайгай берген: ында соңгаже көрнүп алган херээжен кижини чурааш, ооң адаанда мындыг одуругларны бижип каан болган: «Келир үеже мээң көрүжүм, бодалым, базымым — чүгле СИЛЕРДЕ!».

«Силерде» деп сөстү арта улуг үжүктөр-биле парлап бижээш, адаан шыйгаш, кыйгырыг демдээ салып каан.

Башкы кыдыраашты алгаш, элээн үр боданып турган. Кыдырааштар аразында чүгле Семеннуң кыдыраажы чок болганын эскерип, ынчангаш кыдырааш ооңуу ирги бе? — деп даап бодаан.

Бижиттинген ажылдарның түңнелин чугаалааш, башкы кыдыраашты Семеннуң олурар партазынга, ооң мурнунга салып каан.

Кыдыраашты дүрген-не алгаш, ажыдып көргөш, Семен ону хаай идипкенин Чодураа Ондаровна бүдүү эскерген. Ынчангаш ол чүпү-даа ыттавайн, соңгаже көрнү берген.

Башкының даап бодаашкыны бадытканы берген. Эе таварылганың соонда, башкы өөреникчизин кээргээр аларган. Элээди назылыг оолдуң сагыш-сеткилин чүү дүвүредип турарын башкы билип алыксаан. Ынчалза-даа башкының өөреникчизи-биле ажыт-чажыт чок чугаа кылган оралдажышкындан чүү-даа үнмээн. Кичээл соонда башкы өөреникчизи-биле артып калган.

— Семен, чурук чуруп каан кыдырааш сээңи бе? — деп, башкы айтырган.

— ??? — Семен ыттаваан, холу-биле арнын дуй туткаш, партазында үзүп алган орган.

— Ол кыдыраашты чүге дужаапканың ол? Азы билбейн дужаапканың ол бе?

— ??? — Семен биеэги хевээр ыт чок. Башкы биле өөреникчиниң аразында кедергей ыржым турупкан. Чүнү-даа айтырарга, ыттавас Семенче башкы элээн үр кайгап алгаш орган.

— Чогум черле канчап бардың, Семен? Кичээл-даа кылбас, чугаалап көрөм? Чажырба, ыатпа, дузалап-даа болгай мен.

— ???

Башкының өөреникчизинге дуза чедириксээн күзели-даа, оралдажышкыннары-даа хей болган. Семен чаңгыс-даа сөс бук дивээн, партазынга донгайгаш, куду көргөш олурупкан.

Ооң мурнунда анаа-ла бир тенек оол эвес, чер-делегейже бодунуң бодалы, угааны-биле көргөн, олче бүзүрелдиг базымныг, амгы үениң аныяк кижизи олурар дээрзин башкы билген. Бир эвес кыс уруг турган болза, сагыш-сеткилин башкызы-биле сүмележир турган чадавас боор деп, Чодураа Ондаровна иштинде боданган.

Школада башкы аттыг кижиде чай-хос бар эвес, чартык улуг-хүн кежээзинде өөреникчилерин ойнадып-хөгледире база ооң дорт хүлээлгези деп бижип кагбаан хоойлу бар. Чодураа Ондаровна клазы-биле школага оюн-тоглаа кежээзи эрттирген. Ол солун, хөглүг болган. Танцы-сам мөөрейинге шаңнал-макталга четкеннер хөй. Семен ыт-даажы чиде берген, азыгда сандайда сыңны берген орган. Оюн-хөгнү ажыглап алгаш, Чодураа Ондаровна Семенну вальсче чалаан. Ол баштай бижиригеп, ыядыксап турза-даа, танцылап кирипкен. Семен чогум танцылаар оол болган, бөөлденир черинге арай будула бээр, башкызының будун базыпкаш, девидеп, эпчок-сунуп чугаалаан:

— Буруулуг болдум, башкы. Будунар аарый берди бе? — деп айтырган.

— Чок-чок, ажырбас. Харын танцылаарың кончуг кижидир сен, Семен — деп, башкы өөреникчизин хей-аът киирген.

Чодураа Ондаровна Семеннун мөге-шыыраан, ооң угааныг, кижизиг көрүжүн ол кежээ эскерген. Оюн-хөг төнерге, Чодураа Ондаровнаның клазы дежурныйнаашкынын доозуп, спорт залын хаггаш, шоочалааш, школаның дүлгүүрлерин таңныылга хүлээдиң берген. Чодураа Ондаровна бажыңынче далажып, сагыжы дүвүрөп, ашаа-биле ам ооң аразынга чүү болурун бодап кээрге, сагыш-сеткилинге аарышкылыы кончуг болган. Танцы төне бээрге, Семен кымны-даа мурнай ыңай болган. Чодураа Ондаровна бичии оглу Шолбанны авазы сугга аппарып каан болгаш, школа хериминден үнгөш, солагай талазында караңгы азыгже эшкен. Хенертен башкынын мурнунга улуу кончуг кижиг көстүп келген. Ол сырбаш дээн. Сактырга, ол кижиг ашаа Эрес ышкаш болган.

— Башкы! Башкы, мен-дир мен — дизе-ле, Семен болган. — Башкы, силерни коргудунтум бе? Буруулуг болдум. Силерни үдеп каайн, башкы — деп, Семен чугаалаан.

— Аа, Семен сен сен бе? Мында чүнү канчап турарың ол, Семен? — деп, башкы корткан шинчизин чажырбышаан айтырган.

— Силерни үдеп каар дээш, манап турдум, башкы — деп, Семен оожум чугаалаан.

Өөреникчизиниң ыңдыг харызын дыңнааш, башкы иштинде элдепсинзе-даа, караңгыда черле коргунчуг болгай, кады чорупкан. Орук ара танцы кежээзиниң дугайында чугаалажып чорааннар. Башкы оглун авазы сугдан ап аарга, Семен оларны бажыңынче чедирип чорупкан. Бичии Шолбанны ол көдүрүп алган. Бажыңга кээрге, караңгы болган. Эрес ам-даа чок, бажың шоочалыг.

Авашкыларның бажыңын ажыдып бергөш, чоруп тура:

— Билдинмес чүүлдерни силерден айтырып ап турар мен, башкы. Байырлыг, эки хонуңар — дээш, Семен чорупкан.

Башкы оглун удудуп кааш, Эрести манагзынарга-даа сураг. Ынчан ол өөреникчизиг Семеннун бо кежээ чиктиг ажызын бодап чыткан.

Амыдырал бурунгаар чоруп орган. Онза улуг өскерилгелер-даа чок. Башкызының кандыг чурттап чоруурун Семен база эскерип турбайн аан. Чүгле ол эвес, суурнун чонунун караа көскү, кулааның дыжызы база кончуг болган. Суурнун чолаачызы Эрестиң эзириин улуг-биче чон каш-даа

катап көргөн. Ол эзирик чорааш, эрткен-дүшкөн улуска чөңгээлөп, харын-даа шош-содаа-даа үндүрө бээр. Машина муну аажылдап турар чолаачы кижиниң ажыы кымга-даа херек. Улус оон ачы-дуза бо-ла дилеп кээр. Ол кайын халас бооу деп, хол каратпазының чаагай чаңчылы-даа чүве ыйнаан, чедирген дузазы дээш кижилер куруг чорутпас. Сөөлүндө-сөөлүндө ол мырыңай ындын ап бар-ла чыткан. Ону-чону бер, эккел — деп негелде кылырындан безин ыятпас апарган. Аныяк кижиниң арагага-даа, акшага-даа хоптаан суур-нуң чону чугаалажы берген. Эрес бодунуң бүгү-ле арын-нүүрүн ажыг суг арагага орнапкан. Арага кырынга чүгле чам үнгөн, ытка кудун бээрге, амзавас ажыг суг бодунуң күжүн дөгөп келген. Эзирик чорааш, чолаачылаар эргезин казыткаш-даа, амыдыралдың кеземчезин албаан. Кожуун черинде улуг эрге-дужаалда эвес-даа бол, чалым-хаяны чара теп эрте бээр молдургажык дарга төрели, ол-бо чугаа кылып тургаш, чолаачылаар шынзылга дептерин эгидип бээр. Шак ынчаар-ла ол чолаачылаан болуп, чирик дуглап чораан. Арага ооң иштики-даа, даштыкы-даа омур-хевириң үрөп каан. Арагада чүү боор, ол бодунуң ажылын кылыр. Арагачыларны көөрге, чөм эрээн чудаңгы черлик ыттарга кончуг дөмей, оларда бичии-даа «Кижини мен» деп чырык бодалдың чогу, олар хүнүндө, шагында чүгле аптарың, чиптерин бодап чоруур. Оон ыңай оларга чүнүң-даа херээ чок.

Школага башкылар чөвүлели болур апарган. Садиктен оглун база алыр үези келген. Хуралдан озалдаар эвес, Чодураа Ондаровна оглун эдөртип алгаш, школаже кирип орда, оларга уткуштур Семен үнүп келген. Башкы өөреникчизинге чүвениң ужур-чөвүн чугаалааш, оглун аңаа чагып, бажыңының дүлгүүрүн Семенга берип, олче чоруй баарын дилээн. Хурал соонда чанып келгеш, Чодураа Ондаровна кайгай берген. Эжиктен кирип ора-ла бичии оглу Шолбанның каткы-иткизин дыңнап каан. Башкы кирип келгеш, ону Семенну муну алган, «аът» деп ойнап турарын көрүп каан. Ынчалза-даа ойнаан оолдар боттарының ыыт-шимээнинге Чодураа Ондаровнаның кирип келгенин эскербейн барганнар. Печканы чылыдыр одап каан, ооң кырында хөнекте шай «хөөмейлээн» хайнып турган. Башкы шайны эспишаан, шагда олчаан оларның бажыңыңа шак мындыг каткы, өөрүшкүнүң ыыт-шимээни турбааның иштинде бодаан.

Семен бичии Шолбан-биле барык дең чыгыы ойнап, каттырып турган. Ол хөнертен башкызың көрүп кааш, эпчоксуна берген.

— Че, ам болуулу, Шолбан! Аваң келди — деп, оожум чугаалаан.

Бирээзи соксаар-даа хевир чок, авазын көрүп кааш, улам-на:

— Авай, акым-биле ойнап тур мен — дээш, — ам база ойнаал че, акый! — деп, Семендан салдынмастай берген.

Оолдар ойнап турар арада, Чодураа Ондаровна аыш-чем кыла берген. Бичии Шолбанның «ак-кый» дээн чаптанчыг хөглүг каткызы үзүк чок дыңналып турган.

Чем болу бээрге, үжелээ столга олурупканнар. Бичии Шолбан удуй бээрге, башкызы-биле Семен билеттер сайгарып кирипкен. Башкы биле өөреникчиниң аразынга угбазы биле дуңмазыныны дег чоок найырал тургустунган.

Чодураа Ондаровна өөреникчизи-биле ижин-кара чок чугаалажыр апарган. Башкының бодалынга өөреникчизи эш тыртып, дуңмазыраардан өске, кандыг-даа бодал кирбээн.

Бир-ле катап кичээл сайгарып доозупканда, оларның чугаазының темазы өскээр шилчий берген. Семен та чүге-ле чүве ийик:

— Чодураа Ондаровна, силерни көөрүмге, дыка-ла муңгак-тыр силер, башкы — депкен.

Өөреникчизиниң шак ол чугаазы чырык хүндүс аяс дээрге диңмирээштин дег болган. Башкы аңаа чүнү-даа харыгылаар айын тыппаан. Ооң боостаазынга бир-ле чүве чыдыпкан дег, ол арта харлыга берген. Карактарын дестирип, боду-ла билбейн, тургаш өскээр кылаштай берген. Башкының бо аас-кежик чок муңгаранчыг чуртталгазын ашаа-даа эвес, ада-иези-даа эвес, чоок кыс эжи-даа эвес, а бичии, арта өөреникчизи хары оол эскерип чугаалаанынга Чодураа Ондаровнаның эгенмес, эпчоксунмас, элдепсинмес аргазы чок болган. Өөреникчизиниң чүректи өттүр чугаалапкан сөстөрүндөн шынап-ла, башкының чажыртынар арга чок, чуртталгада эриин ашкан хомудал, кударалындан карактарда ажыг чаштар боттары-ла чаакты куду бады келген.

Башкызының сагыш-сеткилин балыглапканын Семен билген, ол башкызының мурнунга өөреникчизи эвес, ёзулуг эр апарган:

— Муңгаравайн көрүңер, башкы! Силерниң муңгак шырайыңарны, карактарыңарны көөрү меңээ дыка аарышкылыг-дыр. Силерни мындыг берге байдалга черле каап шыдавас мен. Бот-боттарывыска дузалажып чоруулуңар, башкы! — деп, ол шиитпирлиг чугаалаза-даа, ооң үнүнде сирилээш, муңгак аян бар болган.

Чодураа Ондаровна өөреникчизиниң сөстөрүндөн база

ыглапканындан сагыш-сеткили арта чийгеш дээн ышкаш болган.

— Чорувут, Семен. Кичээлиң барып кыл — деп, башкы арга чадаарда, оожум чугаалаан.

Байдал дыка эпчок апарганын Семен билгеш чорупкан. Өөреникчизиниң чугаалаан сөстери башкының арын-нүүрүңге аар согуг болган. Ол хилинчектиг бодалдардан орта удуваан, бажы чыккыңайндыр аарып, карактары ыжып, хапыйгылап келген. Өөреникчизиниң улуг кижилерзиг аажы-чаңын, сөс-домаан, ооң элдептиг көрүжүн сактып, оларның аразында чиктиг харылзаа бар апарганын башкы сактып, билип чыткан.

Башкы даңгаар эртен кум кыннып удуй бергеш, дүжей берген:

Чодураа Ондаровна оглу-биле алаак черге чечектер чыып чоруур болган. Янзы-бүрү чаражы кончуг чечектер аразында оглу алгырып турган:

— Авай, ав-аай! Ачам келди, көр даан!

Чодураа Ондаровна көрүптерге, Семен холун чайып халып орган. Оглу Шолбан аңаа уткуй маңнапкан.

— Ачам-дыр, ачам-дыр! — деп, оглу алгырыптарга, Чодураа Ондаровна оттуп келген. — Ачам эжик соктап тур — деп, аязын Шолбан оттуруп турган.

Даң аткан, эртенгиниң чеди шак чедер дей берген. Чодураа Ондаровна уйгузу ханмаан карактарын холдары-биле дүрбүгүлөөш, орнундан аары кончуг туруп келген. Ашаа та кааа хонган, ары-бажының чудаңгызы кончуг, кирип кел сал-ла удуур орнунга баргаш, пет кылдыр чыда дүшкен. Башкының ажылдаар шагы база чоокшулаан, ашаа-биле аас-дын былаашкан ажык чогуң билир, ынчангаш оозунче чүнү-даа ыттаваан. От-көзүн салып, аыш-чем кылып, чеменип алгаш, авашкылар бажыңындан үнүпкенер. Оглун садикке чедирип кааш, боду улаштыр ажылынче чорупкан.

Семен чаш турда-ла, ада-иези озал-ондакка таварышкаш, чок болган. Эперелдиг ада-инениң эргелиг чассыдыышкынында ол көрбөөн, билип кээр-ге-ле, дөргүл-төрелиниң аразында чоруур оол болган. Ооң мурнай-даа, соңнай-даа кады төрээни чок, өскүстүң човалаңың чуртталгазын чажындан көрүп, амьдырал чуртталганың ажыг амданын, аагын эскерип билип өскен. Бодун долгандыр турар чүүлдерге аажок кичээлгейлиг, эскеричел, бүдүжү черле кижизиг, угаанныг оол болган. Ол улуг шыыраа-биле өске өөрлеринден ылгалыр,

хүрежиринге сундулуг. Арны-бажы база-ла көрүштүг, өөредилге талазы-биле ортумак, чаңгыс классчы эштери оолдардан ындыг-ла ылгалыр чүвези чок. Ол ам удавас он сес харлаар, ортумак школаны доозарының кырында келген.

Ол тос класска өөренип тургаш, башкызы Чодураа Ондаровнаны бүдүү иштинде сонuurгай берген. Ол аныяк башкы ооң бодундан улуг ылгал чок көзүлген. Шынап-ла, Чодураа Ондаровна доозукчу класстың өөреникчилеринден дөрт беш-ле хар улуг. Ол башкызын дүжүнге бо-ла көөр, оозун кымга-даа чугаалавас, чүгле иштинде бодаар. Чоок эжинге-даа быттаваан, тенек оолдар үен-даян чугаа үндүрүп каапса канчаарыл. Сагыжындан аныяк башкы үнмес, ооң кичээлдеринге өөренип алган чүүлдери, өш-биле демей, баштан ушта халчы бээр, үнү чидип, арны-бажы кызып, багай демдекти бо-ла аптар. Доозар класска келгенде, чогаадыг бижээн, ол огулуг чүве бодап шыдаваан. Ат-сывы чок, чурук чуруп каан кыдырааш шынап-ла Семеннуң чүве-дир. Ынчангаш ооң көрүжү, бодалы база туружу Чодураа Ондаровнага деггени ол. Ооң аныяк чүрээниң баштайгы оттурукчузу, ынакшылы — башкызы. Ооң сагыш-сеткили кыс улус дээш кажан-даа дүвүрөп, хөлзөп чорбаан. Ам башкызындан эргим, чараш кыс кижжи бо делегейде чок ышкаш болган. Семен сактырга-ла, башкызынга ооң дузазы херек ышкаш, чүге дизе башкызының өөрүшкү чок муңгак шырай-арны аңаа бир-ле билдинмес чүвени чугаалап турган дег боор. Башкызының ашаа Эрестин арагалап, кадайын хилинчектеп чорууру аңаа амыр-дың, оожургал бербейн турган.

Бышкан билигнин аттестадын ап тура, доозукчу кержээге Семен башкызынга сагыш-сеткилин ажыдар деп шийтпирлөп алза-даа, дидинмээн. Бо удаада Семен боду башкызын танцыже чалаан.

— Ам кайнаар өөренир бодап тур сен, Семен? — деп, Чодураа Ондаровна айтырган.

— Күзүн шериг баар боор мен, ынчангаш суурга ажылдап артып каар мен — деп, Семен харыылаан.

Төрөөн школазындан, ынак башкыларындан чарлыры ындыг-ла амыр эвес. Сагыш-сеткилдерде өөрүшкү-даа, муңгарал-даа бар. Семенга бо кержээ чүүден-даа артык муңгаранчыг болган. Ол ам өөренип турганында дег, башкызының арнын хүннүң көрбес. Оларның аразы эртенден эгелеп ырай бээр. Бир эвес бо кержээ башкызы-биле ижин-кара чок чугаалашпас болза, ол ону шуут чидириптер ышкаш көргүнчүг бодал ону хилинчектеп эгелээн. Семеннуң башкызы-биле ужуражыр изиг күзели бүтпээн. Чодураа Ондаровна, та чүү

дээш, кежээден эртежик чоруй барган. Семен ооң соондан үнө халбыр дээш кызыдыр дидинмээн. Сактырга, ону башкылар-даа, эштери-даа бүдүү эскерип турар ышкаш болган. Чодураа Ондаровна чоруптарга, Семенга анаа-ла шупту чүвө хоозурап калган. Башкызынга ужуражыр изиг күзелиниң хып турган отчугажы аңаа хөмүрертир, соолаңнадыр өже берген. Кежээ соонда өөрлери даң хаяазы уткуур дээш чорупканнар. Семеннуң ынаар баар күзели чок болган. Ол башкызының чурттап турар бажыңының чанынче углай бажыпкан. Бажың караңгы болган. Та шоочалыг, та удуп чыдар. Бажыңны соктаар дээрге эпчок, ашаа бар болза канчаарыл. Ол бажың даштынга элээн туруп-туруп чорупкан. Ол башкызын, баштайгы ынакшылын шуут чидирипкен дег дыка муңгаргай чанып келгеш, идик-хевин-даа ужулбайн, орун кырынга чыдыпкан. Караңгыда карактарындан ажыг чаш төктүп, ооң муңгараан сагыш-сеткилин кымның-даа көрбээни, билбээни эки болган.

Айлар, хүннер бот-боттарындан ындыг-ла улуг ылгашпайн шуужуп эртип турган. Чодураа Ондаровнаның амыдырал-чуртталгазында снза улуг өскерилгелер болбаан. Эрес ам мырыңай ажыл чок, ажылдаар хөңнү-даа чок, арагалап, чер кезииринге өйлөшкөн.

Суур улузунуң аразынга башкы биле өөреникчизиниң харылзаазының дугайында үр-чар чугаа тарай берген. «Бичии оол көгүдүп алган кырган кадай» дээн чугаалар улаан хатказыргы дег, узун-дылдыгларның сымыранышкыны дүргектелип, калчаа далай дег, эриин ажып тараан. Ук чугаа бодунуң ээлчээнде Эрестиң кулаанга база чеде берген. Эрестиң хондур-дүндүр чидип, кады арагалаар кадай-кызы бар. Бир-ле каттап олар аргажок эзирик чорда кадай-кыс Эрестиң мойнундан так-ла куспактаны каапкан, ооң кулаанга сымыранган:

— Сээң кадайың өөреникчизи оол-биле чоруп турар-дыр, билир сен бе, мелегей?

— Чүүже, чүү дидир сен? — деп, Эрес дыңнаан чүүлүңге бүзүревейн ылавылаан. Ооң карактары улгады берген, арны-бажы коргунчуг апарган.

— Ийе-ийе, шынын чугаалап ор мен, Эрес. Сен арагалаар дээш ону безин билбес-тир сен, көрдүң бе, кончуунду!

Анаада чылдагаан чок черге кадайыңга чөңгээлээр, эт-тээр боду ону дыңнапкаш, ооң эзирии арта чаштай хона берген дег, арны-бажы дүрзүзүн оскунупкан, халыырынга

белен араатан аң дег апарган. Ол кадай-кызының хөрөөндөн сегирип алгаш, тургуза сопкан.

— Чүү дидир сен! — дээш, оозун бодундан ырадыр идипкен.

Демгизи авыяастыг дилги дег, кажары кончуг, чугааны улам хөөктүрүп хоптанган:

— Бүзүревес болзуңза, кымдан-даа болза айтыр! Улус шупту ынча дижиб турлар, бичии өөреникчилер безин билир! — дээш, кадай-кыс хыы ханып алгырган.

Эрес кадай-кызын ойтур идипкеш, үне халаан. Бирээзи оозунуң соондан бак сөглөп, карганып чыдып калган. Эрестиң ийи караа дедирлени берген, диштери кыжырткайнып, бажыңынга халып келген. Эжикти ол ажыда октапкан, оруунга таварышкан-на чүвени ырадыр шывадап, октагылап тепкилеп, араатанзый берген. Ооң октаан сандайындан, ханада турган көрүнчүк буступ кээп дүшкен. Удуп чыткан оглу коргунчуг дааш-шимөөндөн сырбаңайнып оттуп, алгырып, ыглап эгелээн. Эрес кадайының читкезинден сегирип алгаш, арнын орта шашкан. Оон халып келгеш, бажындан сегирип алгаш, сөөртү берген. Эрес кадайын эттей бергенде, кам-хайыра чок. Кижиниң аарый бээр эъдин-даа билбес. Кээргенчиг херээжен биле чаш оолдуң кыпсынчыг, кээргенчиг алгы-кынкызы, чалынган үннери, ыржым караңгыны өттүр чаңгылаңыр. Чодураа Ондаровна ооң мурнунга өрү-куду октаан ыяң-дашка дөмей апаар.

— Өөреникчиң-биле үеннеп турган сен, кымыл ол? — деп, шаанга киир кадайын эттеп-эттеп, бажыңындан үне халаан.

Ашаанга эттеткен соонда, Чодураа Ондаровна бажыңындан элээн үр үнмээн. Чежеге дээр мынчаар хилинчектенип чурттаарыл? Ашаан көөр хөөн чок чорук Чодураа Ондаровнаның сагыш-сеткилиниң хомудалының эринин шагда ашкан, чарлыр дээрге база ынавас, өлүрүп каар мен деп кыжаныр. Ашааның үеннеп чорууру башкыга улуг согуг болза-даа, сөөлүндө ооң ол халалыг аажы-чаңындан түвексинер, коргар. Үеннеп чоруур херээженнериниң кайы-бирээзи-биле чоруй баар болза деп-даа шуудунга кире бээр. Ынчалза-даа бо чуртталганың черле аайлашпас деп чүвезин. Оозун-даа, мөөзун-даа бодаарга өш-биле дөмей, хей.

Семенну күзүн шеригже келдире берген. Ол суурундан чоруур деп тургаш, башкызынга ужуражып чедип келген. Чодураа Ондаровна кичээл эртирип турган. Семен классты соктаптарга, башкы үнүп келген.

— Экии, башкы! — деп, Семен мендилээн.

— Экии, Семен — дээш, Чодураа Ондаровна ооң арыңче чүнү-ле чугаалаар ирги дээнзиг кайгап алган турган. — Кай-да сен, чүнү кылып тур сен, Семен?

Школага кичээл эрттирип турда, классты соктап, меңөө ужуроожып, анаа эвес келген-дир дээрзин башкы иштинде даап болдуан.

— Шериг чоруур деп тур мен, башкы. Силерге ужуроажыштар чоор бе дээш келдим, эпчоксунмайн, буруудатпайн көрүңер.

— Ажырбас-ажырбас, Семен. Шериг чорууруң ол бе? Ада-чуртун камгалаары эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези болгай, эки эрттирер сен. Чалгааравайн, чагаадан база би-жиир сен.

Оларның аразынга хөй чугаа-даа болбаан. Семен башкызынче чүве чугаалаксаан хевирлиг көрүп туруп-туруп, кедип чораан куртказының карманындан саазын уштуп келген. Ол чагаа болган. Семен холунда чагааны башкызынче дидим эвес сунган. Башкызы ону чүл бо дээнзиг, чүве чугаалаар деп чорда, ол ону мурнапкан:

— Бо чагааны силерге, башкы, элдепсинмейн номчуп көрүңер аа — депкеш, боду оон ыңай чугаалаар чүве тыпнаан, дүргөн-не: — Автобус чедип келген боор, мен чоружтайн, башкы. Байырлыг! — деп оожум чугаалааш, ыңай болган.

Чодураа Ондаровна чагааны аай-дедир тутпушаан кайгап, үне берген Семеннуң соонче «Байырлыг!» — дээн.

Чагаа хавының даштыкы адресинде чүнү-даа биживээн, арыг. Хырбалап каан. Адреси чок чагааның иштинде саазын бары илдең, долу. Семен чагааны берип тура: «Элдепсинмейн номчуп көрүңер, башкы» дээнин сактып келген. Чодураа Ондаровна чагааны чазарынче далашпаан, удавас конга кагар. Ол клазынче кире берген.

Семен школадан үнүп кээрге, шынап-ла, автобус чедип келген турган, ол халып-ла каан. Семен олуруптарга, ол шимчеп чорупкан.

Аныяк кижини сагыш-сеткилдиң шуурганналган дүвүрели-биле катый, ооң баштайгы чаш ынакшылындан албан хүлээлге ону ырады чарып алгаш чоруй барган.

Сууриң барааны көзүлбейн баргыже чедир-ле, Семен карактарын оон ыратпаан:

— Байырлыг, суурум! Байырлыг, чонум, төрелдерим! Байырлыг, Чодураажыым, мээң баштайгы ынакшылым, эргимим, башкым!

Кичээлдер тарай бээрге, Чодураа Ондаровна клазынга чааскаан арткан. Ам-на Семеннуң берген чагаазын чазып номчаан:

«Экии, Чодураа Ондаровна!

Чагаа бижээн дээш, элдепсинериңер чадавас боор. Буруудатпайн көрүңер. Бо чагааны силерге бижээш, холуңарга дамчыдып бербээн шаамда, оожургавас боор мен дээрзин билдим. Силерге бодумнуң байдалымның дугайын оон өске арга-биле дыңнадыр аргам чок болду.

Чүгле Силер мени билип, бо бүгү дээш өршээр боор дээрзинге идегедим. Бо чагааны чүден-даа эгелээр айын тыппас-тыр мен.

Ажыы-биле чугааларга, Силер мээң чаш чүрээмни оттуруп, мээң сагыш-сеткилимнің өөрүшкүзү база муңгаралы болдуңар. Мен Силерни тос класска-ла өөренип тургаш сонuurгап, бодап келдим. Мээң сагыш-сеткилим кажан-даа Силерден өске кыс улусту сонuurгавайн чораан. Силер бистиң класс удуртукчувус бооп башкылап эгелээниңерден бээр, мээң оожум чораан чаш чүрээм Силерни көргөш хөлзөп эгелээн. Силернің класска кирип кээриңерни четтикпейн манаар чордум. Силернің кичээлиңерни өөренип алзымза-даа, харыылаар аргам чок, чүгө-ле чүвө ийик, өөренип алган чүүлүм, өш-биле дөмей, бажымдан үнө бээр. Силернің меңээ салган багай демдектериңер коргунчуг эвес. Харын-даа хары кижги дугайын бодап чорууру меңээ дыка берге болган. Оон коргунчуг чүүл — Силернің мени билбезиңер, мээң чаш чүрээмнің Силер дээш ыглап, ырлап чораанын эскербээниңер болур! Бо делегейде Силерден эргим, чоок кижги меңээ тывылбас. Өглүг-баштыг башкым кижги мээң чүрээмни чагырып, ынакшылымны оттуруптар деп бодал мээң бажымга кирбээн. Өскүс-чавыс өзүп келгеш, ада-иемнің-даа, дөргүл-төрелдің-даа чымчак сеткилин көрбейн чордум. Берге үелерде чүгле Силер меңээ дузалап, мээң өскүс чаш чүрээмни чылыдып, ооң баштайгы оттурукчузу, ынакшылы болдуңар. Ол дээш Силерге өөрүп четтирдим. Өг-бүлелиг улус аразынче кирип, өскениң аас-кежиин былаар күзел менде чок. Ынчалза-даа баштайгы чаш ынакшылым болган Силерни уттуру болдунмас. Силерге бо бүгү чажыдымны ажытпас болзумза, оожургал чок мен.

Чурук чураан, ат-сывы чок кыдыраашты безин чорудуптарымга, чугаа-соот үндүрбедиңер. Мээң сагыш-сеткилимни билген-даа дег, ол кыдыраашты мээң

мурнумга эккеп салып каарыңарга, дыка өөрээн мен. Силерниң кижизиг, чараш сеткилицерни магададым. Чамдык башкылар дег эвес, өөреникчилериниң сагыш-сеткилин билериңер, кижилерниң чоргааралын үнелээривер кайгамчык-тыр!

Иначалза-даа хууда чуртталганаар ындыг-ла кончут эки эвезин чүгле мен эвес, бүгү суур чону билир. Силерниң муңгаргай шырайыңар менээ чүден артык хомуданчыг, аарышкылыг. Силерниң муңгаралыңар, өөрүшкүңер — мээң база муңгаралым, өөрүшкүм, олар менээ амыр-дыш бербестеди. Силерни дээш дыка-ла хомудап чор мен. Силерниң ашааңарның чөгенчинге хорадаар мен. Өөдежок кижидээш, Силерниң кайы хире хилинчектенип, ыядып, човап чорууруңарны билир мен. Силерни мындыг берге байдалга каап шыдавам мен. Силерге кажан-даа болза дуза чедиреринге белен мен!

Мээң ажыдыпкан сеткилим дээш, өршээп көрүңер, башкы! Бо бүгүнү Силерге ажытпас болзумза, сагыжым черле оожургавастыр. Ырак черде Силерни хүндүлөп, бодап чоруур Силерниң өөреникчиңер оол бар дээрзин утпайн чорууруңарны диледим.

Ажыл-ижинерге чедишкиннерни күзедим. Силерниң-биле харылзаам үспес боор мен дээрзинге идегедим.

Силерниң өөреникчиңер С.

Байырлыг, башкы!».

Чагааны номчупкаш башкы улуг тынган. Семеннуң бижээн чагаазының одуруглары аңаа оожургал бербээн. Өөреникчизиниң чаш чүрээнден үнгөн арыг сестери, кыйгызы башкының муңгак сеткилин улам куюмналдырган. Чагааны ол катап-катап номчаан. Өөреникчизи-биле болган бүгү-ле таварылгаларны ол бодап орган.

Шын-на сеткили, чаш чүрээ-биле мени сонуургап, ынакшып чорааны ол чоор бе? Башкының бодалында төнчү чок айтырыглар болгаш бодалдар шуушкан. Семеннуң омур-хевир ооң карактарынга көстүп, чугаазы кулаанга дыңналып келген: «Муңгаравайн көрүңер, башкы! Бот-боттарьевыска дузалажып чоруулуңар!».

Хенертен бир-ле кижиде класс эжиин ажыдып, бакмылап-каш ыңай болган. Эжик ажыттырган дааштан башкы сырбаш дээн, чогуум ол кым болганын көрүп четтикпээн. Ол ам-на бодалдарындан чардыгып, олурган черинден оожум туруп келген. Шагын көргөн, ол барык бир шак хире олуруп келген болган. Чагаазын дүрген-не номнарының аразынче суга каапкаш, үнүп чорупкан.

Ашаанга эттеткен соонда, суурда ооң дугайында хоп-чугаа чоруп турар дээрзин билген. Ол ындыг эвес дээрзин кымга барып шынзыдып чугаалаарыл? Ашаанга-даа ол ону тайылбырлап шыдавас. Кадайының чугаазын дыңнаар кижги ол боор харын. Ол дээрге чүгле бодунга ынак эгоис-тир. Ол кадайын дыңнап, боданган болза, бо хүннерде оларның аразында мындыг, бот-бодун билишпес, анчыг дүрбүжүүшкүннер-даа чок турар ийик.

Ашаа чок хүннерде Чодураа Ондаровна Семеннуң чагаазын бо-ла номчуй бээр. Кижги бодалынга чүү-даа кирер. Шупту чүве кижиниң сагыжы ышкаш болган болза, эки-ле ийик. Ол дээрге бүтпээн күзелдиң бодалдары-дыр ийин.

«Черле аайын тыппас-тыр мен — деп, башкы боданган. — Меңээ чаш чүрээ, шын-на сеткили-биле ынакшып турар оол бе? Ону чүге-ле мурнай төрүттүнген кижги боор мен? Ол менден дөрт-беш-ле хар бичии-дир. Ол чүге мээң-биле үе-черге болбаан чоор?».

Чодураа Ондаровна, чүге-ле чүве ийик, Семеннуң шеригден чедип кээрин бүдүү иштинде манап чораан.

Ийи чылдың нүүрү чедип чорза-даа, Семен башкызынче чагаалар чорутпаан. Байыр чедирген откыткалар ында-хаая байырлалдарда кээр. Ийи чыл башкыга дыка-ла үр сагындырган.

Бир-ле катап Чодураа Ондаровна садыгдан аыш-чем садып алгаш, чоруп орда, суурнуң почтальону угбай ону кыйгырып турган:

— Башкы, силерге чедер чагаа бар чүве, ап алыңар! — дээш, ол солуннар суп каан улуг барбазының бичии өрээлинден бөлүк чагаалар уштуп алган, оларның бирээзин башкыже сунган.

— Шериг чагаа-дыр, башкы — дээш, олче чүнү-ле чугаалаар ирги дээнзиг шенеп, чугаа эрээн.

Башкының арны, чүге-ле ийик, изиш дээн. Шак мындыг сонуургакпайлардан хөй чугаа үнер дээрзин башкы билир. Чагааның даштыкы адресин көрүпкеш, хол үжүүн танып каан. Чүрээ сырт дизе-даа, иштинде өөрээн.

Башкы өөрүшкүзүн чажырбаан:

— Чаңгыс-Теректе ачамның кыс дунмазының шеригде оглунуң чагаазы-дыр — деп, шиитпирлиг харыылаан.

Почтальон башкыже бүзүрөл чок көрбүшаан, кейде-ле «ы» деп хей каткы-биле хүлүмзүрүп каан.

— Четтирдим! — дээш, башкы чагаазын сумказынче супкаш, дүрген-не ырап чорупкан.

Бажыңга келгеш, тонун-даа ужулбайн, сумказын сандай кырынга сала тыртып кааш, чагааны дүрген-не чаза берген.

Ында хөй сөс-даа чок. Удавас халажып чанарын, башкы-биле ужуражы бээринге идегелин бижээн. Башкы чагааны номчуп доозупкаш, анаа-ла ызы кээр болган. Пат-ла төктүп чаңчыккан ажыг карак чажы, бо удаада өөрүшкүнүң карак чажы, чаакты куду бады келген.

«Дыка муңгаравайн көрүңер. Мен удавас чеде бээр мен, башкы!» — деп, Семен ону кыйгырып турган дег сагындырган.

Декабрь айның бир улуг-хүнү. Чодураа Ондаровна бажың ажылы-биле ажаанзырап, идик-хөп чуп турган. Эрес арны-бажы хапыя берген, ындыкы өрээлде орун кырында чыткан. Даштыгаа ойнап турган оглу кире халып келгеш, авазыңга кижиге келди дээн. Чодураа Ондаровна көрүптөргө, эжик аксында шериг хөптөг Семен бо турган. Хөнертен болган ужуражылгага эпчоксунуп, дүвүрөп, Семен-биле мындыг эпчок байдалга таваржы бээр мен деп башкы бодаван. Ол кезек када аамайланы берген, мендилежириң безин уттупкан, Семенче көрүп алган турган.

— Экии, шупту! — деп, Семен өөрүшкүлүг мендилээн.

«Солдат кижиге келди, ачай!» деп, Шолбан ачазының чанында алгырып турган.

Эрес карактарың чара көрүп, бажың эжикче эргилдиргеш, чыткан орундан аары кончуг тургаш:

— Экии — деп мендилешкен.

Солдатты Эрес танываан. Та кайы төрелиңиң оглу ирги деп, иштинде бодаан.

— Кайызының оглу сен, кым сен, солдат? — деп айтырган.

Чодураа Ондаровна бирде Семенче, бирде ашаанче көрүп, Семенниң кирип келгениңге ам-даа бүзүрөвейи, алаңзый берген турган. Бодун кым мен дээрзин Семен тайылбырлаан.

— Аа, чөстөң Борбак-оол машина мунуп турар ийикпе? — деп, Эрес ылавылаан.

— Ийе. Угбам контора аштап турар — деп, Семен улам тода харыылаан.

— Ыы — дээш, ооң бажыңында кымның кирип келгениң Эрес ам-на билип каан. Ол бодунуң кайгааның чажырбышаан, арга-чадаарда-ла:

— Солдат, кажан үңген, каяа теп турдуң? — деп айтырган.

Чодураа Ондаровна ам-на карактарыңга, кулактарыңга бүзүрөп, оларның аразында чугаа оожум, кижизиг боорга,

Семенну олуарарынче чалап, холдарын чуй тыртыпкаш, ожук-пажында-ла барган.

— Бо оолдуң өскөн деп чүвезин аа — дээш, Семен Шолбанның бажын суйбаан. — Ам каш харлыг сен, эзир? — дээн.

— Чеди харлыг мен — дээш, Шолбан авазының арнынче көргөн.

— Бо чылын чаа школаже өөренип кирген кижжи — деп, Чодураа Ондаровна немеп каан.

— Оо! Кончуг эрни, бирги классчы болган ышкажыл сен. Кайы хире өөренип тур сен че, Шолбан? — деп, Семен хүлүмзүрүп айтырган.

— Анаа — дээш, Шолбан бижииргеп, авазынче көргөш, каттырып каан.

— Кандыг демдектер ап тур сен, акыңга чугаала даан, оглум — деп, Эрес чугаага киржи берген.

— Дөрт-беш — дээш, Шолбан ыядыксап, ачазының арнынче көргөн.

Шолбан солдатты аажок сонуургап, ооң хөрээнде демдектерин тудуп-суйбап, сылдыстыг бөргүнгө-даа дегген. Эрес бөргүн Шолбанның бажынга салып берген.

Эрес оттулар ыяш кирип каш үнгөш, олчаан чиде берген. Семен ийи чыл иштинде көзүлдүр-ле өскерли берген: ооң улуг шыыраа дам барган, арын-шырайының эрзии, чаражы кончуг. Ол биеэги өөреникчи Семен эвес, арнындан хүлүмзүрүг ыравас, ындазында ооң шиитпирлии кончуг болган. Солдат хептиң аңаа тааржыры-даа кончуг. Ол кел сал-ла, угбазының бажыңынче-даа барбайн, башкызын көрүксээн изиг күзел ону бо бажыңче эккелген. Эрестиң бар, чогу-даа аңаа доткар болбаан. Суур улузу солдаттың келгенин, ооң кайнаар кире бергенин көргөн. Чамдыктары ону «Кымыл ол?» деп танывайн, аразында айтыржып, сымыранчып турган.

Семен тудуп чораан дипломадын ажыткаш, ойнаар машина биле вертолет уштуп келген. Оозун Шолбанга тудускан. Бирээзи амыраанындан өрү шурап турган. Оон саазында ораап каан чүвени уштуп эккелгөш, часкан: кыдыглары салбактарлыг, улуг чечектерлиг, чаражы кончуг өңгүр аржыыл болган.

— Мону Силерге, башкы — дээш, ол аржыылды ийи холдап сунган.

— Четтирдим, Семен! Чаражын, бо аржыылдың — дээш, эгени-эгени белекти ап алган. Семен конфета, чигирни стол кырынга салып каан.

Чодураа Ондаровна эккелген аъш-чемниң дээжизин хып чыткан отче киир каапкан.

Шайлап ора удур-дедир айтыржып, ажыл-агый, шериг албанының дугайында чугаалашканнар. Ачазы кирип кээрге, Шолбан белекке алган машина биле вертоледун аңаа көргүзүп:

— Көр даан, ачай, солдат акым эккеп берди — дээн.

— Чаражын аа — дээш, Эрес оон ыңай чүнү-даа ыыт-төвөйн ындыкы өрээлче кылаштап кире берген. Ол чалатпаан аагының келгенинге өөрүшкү чок болган. Бо байдал Семеннун дүрген үнүп чоруурун албадапкан. Семен үнө бээрге, Эрес кадайының чанынга кылаштап келгеш, оозунуң арнынче чиктии кончуг көргүлээн.

Кижини чеже-даа багай болза, човаар арын-нүүрлүг, эп-чоксунар сеткилдиг чүвө ыйнаан. Эрес дашкаар үнгөш, таакпылап ора, элээн боданган: кадайының өөреникчи сол-биле чоруп турган деп чугаа-сооттуң бадыткалы бо эвес ирги бе деп иштинде бодаан. Боданмас болза черле хоржок, ажыл-агый база чок, арага-дары чокта черле хоржок апарган ыш-каш, дөвүнчүктелип батканын миннип орган. Бо солдат оол-дуң чоргаар деп чүвезип, мээң бажыңымче дорт-ла базып кирип кээр, ол чүзүл? Чараш, улуг, мөге, шыырак деп чүвезип, меңээ бодаарга көңүс аныяк эр-дир. Шынап-ла, арагадан Эрестин арын-шырайы кырганзып, халбыргай апарган. Бир эвес ам бак чаңнаар болза, кадайының ону эртен-даарта-даа болза каапкаш чоруй баары ырак эвес дээрзин билген. Ам черле болуйн, кижизиг чурттап көрөйн деп иштинде боданган. Оглунга-даа, кадайынга-да Семеннун эккеп берген белектери, ооң сагыш-сеткилин улам караңгылаткан. Сөөлгү катап оларынга кажан белек садып бергенин безин сактып шыдаваан.

Семеннун шеригден халажып чедип келгениниң ооснда Чодураа Ондаровнаның сагыш-сеткили ийи аңгы апарган: баштайгызында, муңгак чуртталгага бастырган херээжен, өз-кезинде чаа-ла он сес харлыг хып дээн чалымы назылыг кыстар дег, эң-не аас-кежиктиг, чалгынның куш дег, чоргаар болу бергени. Ол бодунуң эрткен он чеди, он сес харлыг үелерин сактып келген: узун чаштыг, чодураа дег борбак кара карактарлыг, узун, шилгедек, ак шырайлыг кыс. Ооң бажының узунун өөрү бо-ла магадаар, ынчалза-даа оозун уруглар өттүнүп кезип октапкан. Башкы кижини чолдак баштыгыда, оозун дыдырартып алырга тааржыр дишкен. Студент чораш бодунуң холу-биле даараан, аргаан хептери ооң хевир-сынын каастап чоруур.

Сөөлгү үеде Чодураа Ондаровнаның чаражы чаа чазылган чечек ышкаш дам барган. Ол биеэги дег, чоргаар көстүр.

Ооң муңгак шырайы безин көзүлбес апарган. Арагачы ашакка канчап черле базындырып чоруур, ол дээш муңгарап-деңгерээн херээ чок деп, шийтпирлиг бодалга келгени чадавас.

Эрес кадайының чаражын чаа көрүп каан дег, оозунуң өскерли бергенин эскерип эгелээн. Семен чедип келген соонда ол хондур-дүндүр читпестээн, кайы хамаан чок арага ишпес апарган. Оглу-биле-даа адазыг ёзу-биле чугаалажып, ооң онаалгаларын айтып берип оرار.

Семен кожуун төвүнге шагдаалап ажылдай берген. Ол дыштаныр хүннеринде колдуунда-ла суурунга чедип кээр.

Эрестиг кижизиг чаңы үр болбаан. Ону арагачы өөрлери бо-ла сүрүп, долганып чедип кээр. Ооң сагыш-сеткили черле кошкак, чайгылчак болганы ол, оларның аайынга катап кире бээр. Ол арага ижипкеш, Семенга өжээн бодаар апарган. Бодундан хар-назы талазы-биле аныяк, думаазы уштунчак өс-күс-чавыс оолдуң чоргаар аян-шинчизи, ооң шагдаалап ажылдай бергени аңаа улам өш-өжээн апарган.

Хүннер, айлар бот-боттарындан ылгал чок шуужуп эртип тургулаан. Семен суурунга дыштаныр хүнүнде чедип келген.

Суур адаанда чаңгыс шугаганчы кадай чурттап турган. Ол хөөкүйнүң саап ижип оرار чаңгыс инээн, одарга оъттап чорда, ийи эр кижиг сүре бергенин ойнап чораан бичии оолдар көргөш, аваларынга чугаалааннар. Демгилери ону шугаганчыга кээп дыңнаткан. Кырган халак-хилээн төп, дузалажып көрүңер, ажы-төлүм деп дүвүрөп, карааның чаптары безин бүлдеңгейнип келгилээн.

Семен үнелиг үе-шакты чидирбези-биле, дораан-на суму чагыргазынче маңнаан. Ооң даргазынга херектиң ужур-чөвүн тайылбырлааш, кожуун төвүнче, милицияже долгааш, немелде күш херегин негээн.

Машина улуг саадаваан, бо келген. Бөлүк шагдаалар оорлар тудар дээш чорупканнар. Оларның аразында Семен база бар.

Семен суурнуң оруктарын пат-ла билир, булуң бүрүзүнүң копка орукчугаштары-даа аңаа таныш. Оорлар кончуг кажар, олар алды арга, беш мегелиг дээрзин шагдаалар пат билир.

Милиция машиназы кайы ырактан көскү, ынчангаш олар ховуже чоруткан орукче барбайн, арга уунче чорупканнар. Караңгылап эгелээн-даа болза, олар машинаның характерын чырытпааннар. Орайтап караңгылап келген. Хенертен бир-ле черде от чырыткылаш дээн-даа ышкаш болган, чолаачы машиназын оожумнатпышаан тургузупкан. Шагдаалар машинадан үнмейн, ыңай-бээр кайгангаш орупканнар. Ырак

эвесте от ам база чырыш дээш өже берген. Шупту машинадан оожум үнүп келгеннер. Дыңнаалааннар. Ынаар кижилер-даа чугаалашкан ышак болган. Дүнеки дээрде чартык ай ыракта херечи бооп чырып, көзүлгөн. Чүгле чолаачызы артар кылдыр сүрүкчүлөр аразында сүмөлөшкөш, беш кижити от чырып турган черже чаңгыс-чаңгыстап чорупкан. Дааш үндүрбөс, серемчилелдиг болбас болза, оорлар дээрге ийи буттук бөрүлөр, чүнү-даа кылырындан кортпас, джжнгге чедир чеп-сегленип алган дээрзин пат билдирлер.

Семен холунуң боозун, фонарын белеткеп алгаң, бурунгаарлап орган. Чырык хып, өжүп турар черже чоокшулаан тудум-на, ында кижилерниң чугаа-сооду дыңналып келген. Семен чоокшулап келгеш, чоон ыяш артынга барып турупкан. Шинчилеп турарга, үш-дөрт хире кижити. Олар эзирик деп билдинген, чанында машина база бар.

— Арагаңар бар бе, кудуңарам! — деп дужааган үннү дыңнаарга, Семенга дыка-ла таныш, дыңнааны үн хире. Ынчалза-даа ол кымыл дээрзин сактыр харык чок болган.

— Че, ам канчаар бис? Орайтай база берди. Азы Согур сугже аппарып кааптар бис бе? — деп, бирээзи айтырган.

— Ынчап турбаңар! Инекти дүрген аайлаар-дыр! Согур сугже аппаратан херээ чүл, орук ара улуска таваржы берзивиссе канчаар!

— Дүргедээлиңер че, даң база адып кээр. Улус көрбээнде бо машинаны база тургускай.

— Машинаңны бо оңгарже киир тудувут че, «колхоз»! Инекти аңаа дүжүргөш, аайлаар-дыр! — деп, демги-ле таныыры үн чугаалаан.

Чолаачы машиназын шимчедип эгелээн. Бо эптиг үени сүрүкчүлөр база ажыглапканнар. Машина оңгарга туруптарга, оорлар шупту аңаа бөлдүнчүп келгеннер. Хенерген:

— Туруңар, холуңар көдүрүңер! — дээн үн үнгөн. Оорлар ыңай-бээр маңнажы халчыр безин чай тыппааннар, оларны долгандыр фонарьлар чырытпышаан, бүзээлей турупкан болган.

— Кармактарыңарда, холдарыңарда чүү барыл, шуптузун уштуп салыңар! — деп, шагдааларның бирээзи дужааган.

Семен фонарь чырыынга оорларның бирээзин, чудаңгы агбагар салдыг кижини ам-на танып каан: ол башкызының ашаа Эрес болган. Он дөрт-он беш хире харлыг элээди назылыг ийи оол база бирээзи арай улгады берген назылыг ашак кижити болган.

Эрес Семенну база эскерип каан. Ооң эзирииниң улуу кончуг, Семенче чексинчиг кылдыр чараазын сыкырбышаан, халдаарынга белен араатан дег, хоранныы кончуг:

— Аа, сен сен бе? Экии, өшкү! — деп, өжээн-кылыы хайнып көскенген. — Сээң-биле ам черле санажыр үем келген! Меңээ амыр-дыш бербейн, ам мырыңай мээң хосталгамче халдап тур сен але? — дээш, сапының хончузунче холун сүп чыдырда, Семен карак чивеш аразында ооң ийи холун артыңче долгай тудупкан. Эрес кадайыңа-ла чөп, күш-даа чок, чүгле аксы-биле шалыттынар эр болган. Оорларны ол-ла черинге тудуп, протоколду тургускаш, инекти ээзинге апарып бергеннер. Машина кожазында суурнуу, Эрестен өскелери бо черниң улузу эвес дээрзи билдинген. Кырган кадайның өөрүшкүзү аттыг болган.

— Улуу-биле четтирдим, оолдарым! — деп, чугаалап шаг болган. Кырган өөрээн карактары-биле, чоргаарал-биле Семенче көргүлээн.

Башкызының ашааның чүнү канчап турганын Чодураа Ондаровнага канчап чугаалаарын Семен үр-ле боданып келген. Ындыг чараш эвес херекти тайылбырлаары дыка берге, ол башкыга улуг согуг болур дээрзин медресеп билген. Канчаарга-даа ол дугайын Чодураа Ондаровна билген турар ужурлуг деп түңнелге келген.

Семеннүң кирип келгенинге башкы өөрээн, ооң сеткил-хөөнүнүң чазык чаагайын Семен эскерген.

— Кир-кир, Семен! Олур, ажыл-агыйың кайы хире чоруп тур? — деп, башкы сонuurгаан. Ол аыш-чемин, аяк-шынаан салган. Олар хөөрөшкөн соонда Семен ам-на чугааны эгелээн:

— Чодураа Ондаровна, мен силерге өөрүнчүг эвес медээ эккелдим — дээш, Семен холдарының баштарыңче көргөн.

— Кандыг медээ дээрин ол, Семен? Чүү болду? — деп, башкы дораан-на дүвүрөп айтырган. Ооң хөглүг орган арын-шырайы дораан-на өскерли берген.

— Шолбанның ачазы Эрес инек оорлааш туттуруп алган — дээш, Семен чүү болганын шуптузун чугаалаан. Башкының арын-шырайында муңгаралдың кара булуду көзүлдүр-ле көстүп келген. Семен ону чугаалапкаш, бодунуң сагыш-сеткили база аар апарган.

Эрестин ам черле кижини болуп чурттаайн дээн чугаазы агаарже октаан хоозун сөстөр болган. Угаан-сарылы четчир кижиге чеже мораль номчуурул, дүктүг чүве тазаргы дег-даа үе эрткен чүве дийин. Ол элээн үеде кижизиг туттунза-даа, ам база катап эрги байдалыңче кирип, арагалап эгелээн. Шак ындыг өөдежоктарның хайы-биле кадайының сагыш-сеткили кезээде-ле дүвүрөп, муңгарап чоруур. Мындыг чөптүг эвес чорук уржуунда бо делегейде амыдыралдың коргунчуун!

Чодураа Ондаровнаның ашаандан чарлыр дээш судка берген билдиришикини түңнел чок болган. Эрес бодунуң буруузун долузу-биле миннип, эттинип алып дээш суд үезинде бүзүрелди-биле чугаалаан. Суд ооң ол аксы-сөзүн хүлээп, оларны чара бадылаштырбаан.

Черле ынчаш херэежен кижиге дег, уян-чымчак, чеже-даа хомудап чорза кижилерниң четпестерин өршээп чоруур буянын сеткилдиг кижиге кайдал? Чодураа Ондаровнаның ада-иези база уруун сургап, амыдыралга чүү-даа турар, кандыг-даа болза, оглуң адазы-дыр деп, чарлы бээрге эки болбас, өске ашакка баарыңга-даа, сээң оглуңну көрбөстөй бээр дээш, аайынче кирип сургап алганнар. Ада-ие уруунуң кандыг чурттап чоруурун ындыг-ла эки ожаавастар, чүгле күдээзи арагалаар дээрден башка ооң аажызын билбестер. Эрестиң хөсүн сөстөринге бүзүрөп, ада-иениң ыйышкыны-биле Чодураа Ондаровна бодунуң өскерилге чок муңгаранчыг амыдыралын база катап чурттап эгелээн. Ашаа оор херек кылган соонда, ол оглуң алгаш, авазы сугже чоруй барган. Ол бодунуң бажыңынче баар хөңнү чок, ол бажың хилинчектиг чуртталганың кара-бажыңы-дыр деп иштинде бодаан. Авазы сугга чурттап турда, Семен башкызынга ужуражып чеде берген. Семенниң кирип келгенинге башкының ада-иези хөңнү чок болганнар. Ылаңгыя ачазы ону кончуп, улус аразынче кирип турар сен дээр хевирлиг чүве чугаалаан. Бистиң бажыңывысче кирбе, суурже база келбе, ажылың кожуун төвүңде-дир, аңаа тур деп элээн анчыг сөстөрни октагылаан.

— Ол чүнү чугаалап турарың ол чүвөл, ачай. Ол мээң өөреникчим ышкажыл. Ооң меңээ кандыг-даа багай сеткили чок кижиге — деп, Чодураа Ондаровна ачазыңга чугаалап чадал каан. Ол улам-на хорадап:

— Сээң багай чурттап чорууруң чүгле бо оолда — деп, буруудадышкыннарны кылган. — Бис база шупту чүвени дыннап турар болдур бис ийин — дээн.

Чодураа Ондаровна ачазының ындыг чугаа-хомудалын дыннааш, шуут кайгап калган. Семен үне бээрге, башкы ооң соондан бо келген. Оларның аразында эпчок байдал тургустуңа берген. Ынчалза-даа Семен ажынмаан. Ол чажындан тура-ла кижилерниң эки-багай хамаарылгазын пат-ла көрүп келген болгаш ындыг таварылгаларны оожум эрттириптер, бодунуң кылыын туттунуп билир, кадыг кижиге болган.

— Ада-иеңер өөнче кире берген дээш буруудатпайн көрүңер, Чодураа Ондаровна. Дыка-ла эпчок байдалга силерни таварыштырдым — дээн.

— Чок-чок, мен харын сени эпчок байдалга таварыштырдым, Семен.

— Мээң силерге-даа, Силерниң ада-иеңерге-даа ажынар барымдаам чок. Эртен ажылдаар мен, чоруптайн — дээш, ол аяар басып чорупкан.

Эрес үр-даа болбайн, милициядан үнүп келген кылаштап турган.

— Мен дээрге мен-дир мен — деп, чүү-даа болбаан чүве дег, мойнун долгап, хөрөөн шаштынып: — Канчаарга-даа мени шыдавас силер! — деп алгырып турган.

Шынап-ла, ол ынча дээринде ужур-ла бар. Эрестиң кожуун төвүндө даайы милиция начальнигиниң чоок өңнүү чүве-дир. Ынчангаш таныш-көрүш аайы-биле ол херекти таарыштыр чугаалажып каапкан. Оорнуң өске киржикчилериниң балдырлыг улузу чогуңдан, олар хоойлу ёзугаар ук херекти чүктээр болган. Ол үүлгедигниң кол хардаачызы Эрес шак ынчаар хосталгаже үне бергеш, оон огулуг түңнел үндүрбөөн, катап-ла арагаже дүлдүнүп, чаңгыс-даа хүн элээр турбас, күске манаан диис дег, Эрестен өжөөн негээр кара бодалын кол сорулга кылып алган, ооң-биле таваржы берзеле, «арыг санажырын» ыяк шиитпирлээн.

Кадайын чанаалы дээрге, Чодураа Ондаровна ынаваан. Эрестиң биеэги араатанзыг чаңы кирип, кадайын ооң ада-иезиниң караанга эттеп эгелээн. Каттын база ойгур шанчыпкан. Кат иези үне халааш, кожаларын эккелгеш, хулиганны оожуктурган. Чодураа Ондаровна ашааның чедирген кем-дээшкининден аар байдалдыг болуп, дүрген дуза чедирер эмчи машиназын кыйгыртып, эмнелгеге чыдар ужурга таварышкан.

«Бак сагыш башка халдаар» деп үлегер домак бар. Элөөн каш хонганда, Эрес база катап каты сугга эзирик келген. Ол кадайының кандыг байдалдын-даа сонуургаваан:

— Че, ам база улустан эккелгеш, мени үндүр октаптыңар! — деп, дүрбүттүнүп эгелээн.

Эзирик кижиге эп-чөп-биле чүве чугаалаарга-даа хөй. Ол катынче чөңгээлеп, аас-дыл үндүрүп эгелээн.

— Оглум, соксап көр! — деп турда-ла, Эрес катының хөрөөндөн сегирип алган. Хөөкүй катын аай-дедир өгбөңнедир силгип эгелээн.

Багай чүве карак чивеш аразында болур дээри шын. Араатанзый берген Эрес та кайын бижек сегирип алган чүве. Ол өйде бичии Шолбан чогушкан улус аразынче кире халый берген:

— Ачай-ачай! Кырган-ачамны эттеве! — дээш, ачазын тырткылаан. Ол оглун-даа дыңнаар хире эвес, оозун ыңай идипкен. Оол тура халааш база катап оларның аразында

барган. Чайып турган бижээ оглу Шолбанга дээпкенин Эрес эскерер-даа хире эвес болган.

— Өлүрүкчү чүве! — дээн, кат-иезиниң кыпсынчыг алгызындан Эрес миннип келген. Оглу черде куруг хан апарган чыткан.

— Аа-аа! — кылдыр Эрес коргунчуг алгырган. — Оглум, канчап бардым? — дээш, холунда бижээнче көргөн. Оозу база хан болган.

Бичии Шолбан карактарын өрү көрүп алган: «Авай» — деп, сөөлгү сөзүн ыыттаан. Эрес үнө халаан. Кыргыз-авазы чаш оглунуң чанында олуруп алган:

— Кээргенчиг чаш төлүмнү! Өлүрүкчү чүве! — деп, ыглап орган.

Кыргызан-ачазы үнө халааш, кожаларын, суур эмчизин кыйгырып эккелген. Улус ол-бо маңнажып турда-ла, чаш оол шыдашпайн барган. Озалдап-даа болза, эмчи машиназы биле милиция кожуун төвүндөн бо келген. Өлүрүкчү адазынын холундан кем чок чаш оолдуң барганынга суурнуң улуг-биче чонунуң ыы-сызы, уё-човууру, халак-тилээ аттыг. Кыргыз ада-иези диригге-ле соглуп калганнар: бичии Шолбан өлгөн, уруу эмчиде, берге байдалда. Ол оглунуң дугайында билбес. Чодураа Ондаровнага ол дугайын амдыызында дыңнатпааннар, берге.

Авазы чокта бичии Шолбанны суурнуң улуг-биче чону сөөлгү орукче үдеп, ажааган.

Семен база келген. Бүрүлген чаш төлдүң чанынга ол элээн орган. Бичии Шолбан аңаа төрөөн оглу дег сагындырган: ооң-биле «аът» деп ойнааны, шеригден келгеш, аңаа белек эккеп бергени, ооң аажок өөрээни, чаптанчыг каткычугаазы Семеннуң кулаанга ол-ла хөвээр дыңналып турган. Семеннуң баары ажып келген. Бо шакта, минутада ооң сагыш-сеткилиниң канчаар шуурганналып турганын, ооң кударалын бүгү кижилер билген болза! Мөңгези-биле удаан бо бичии оолга, ооң иезинге кайы хире чоок хамаарылгалыг чораанын, оларның мурнунга ооң база буруузу бар деп чүвени ол медереп орган. Ажыг карак чажын Семен тудуп шыдаваан. Аас-кежик чок ооң баштайгы ынакшылы, ынакшааны херэеженниң кээргенчиг салым-чолу, чуртталгазы дээш хөй-ле төнчү чок бодалдар аай-дедир шуужуп, Семенну хилинчектеп турган.

ЫНАКШЫЛ, ААС-КЕЖИК, ЧУРТТАЛГА...

Олар онза чараш, кайгамчык-тыр! Олар кээргээр сеткил чок, каржы, коргунчуг-дур!

Карак четпес талыгырже, кыдыг-кызыгаар чок гөк дээрже Семен үр-ле көрүп, бодунуң бодалдары-биле чугаалажып, амылыг, амы чок бойдуштуң, чер-делегейниң кударанчыг аялгазын дыңнап орган.

СӨСТҮҢ ҮНЕЗИ

Өлзеймаа-биле аравыста суг-даа акпас, чоок эжишкилер бис. Хөглүг студент чылдарны кады өөренип-даа эрттирдивис. Аңгы өг-бүлелиг-даа апаргаш, база эдержип, чогуң дилежиң, барын үлежиң чор бис.

Бир-ле катап кудумчуга эжимге ужуражы бердим. Бажыңга-даа келбес, долгавас-даа канчап бардың деп, эжим мени чемелей-дир.

Хүннүң-не барып, долгап турар дээрге, ажылдыг кижиге чай чок-даа болу бээр болгай. Орук ара чугаалажып чорааш, Өлзеймааның бажыңыңга чедип келдивис. Эжим чиң сарыг шайын хайындырып, чигир-боовазын салып, мени хүндүледи. Ийи эжишки эрткен-барганывыс сактып, өг-бүлевисти-даа, бо үеңиң бергезин-даа чугаалажып, шайлап шаг болдувус. Чоруур дээш туруп келгенимде, Өлзеймааның ашаа Ойнаар-оол кирип келди. Мени мендилеп, «өгге кирбес кижиге кирип келген-дир аа» деп, баштактаны аарак каттыргылады.

Өлзеймааның ол та чүзү чүве, оюн-баштаа-даа билдинмес:

— Ойнаар, бо Долаана дээрге сени көрүксээн, сени сагынган, ам чоруур дей берди, эш — дидир.

Эжимниң ол утказы билдинмес «баштактаныыңдан» эпчөксунуп, амайлаан дег, аксым ажыдыпкан кайгап тур мен.

Эжим ынча дээш, «баштактандым, хорадай бердиң, эш»-даа дивес болду. Эжимниң ол сөстөрүниң утказын эки-ле билбейн бардым.

Меңээ дыка эпчөк апарган, үнер эжиктиң ырак деп чүвезин! Оларның мурнунга улуг-ла буруу кылган кижиге дег болдум. Эжим бодал чок сөстөрү-биле мээң сеткилимни хомудадып, балыглапканын боду билбээн-не боор.

— Ой, дадайым! Ойнаар-оолду көрүксээн, ону сагынган кандыг-даа сеткил менде чок, аксымдан ыңдыг сөстөр-даа үндүрбээним аргажок, анаа-ла аяк-шайыңар иштим, хүндүлээниңер дээш улуу-биле четтирдим. Кижиге чок черге хоозун сөстөр дээш хүннежиң туруп алдыңар халак. Эки туруңар,

байырлыг че. Мен чоруптайн — дээш, эштерим өөндөн аяар-ла үнүп келген мен.

Чаңгыс багай сөстөн кижн сеткили хомудай бээр, эки сөстөн чалгынналы бээр дээрзин мээң эжим канчап черле билбес болган болду.

Шынап-ла, эжимниң чугаалааны дег, ой та, кым кымны сактып көрүксээн чүве, оозун ылап-ла билбезим аргажок.

АРЫГ ЧҮВЕ

Күнзеңмаа угбай хоорайда уруунуң бажыңыга беш хонган. Чайгы үеде каът бажыңнарның изин кончуг, се-рииттенип үнүп келген. Бажың мурнунда хөлегедө сандайда боду-биле бир үе кадай кижн таакпылап орган. Күнзеңмаа угбай ооң чанынга кылаштап келгеш олуруп алган. Олар аразында чугаалажы бергеннер. Ынчап орда оларның ча-нынга халаң эзирик, кеткен хевинде бир-даа өөделиг чүве чок аныяк эр элең-тендиң кылаштап келгеш, карактарын олурган улусче өлөрерттир көргөш:

— Арыг чүведө берем, авай — деп, Күнзеңмааның ко-жазы кадайны амыратнастай берген.

Күжүр кадай олудундан хөөнүг-хөөн чок туруп келгеш, ыңай кылаштаптарга, демги эзирик оол ооң соондан элеңейн-дир базыпкан. Оларның шимээни ынаар бажыңынче кирген соонда, үр-даа болбаанда, эзирик оол буттары черге дээр-дег-бес Күнзеңмаа угбайның мурну-биле ушкан куш дег ыңай болган. Бичин болганда демги кадай бажыңындан муңгар-гайы кончуг кылаштап орган.

— Оглуң арыг чүве диди чоп, ам чоп ол-ла хөйлеңи-биле халып бар чыдары ол, уруг? — деп, Күнзеңмаа угбай «арыг чүве» дээн сөстүң утказын эки-ле билбейн кожазындан айтырган.

— «Арыг чүве» дээрге акшаны ыңча дээри ол-дур ийин. «Улуг аалга» чорааш өөренип алган «эртеми» ол ыйнаан. «Арыг чүве» дээш-ле, каш пенсим арттырбас, арагалаар, өөде-жок-ла төл түрүп, азырап каан кижн-дир мен ийин — деп, хомудалын Күнзеңмаа угбайга чугаалап ора, нениң арын-шырайында муңгаралдың ханы истери көстүп, карактарындан борбак-борбак чаштар кылаңайны берген.

Күнзеңмаа угбай хөөкүй нени кээргеп, «төрөл багы — аал чуду, төл багы — өг чуду» деп үлегер домакты бодап орган.

САИЫТ КЫЗЫ

Колдуунда-ла херээженнер ажылдаан ол коллективке үр болбаан мен. Ажылывыс сагышта дег магалыг: чай аразында магазиннерже маңнааш кээр, «арыг» чүвени алыры база хомудал чок. Ооң-на ужун боор, шак ындыг шөлээн, чиик ажылда дазылы быжыккан, «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнөө чок» деп чугаалап болур хоочуннар эң дерик.

Ажылывыстың хостуундан бо-ла бөлдүнчү кааптар бис. Ол арада болур, болбас чүвелер дугайында мыжырткайндыр «хуралдай» бээревис чаңчылчаан. Херээжен чоннуң сонуургаачалы айлыг эвес, «ол ындыг, дуу ындыг», «ол дыңнаан, бо көргөн» дээн соонда, чугаа черле төнмөс. Ону улуг хатка, күштүг чалгыгга дөмейлэри хөөрөм эвес. Ол «дидир-дидириниң» ужу-бажы тывылбастап, ораашкан хендирге дөмей апаар. Баажызы чок тывызыктың бирээзи ол-ла болгай.

«Хат чок болза, сиген бажы шимчевес» дижир. Бо удаада «чөвүлөл хуралдың» хүн айтырыыңга мээң дугайымда чугаа болурун кайын билген ийик мен. Озалдап чеде бердим. Кирип кээримге, оларым мени-даа эскерер хевир чок аажок-ла изиг-изиг маргышкан турлар. Мени көрүп кааш ыт чок бардылар.

— Ынчап турбайн бодундан айтырыптыңар даан — деп, бирээзи мындыг. Мен кайгап, аайын тыппайн удур кайгап тур мен.

— Долаана, сээң ачаң сайыт бе?

Салдыгган айтырыгың дорту-даа кончуг, кайгаанымдан хары бээр-даа арга чок болдум. Бөдүүн улустуң уруу-ла болгай мен, чүге ынчаар бодап турар улус боор дээш, бажымны бөөлөндире каапкаш, боларга хоомай хары бербес-тир деп шийтпирлеп алдым.

Кочу-даа, адааргал-даа бар, кайгаан карактар менче көрүпкөн турлар.

— Ийе, мээң ачам сайыт чораан, ам хүндүлүг дышта-нылгада, ону таныыр силер бе, кай? — деп, шын-на сеткилимден харыылаан кижжи болуп, удур айтырдым.

— Ол-дур, силерге мен чугаалап турдум чоп — деп, бирээзи чоргаар чугаалады.

— Ачаңны кайыын таныыр ийик бис, кеттинериң кончуг боорга ынчаарывыс ол-дур ийин. Эктиңге кеткениң садыгларга чыды безин турбас хептер шежил...

Чугаа ам билдинген. Оларның бодалы-биле мен сайыт уруу болган мен. Оларның шак ындыг кыдыра сеткилин чөгени-чөгени удур кыжырыыр бодап алдым.

— А мээң авам оралакчы сайыт чораан кижиги — дээш, дүш-даа чок белим чайганып тур мен.

— Ах, ох! Кандыг кончуг аас-кежиктиг кижиги боор сен! Ындыг улустуң уруу кеттинмеске, кым каастаныр боор?!

Солуу магадаашкыннар мени улам кылыктандырған:

— Кай, силер билбес силер бе? Мээң ашаам чоокта чаа сайыт кылдыр депшии берди чоп! — дээш, чоргаарым кончуг оларже көрдүм.

— Ындыг бе? Шынап бе? Ии, онзазын — деп, кайгаашкыннар куттулуп келди.

— Шың-шын! Ам мен силерге оон-даа солун медээ дыңнадыр деп тур мен — дээш, оларымны хөөктүрдүм.

— Чугаала-чугаала, Долаан! Кандыг кончуг солун кижиги сен! — деп, эрежиң-ле турлар.

— Удавас мени депшидер дээн-дир! — дээш, ийи холумну быктымга даяныпкаш, аай-дедир баскыладым.

— Сайытка бе? — деп, хары угда айтырдылар.

Ол «сайыт» деп сөске чоп кончуг ынак улус чүве ийик, оларның аңаа чүдүүр чыгызын кайгап тургаш, база-ла өжөгөргөн мегелеп дүжүрдүм:

— Ийе!

Улузумнуң дээрбектели берген карактарын көргөш, ам черле каткым туттунар арга чок апарган мен. Чааскаан талдыгайндыр каттырып-ла эгеледим, кадайларым ыт-даа чок.

Сөөлүндө оюн-баштаамны доозуп, ам-даа мени адааргап, магадан көрүп турган өөрлеримге шынын чугааладым:

— Баштактандым ийин. Мээң угумда чаңгыс-даа сайыт кижиги турбаан чүве. Кижилерниң көрүштүг кеттинери дээрге, оларның эрге-дужаалындан хамаарышпас. Кижиги угаан-сарылыдыг болганда, черле аянын, чараш кылдыр кеттингейле, кыстар!

Херээженнер чугааның ынчаар төнгенинге таарзынмаан хевирлиг болганнар. «Хуралывыстан» тарап турувуста, чаңгыс-ла үн дыңналды:

— Шың-на хире...

КИИҢ КУДУРУУ

Ажылым черле ындыг: кижилер-биле ужуражып, чугаа-соот кылып. Бо удаада бир-ле сайыттың хүлээп алышыкынынга баар херектиг апарган мен.

Келген херээмни секретарьга чугаалааным соонда, даргазынга бараалгааш, «манаңар» деп айыткады. Сандайга манап олуруптум, өрөөл иштин долгандыр шинчиледим-даа.

Секретарьның бодун база таныыр, ооң-биле чаңгыс эвес катап ужуражып, чугаалашкан бис, харын-даа ол менден ийи киш кудуруу айтырып, дилеп, эжимейлеп, соомдан маңнап турганын сактып келдим.

Кара-кыс (секретарь уруг) чараш дээн херээженнерниң бирээзи кижиге, бойдус аңаа ырлаар салым-чаянны база харамнанмаан. Ол бодунуң чаражынга болгаш ырлаарынга кончуг-ла чоргаарланып, харын-даа ында бир-ле чиктиг аажы-чаң бар кижиге деп билер мен.

Эжимни көрүп орарымга, улуг-ла байырлал кежээзинде келген кижиге дег, ооң кеткен хеви-даа, ол боду-даа черле онза чараш шинчилиг көзүлдү.

Ындыг улуг чараш бажыңда, ындыг улуг дарганың секретары болуру амыр эвес херек болбайн аан. Орта кижиниң чаражы база эвээш эвес чүүлдү ойнап турар болдур ийин.

Уе эртип, манаашкын узамдыгып, эжим-биле бистиң аравыста бот-боттарын танышпас улус дег, тоомча чок чоруктуң кедергей ыржымы турупкан. Ону ында-хаая телефон даажы үрөп турду. Эжимниң кандыг кижилер-биле чугаа кылып турарын ооң үнүнүң аянындан билип ордум. Чамдыктары-биле эптиг-эвилеп, орустаан-тывалаан, харын-даа чыпшылаңнаан, авыяастаан дег, өскелери-биле каржы-доңгун, кыска, азы телефоннуң даңазын дүрген-не сала кааптар болду.

Эжим оон тургаш, изиг сугга кофе кылып иже берди, калбак шоколад алгаш ону хемире берди.

Сөөлүндө-сөөлүндө дүштээр үе база чоокшулаан, келген херээм чогувайн баар болду бе деп бодааш, чугаа эредим:

— Кандыг кончуг үр чоор?

Эжим мени эскербеди, ыттавады-даа. Мынчап орар болза херек бүтпейн баар-дыр дээш, эжимче «халдаашкын» кылып өгөлдөм:

— Кай, мени танывас-тыр сен бе, Кара?

Ол ам-на бодунуң адын дыңнап кааш, мени чаа көрүп каан дег, чүү кижиге апарды бо дээнзиг, менче көрүп келди.

— Силерни сагынмай тур мен — деп харыылады.

Ынча дээрге сеткилим, шынап-ла, хомудай берген. Ындыг үнүп-кирип чоруур аажы-чаңныг улуска аңаа хамаарылгалыг бир-ле онзагай чүвени чугаалаар болза, олар миннип, кижизий хона бээр чүве дээнин сактып келгеш, дорт-ла чугаадалым:

— Мени сагынмас-даа болзуңарза, ийи киш кудуруун черле сактып боор силер...

Шынап-ла ол киш кудуруктарын эжим сактып келген боор, ам-на «уйгузу оттуп», угааны орталанып келди ышкаш:

— Ийе-ийе, ийи киш кудуруун силерден дилеп алганым-ны ам-на сактып келдим. Сен дээрге Долаана ышкажыл сен — дээш, каткы-иткизи кыңгырткайнып, чугаа-сооду дажыг хем дег саарлып, хүлүмзүрүүн харам чокка чажып, хөөрөп-ле үндү. Кофе, конфетазы-биле-даа хүндүледи, ооң соонда даргазынга барып бараалгаан соонда, чоруум чогуп, үүлөм бүткөн болгай!

Ачылыг-ла киш кудуруктары канчап-ла харын сагыжым-га кире дүжүп кээри ол ийик, ону сагынмаан болзумза, чоруумнуң чогууру чөгенчиг-ле турган боор. «Ак өргээден» үнүп ора, «Мал алазы чараш, кижжи алазы чүдек» деп, буруңгу өгбелеривистиң мерген чугаазын сактып чордум.

ДААЙЫМ ТАНЫВААН

Школа тараан. Чайгы хөглүг дыштанылга эгелээн. Бажыңывыска авамның кады төрөөн улуг акызының кадайы — күүйүм ийи уруун эдерттип алган, аржааннап бар чор бис деп келген. Мени даайыңга дузалажып, хойдан кадаржып көр деп дилээн.

Даайым сугже күзелдиим-биле чорупкан мен. Олар совхоз хою малдап, оът-сиген хөлбеңнээн, сериин тайгага чайлап турганнар. Даайым сугнуң боттарының хууда малы база арбын, балдыры шыырак улус. Даайым бээр чүвөгө арай хөңнү чок, холу быжыг, кончуг тыртым, ажыы-биле чугаалаарга, харам кижжи. Мээң келгенимге даайын ындазында аажок өөрүп, улуг күш келген дээрзинге амырап турган. Өгдө үш эр кижжи болдувус: даайым, он харлыг оглу Сайдаш база мен. Ийи-үш хонуп чорумда, даайым-даа ыдының кезин андара кедип эгелээн: ажыл-амыдыралын уттуп, шууруунун шурадып, боостаазын соктап туруп берген. Сайдаш биле мен — бир-вис хой кадарар, өскевис өг ээлеп, анай-хураган көрүп, аың-чөм кылып турдувус. Даайым суур кирип, 3—4 хондур чидип, чудадыр ижип каапкан кээр, оон келгеш, огулуг кылган чүвези-даа чок, катап-ла шууруунун шурадып-ла эгелээр.

Шууруундан шурап баткан,
Суг-ла кылаң араганы.
Шуваганчы төрүп-ле каан
Шурумаа деп чараш кысты —

дээш-ле бадырар кижжи.

Шак ынчаар бора бүдүн чурттап турган бис. Бир-ле хүн хой кадаргаш кээримге, өгдө кижжи чиптер чүү-даа чок. Сай-

дажымның ыды чиде берген, а даайымның «градузу» бедий берген, даштын өг хөлегезинде девээлээн чыдыр. Сайдаштын кээргенчи база кончуг, кайывыстың-даа борбак хырынна-рывыстың аштааны база кончуг, мынча хөй мал аразынга олуруп алгаш, канчап черле аштап олар боор деп бодап келгеш, думчукка тулганда бызаа сугжу дээн ышкаш, даайым сугнуң боттарының дөңгүр кара ирттин дөгериң кирипкен мен. Ол ынчаар бораланып, чаданып турувуста, караңды имир база дүшкен. Чыткан даайым суксаарымны деп туруп келди. Даайым оттуп кээрге, мен та канчаарым ол, девидээн уум-биле аксымга кирип келген сөстөрүни эттим:

— Даай, кожоларның хоюн таарыштырыптым, дүрген дузалажып көр.

Мээң чүнү канчап турарымны даайым билип каан, ээриң сергей хона берген дег болду. Ол суксаарың безин уттупкан, даң адып келзе, хамык чүве билдине бээр деп бодаан боор, дүрген-не меңээ дузалажып кирипкен. «Ирттин бажы биле кежин ынаар черге аппаратка хөөп каавыт» дидир. Ынчалза-даа мен аалдан элээн ажыт черде ыяш будуунга кешти азып кааш, башты чоон будук дөзүңгө андарылбас кылдыр салып кагдым.

Изиг ханнап, кара мүннеп мага ханган бис. Даайым эртенинде-даа мал-маганың ончалаваан, суур кирип, хлеб, чүү-хөө садып эккеэйн дээш чорупкан. Кежээзинде совхоз машиназы-биле даайым, күүйүм база уруглары шупту четкилеп келгеннер.

Күүйүм аяк-шайны ижиң ора, аржаанга дыштанганың хөөрөп орган. Оон мал-маганың ончалап, дашкаар үнгөш, үр-даа болбаанда дөңгүр кара иртин чоктай берген. Күүйүм даайымны кончуп, арагалаар дээш мал-маганың көрбөй, оорга алыскан сен деп туруп берди.

Кижиниң арың-нүүрү кончуг, ёзулуг оорлар боттарывыс болганда, хөрээмни өйүп чораан бодалымны чажырбайн, чүвениң шынын чугааладым. Даайым мээң чугаам дымнааш, аксың ажыдыпкан, карактарың хере көрүп алган, чиктиң кончуг кайгаан тур. Ак сеткилдиг, шынчы чоруум дээш, күүйүм ажынмаан.

— Бажы биле кежин канчалдыңар? — деп, күүйүм даайымче көрдү.

Оозу чаңгыс сөс-даа бук дивээн. Мен оларны аппарып салып каан черимден эккелген мен. Кежи биле бажы чокта эътти кым-даа танывас. Дөңгүр кара иртиниң кежи биле бажын көргөш, карактарыңга ам-на бүзүрөп, даайым бажын тудуп, данказың сорарыңга өйлөшкөн. Шууруунун шурадып,

Шурумаалап базып турда, кымны кым оорлапканын, кым оор болганын билип: «Ээ-те, чээн оол эш болбас, чеп кур баг болбас» деп Үлегер домактың бажынга чык дээнин билген боор.

Сарра Куулар

ҮҮРГЕНЕ

Тайга эдээ черде турар бичии суурнуң кыдыы-биле агып бадып чыдар хемчигешти кежир туткан көвүрүглөп Серенмаа эртип чыткан. Хемчигеш эге бажын тайга-сынның кадыр кашпалдарындан алган болгаш кыдыын дургаар элбек үнгөн кызыл-кат, инек-караа, ыт-кадын өл-шыгы-биле чиңне-вишаан, шулурткайндыр агып чыдар. Хар чегей дүжер чылдарда ооң суу соолбурап, чалгаараан дег, көвүрүг адаа-биле ылым-чылым апаар. Ынчан кат-чимис база шеглей үнер. Хар арбын дүшкенде, оът-сиген, кат-чимис ооң чоок-кавызынга элбек болур деп чүвени Серенмаа маңаа он ажыг чылдар иштинде чурттап келгеш эскерген. Ам база дүжүткүр чыл болганы илдең, көвүрүг кыдыында бичии оймак шыктың ак-ак чечектерлиг хүрең-кызыл үүргенелери салам бажын халайтыпкан, долгандыр бүгү девискээрни чаагай чыды-биле айдыззан дег, мочак бажын сырын аайы-биле чайгап турганын магадавышаан, Серенмаа олардан карак албайн көрүп турган. Үүргенелерниң чанынга кылаштап чедип келгеш: «чыып алып үезинде-ле силерге чедип келийн, амдызында арай-ла бышкалак-тыр силер» деп чассыдып, оларның селбер бажынга холдарын аяар дээртип кааш чорупкан. Оон бээр чүгле чартык ай хире үе эрткен.

Серенмаа биеэги айыраң ак чечектерлиг хүрең-кызыл үүргенелерлиг шыгынга келгеш кайгап каан. Үүргенелериниң чекпак баштары чок, чүгле куруг сыптары шаарара берген турганын. «Инек оъттап каапкан бе дээрге, суурнуң кадар-чылары оларны бээр черле эккеп көрбээн, хой, өшкү колдуунда дагларже оъттаар» деп, борбак тал хөлөгезинге олуруп алгаш, аай-бажын тыппайн, боданып орган.

Шыктың көвүрүг талазында хөөлбектели берген турум сугда кезек оолдар эштип турганын Серенмаа талдар өттүр эскерип каан. Шуптузу-ла таныыры, суурнуң оолдары бол-

ган, ынчалза-даа Серенмааны олар эскербээннер. Бир оол сугдан үне халып келгеш, шыкче халаан соонда, черден узун хаак ап алгаш, арткан үүргенелерни кыргый шаап-ла эгелээн. Хөөкүйлерниң чүгле баштары саглаңайндыр, черже агарайндыр үстүп чаштап-ла турганнар. Серенмаа кезек көрүп оргаш ындашпайн: «Канчап турарың ол, Орлан, анаа-ла оът-сигенни чүге үрегдей бердиң?» деп алгырган. Дем ону көңгүс эскербейи эштип турган оолдар шунту ыт чок, сугда чүгле борбак баштары көстүр, Серенмааже кайган алган турганнар.

Орлан шыкпыыжын октапкаш, дедир сугже мөйт-ле дээн. Оларны кижичүве билбес деп болбас, алды-чеди, сес-тос, он — он беш-даа харлыы бар. «Чүнү канчап кааптың, аал? — деп, Экер-оол айтырган. Орлан: «Та, чүнү-даа канчанмадым, ол борбак баштыг, ак чечектерлиг сигеннерни-ле үзе шааптым» — дээш, дүште-даа чок буттары-биле суг иштинде молчурт-молчурт кылдыр эштип турган. Оон элээн улуг Хүлер: «Ол дээрже үүргене деп сиген-дир, аал. Ооң борбак чемижин чиир чүве деп, кырган-авамдан дыңнаан мен» — деп, эжинмишаан уламчылаан. Үүргенени билир-билбезиниң дугайын оон-моон шуугажып чугаалашпышаан, оолдар эштип чоруй барганнар.

Хүлерниң кырган-авазының үүргене дугайында чугаазы, Серенмааның аныяанда чүрээнде арткан кударалдың сорбузун хоора тыртыпкан дег, ажыш дээн. Черде дүшкен үүргене сыптарын Серенмаа көрүп тура, чуртталгазында бир берге болгаш муңгаранчыг үени сактып кээрге, карааның чажы чайгаар-ла үүргенелиг шыкче дамдылап турган.

Ынчан дайын чылдарының сөөлүнде чуртка аыш-чем чедишпес берге Үе бистиң тыва черни база оюп эртпээн. Тараа-быдаа каяа-даа чедишпес турган. Бичии-даа турган болза, Серенмаа ол бүгүнү кончуг эки сактып келген. Араттарның хууда тарып алган тараазының дүжүдү болгуже чедир соктаан тараа, далганны чайын ховар чиир. Бар-даа болза, ону чүгле улуг улус шайга каап ижер. Өг-бүрүзү колдуунда божак-хойтпак-биле амыдырап турган. Эът харын элбек турганын ол дыка эки сактыр. Ынчалза-даа чайын, өшкү, хойну чежезин өлүрер боор. Аалдарның чамдык эр улустары: Ортун-Назын, Борбак-оол база Серенмааның ачазы Борбак-Кара суглар кожуун төвүнге тудуг кылып турганнар. Олар харын аалдарыңа кээрге, «хлеб» деп быжырып каан борбак далганнар эккээр. Ону үлей кескенде, бир-ле байырлал. Артканын Серенмааның авазы аптарага шоочалап кааш, дараазында ачазының келиринге чедир уругларыңа бичиленп бээр турган. Ынчангаш чайлагга аалдарга хой-даа кадаргаш кээрге, хойтпак-ла хойтпак, ааржы-ла ааржы бээр.

Ол чайын Серенмааның аалы Эдегейниң Узун-Оорга артынга чайлап чыткан. Ачазы тудуг ажылы кылыр болгаш боттаңнап ажылдаар, аалынга үргүлчү орбас. Аалын оѳттуг, суглуг Эдегейге чайлаары-биле көжүрүп чедирип каар. Чаңгыс черге беш-алды хире өг кады чайлаар, олар база өске-башка-даа эвес, Серенмааның авазының кады төрөөннери, даайлары Кырынчык, Дат, Агбаан сугларның өглери болур. Чылдың-на бот-боттарынга эл-хөл болчуп ынчаар кады чайлаарлар.

Серенмааның авазы бир эртен: «Уруум, дуңмаларың эдертип алгаш, Малгаш-Бажың чанында шыктан үүргенеден чыып эккелиңер. Ам четчип бышкан өйү-дүр. Хооргаш, соктааш, далган кылып бээр мен» — дээн. Авазының айбылаанын ёзугаар дуңмалары Дарый биле Дыртыкты эдертип алгаш чорупкан. Чылдың-на Эдегейниң кайы-даа талазынга одар-белчиир солуп, көжүп чурттап чораан болгаш, Малгаш-Бажың чанында үүргенелиг шыкты Серенмаа хөлчөк эки билир турган. Чаңгыс-даа эвес, каш-даа чылда улаштыр оон барып үүргенелеп турган. Авазы үүргенеден кыжын школадан келгеш чиир амданныг чөкпекти улуг инек хырнын долдур кылып бээрге, чаагайын канчаар ону!

Бо удаада авазы үүргенеден далган кылып бээр болган. Кижин бүрүзү пөс хаптар тудуп алгаш чорупканнар. Оларның биле кады даайының уруу Девилдей база чорупкан. Олар ындыг үр-даа болбайн улуг шыкка чедип келгеннер. Ону долгандыр үүргене шыва алы бергенин кайгап ханмааннар. Шык кыры-биле аяар сырыннаан салгын аайы-биле чалгаан үүргенени көөрге, ак шокар чечектерлиг торгу пөс хөлбеңнээн дег, чаражын канчаар! Хүн изиг-даа болза, сагыш-сеткилди сергедир үүргенелерниң айдызаан чыды думчукка дорт кээп турган. Олардан өске кожа аалдарның уруглар, оолдары Анай-кыс, Борбак-Көк, Малчын-оол, Доңай-кыс суглар база келгеннер, олар үүргенени шагда-ла хап-савазын орту чедире берген болганнар.

Серенмаа дуңмалары-биле кады база чыып кирипкеннер. Үүргенелерниң сыптарын сый тыртпайн бажында бышкан чемижин аяар сывыра тыртарга, адышка тоглап кээр. Чаагай чемиштиг үүргенени чаңгыс дөстен чыырга бичии улустуң адыжын дораан дола бээр. Берге үеде үүргене далганын чем болуп чораан. Ону далган-даа, чөкпек-даа кылып чиирге дыка амданныг деп чүвени уруглар эки билир болгаш кижин бүрүзү хөйүнү чыып алырын кызып турган. Ынчангаш ону сава долдур чыыры амыр эвес, уруглар аразында маргылдаа-чарыш кылып, боттарының тура-соруун көдүрүп, ойнавышаан чыыр

турганнар. Оът баштаан өшкүлөр дег, бир черни чыгбайн ара каапкаш, өске чаа черже маңнашпас. Үүргенелиг черни кайы хамаанчок саспа баспас. Кижн бүрүзү хөйнү чыыр дээш кызыг-чай чок-ла турарлар. Аалдардан келген бөлүк-бөлүк уруглар, оолдар баштыңчыларлыг болур. Кайы хире чыггаш, кажан дыштанырын олар чугаалаарлар. Аразында эп-найыралы аажок быжыг, улуг акылары, угбаларының сөс-домаандан черле карышпас, мурнай келген уруглар шагда-ла чыып эгелей бергеннер.

Серенмаа дуңмалары-биле үш хавын долдур чыып алган. Чүгле ол тулуптай эттеп каан элик кежи хавын орту ажыр чыып алган болган. Авазы уругларының чыып эккелген үүргенезин улуг деспизинге урарга эриин ажа бээрге, аажок мактаан. Үүргенезиниң чартыын хооруп соктааш, далган кылгаш өрөмөлөп берген, а чартыын күзүн чөкпөк кылып бээр дээш, кургадыр чадып каан.

Серенмаа ол чайын дуңмалары-биле хой кадарып чорааш, шыктың үүргенези дүшкүжеге чедир каш-даа чыгганнар. Моон соңгаар дуңмалары ооң-биле кажан-даа маңаа база катап үүргене чыып келбезин, авазының кылып берген үүргенелиг чөкпөөн оларның черле чивезин ол сагынмайн чораан...

Келир чылында Серенмааның аалы Эдегейниң Ала-Тей адаанга чайлап чыткан. Чаңчыкканын өзугаар хой кадарар үлүү келирге, эрткен чылын үүргенелеп турган шыгынга чедип келген. Кожка аалдарның уруглары биеэги дег, база-ла үүргене чыып, ойнап-хөглөп турганнар. Шупту уруглар олче кээргел-биле көрбүшаан, ооң ажыг-шүжүүн деңге үлөшкөн дег, чүнү-даа ытташпааннар. Үүргенелер баштарын халайтыпкан, Серенмааның сеткил-хөңүн билген ышкаш, салгын аайы-биле аяр чайганып турганнар. Ак шокар платъелерлиг дуңмалары оларның аразы-биле аңаа четтирбейн ырадыр маңажып бар-ла чыткаш, ак-ак чечектерлиг үүргенелер болуп хуула берген ышкаш болган...

Ол талыгырда муңгак бодалдарына алзыпкан, шыкче көрүп турган. Ол үеде: «Чоруулуңар!» дээн оолдарның үнү ону сырбаш кылындырыпкан. Ырыктааштыг оолдар ооң чаны-биле суурже маңажыпканнар. Серенмааның мурнунда чокпак бажы чок, куруг үүргене сыптары ходуя берген тургулаан. «Үүргене-үүргене! Аш-чут шагда кичигене, эмиш-кеек-биле кады кижилерниң амы-тынын ап чорааныңар дугайы чогаалдардан эвээш эвести номчаан мен» деп, боданмышаан, ол база оолдарның соондан чорупкан.

ТЕННИГ РОЗАЛАР

Чойган соңга караандан чайның изиг хүнүнгө дөгеленип, боданып турган. Аңаа ногаан чай безин өң чок сагындырып, бодумдан үш-ле хар улуг угбамның ашаанга канчап ынакшый берген кижги боор мен деп кайгап, ооң соонда канчаар чурттаар аайын тып чадап, сарынналып турган.

«Бистиң ынакшылывыс дөмей-ле көстүп, билдинип келир. Азы суурдан дуюкаа дургуннап чоруптар бе? Көччүмнү аа, кады төрөөн угбамның ашаан төөредип, чуртталгазын канчап чара кирер кижги боор мен. Честемге угбам төл төрүп берип шыдавайн барган-дыр, а мен төлдүг болу берзимзе канчаар мен. Ынчан Ыянчапты честем дээр мен бе, азы ашаам дээр мен бе?» деп, бодундан боду айтырыг салып, ол-ла аар бодалдары-биле Чойган хая көрнүп келирге Ыянчап печка аксын ажыдып алган таакпылап, ыт чок олурган.

— Чүнү бодап олур сен, честей?

— Мен сээң кандыг честен болур кижги мен. Шагда-ла честен эвес кылдыр хуулдунуп алдым ышкажыл. Моон чорупкаш авамга сени кирире бээр болзумза ол бисти хүлээп албас деп бодап олур мен... Канчаар чурттаза эки улус боор бис. Дөргүл-төрелдеривистен шуут-ла үстүп чоруур улус-ладыр бис. Сен-даа, мен-даа аравыста хандыр ынакшыжа бердивис. Чеже мынчаар чурттаар бис. Маңаа улуг сектен салып, угбаң кээрге чугаалап көрзүвүссө кандыгыл?

— Чугаалаар-чугаалаваска-даа билдингир чүве ышкажыл. Угбам бис ийини кайың орта үндүрер деп. Салымывыс ыйнаан. Чонда чугаа тарай берген хире чорбадыве. Мындаа эштерим менден: «Честен-биле таныжып тур сен бе?» деп айтырып турдулар.

Ыянчап көрнүп келирге Чойганның карактарын чаштар долуп келген, мөндүш кылдыр бадарының кырында турган. Тургаш оожум барып куспактап алган. Чойган арнын Ыянчаптың хөрзөңгө үзүп алырга, оол хейлеңиниң өдүп келгенин эскерзе-даа, чалыы кысты оожургадыр харыы чогуң билип, боду база хөлзеп, хаайының ишти саргып, карааның чажын арга чадаарда тудуп турган.

— Мынчаар-дыр, Чой. Кайы-даа төрелдеривис биске дуза болбас. Чон караанга хей-ле кочу-шоот болур бис. Угбаңга чагаадан бижип каалы. Ооң арнынче сен-даа, мен-даа көрүп

шыдавас-ла болгай бис. Угбаң база курорттан келир чыгаан, чоруур болза ам чорупканы дээр. Хөөкүйнүң база чүрээн кемдедиривис ол-дур ийин.

Кайызының-даа оон өске баар оруу бар эвес, салым-чолунга ала-чайгаар чагырты бергеннер. Кыдырааш ап алгаш, оон ийи калбак саазынга Ыянчаптың адындан чагаа бижип кааннар: «Херелмаа! Мээң бо чагаамны кичээнгейлиг номчааш, шын билип аарын кызыдып көр. Мени сээң өршээп шыдавазыңны билип ор мен. Сени моон ыңай карак ажыттап шыдавас-тыр бис. Дуңмаң Чойганга ынак кижидир мен. Чойган база меңээ ынак. Бир-бирээвис чокта чурттап шыдавас-тыр бис. Сээң биле мээң аравыста чуртталгавысты доңнаштырыптар чүүлдү кайыын-даа тыппас бис деп бодап олур мен. Чагаам каржызы кончуг боор. Буруудатпайн көр.

Кезээ мөңгөдө байырлыг. Ыянчап.

24.06.85 чыл.

Чагаазын бижип доозупкаш, оозун көскү кылдыр стол кырынга салып кааш, шагда-ла белеткеп алганы сумкаларын база катап хынап алганнар.

— Бажыңны кымга ээледип каар бис?

— Шоочалааш, дүлгүүрүн сугар черге суп кааш чоруптар-дыр. Авам сугга чугаалап көрейн. Канчаарга-даа оглу-дур мен. Хүлээп алыр чадавас.

Ыянчаптың иезиниң бажыңы суурнуң адаа ужунга турган. Чонаада бичии суурнуң кудумчузу ам кылаштаптарга төнмөс-батпас узун болуп, сактырга суурнуң чурттакчылары соңгадан баккылап көрүп турганзыг болган.

Кызылга Херелмаа Красноярскиден 164 дугаарлыг рейсбиле ужуп келген. Ону кым-даа уткуп келбээнинге арай аңгадаксап: «Телеграмманы ийи хонук бурунгаар-ла чоруткан кижиди болгай мен. Ыянчап чоп уткуп келбээн кижиди боор?» деп, элдепсинип боданмышаан, Кызылда эжиниң өөнгө чедип келген. Бажыңга кирип кээрге, чаңгыс суур чурттуг кожазы кадай чедип келген болган.

— Ыянчапты көрдүңөр бе, угбай? Чоп мени уткуп келбээн кижиди боор? Телеграмманы ийи хонук бурунгаар-ла чоруткан кижиди болгай мен.

— Харын аан, дуңмам, сеңээ чүү деп чугаалап берейн. Черле билип алырыңга эки ыйнаан! Сен чорупканың соонда Ыянчап шуут будалып калган. Мен харын эки сеткилдиг болгаш чугаалаарым ол-дур. Будалып турар херээжени...

— Чүү деп че? Будалып турар херээжени? Нүгүл-дүр, меге болгай аан — депкеш, улаштыр чугаалап чадай бергеш, үнө халаан.

Херелмаа дыңнаан чүвезинге бүзүрөп чадаан. Карааның чажы бадып-ла, бадып-ла, ооң кажан-даа төнчүзү чок кылдыр сагындырган. «Таанда, улустуң хоп чугаазы ыйнаан Ыянчап ол хире эвес-тир ийин» деп бодаарга-даа ооң бажындан: «Хат чокта сизген бажы шимчевес» деп чоннуң мерген бодалы үнместөөш турупкан. Чүнү-даа канчаар харык чок дедир-ле демги бажыңга келгеш, кымның-биле-даа чугаалашпайн, шаг чок, эжинден орун айтырып алгаш чыдыпкан.

Хөрээнде хамык бодалдарын үндүр алгырыксаазы кээп, харын-даа арага ижиксээри келир болган.

Ыянчап биле Чойган ол-ла кылаштакш, авазы сугга келгеннер. Киреринден дидинмейн, даштыгаа таакпылап боданып ора:

— Мен киргеш келийн, сен маңа олур шүве — дээш, таакпызын өжүр идип каапкаш, бажыңга кирип келген. Авазының дүрген изиг чаңын билир болгаш канчаар чугаа эгелээр эвин бодап, кудуп берген шайын аартап орган.

— Кандыг кончуг муңгаргай кижжи сен, оглум, чүү болду.

Авазының арнынче көрүптерге, чаңгыс-ла дуза кадар кижжи ол ышкаш болган.

— Авай, Херелмаадан чарлып алырым ол. Силерге чаа келин эккелдим. Херелмааның дунмазы Чойган-дыр ийин.

— Мегелей бербе даан, оол. Таанда ындыг деп чүве канчап турар чүвөл?

— Шын, авай. Сеңээ идегээш келдим, авай. Чойганны хүлээп алыр боор сен деп чүвеге бүзүрөөш келдим, авай.

Авазының арны кадыг-ширинин апарып:

— Херелмаадан өске кандыг-даа келин хүлээп албас мен. Бодуң-даа бодап көрзүңзе, мен Чойганны хүлээп алган дижик мен, а ооң соонда канчап Чойганны кудалаарын сеңээ айтырып чедер кижжи мен. Кижжи ады бужартатпайн ооңду дедир чандыр — деп, авазы харлыга берген. Оглу оон ыңай дыңнап чадай бергеш, үне халаан. Соондан авазының кончутунган үнү дыңналып чыдып калган.

— Баар черивис чок-тур, суурдан чоруур болзувусса эки-дир — деп, Ыянчап арай боорда химиренгеш, херим даштынче үнүп келген. Кайызы-даа кудумчулап ыт чок базыптарга, бүдүн суур оларны кармап, ойладып, харын-даа херим ажыр ыттарның ээргизи безин «чоруңар-чоруңар» деп турганзыг болган. Төрөөн суурунга оларның арттары болдунмас дээрзин билип, сөөлгү катап хая көрүңгеш, суурдан үнгөн орукче базыпканнар.

Херелмаа ол дүне хондур удуп чадап каан. Бажыңга «өске херээжен-биле будалып турар» деп домак чаңгыланып, карактарыңга өске херээжен-биле ашааның ошкажып, дөжекке чыдып чыдары чуруттуруп турар болган. Даң адарын арай боорда манап алгаш, вокзалче базыпкан. Кассага кээрге, билет алыр дээш иткилешкен кижилер-ле хөй болган. Көрзүнерге суурдан таныыры кижиде билдирбес болган. Чоруур билет садып чадап кааш, чолаачыга акша берип чыткаш, арай боорда олурупкан. Автобустуң мурнунга, ийи сандай аразыңга калбак ыяш салып алгаш олуруп алган. Хоорайдан үнүптөргө чылар-чылбас, сактырга маңнаар-даа болза оон дүрген кылдыр сагындырган. Ашааның суурда чыдып калганын бодап кээрге каразынчыг чүве-даа чок ышкаш. Хорадааны чоорту чидип, автобустуң «хөөмейлээн» даажыңга таалап, кум кынны берген.

Бянчап биле Чойган орукка турарга эртер машина-даа чок, чүгле уурук-сууруктап тракторлар халдып эрткен.

— Автобус чоруп олур. Чаштына бээр бис бе? Азы?...

— Чаштынып канчаар бис. Олургай-ла бис. Дедир кээрге дозуп алыр бис. Халдып эрткен автобусче Бянчап көрүкеш:

— Автобус иштинде угбаң бар ышкаш чүве-дир — деп, девидей хона берген. — Шынап-ла угбаң ол боор. Ийи хонук бурунгаар уткуп ал деп каан телеграмма алган-на болгай мен. Сеңээ ыыттаваан кижиде мен.

Херелмаа суурунче чоокшулаан тудум чүрээ диккиңейнип: «Өршээ хайыракан, шунту чүве меге болзун!» деп, бурганга тейлеп чораан. Мурнуку соңгадан көрүп чоруурга ашаа-биле бир уруг орук аксында турганнар. Арны изиш дээн ышкаш болган. Ап чораан сумкаларын тутсултар дээш автобусту эргий көөрге харын-даа райпо таңнылының оглу Саша чораан.

— Дуңмам, мээң сумкаларымны ап алгаш чорувут шүве. Ооң соонда ап алыр мен — депкеш-ле, автобусту доктаадыпкаш, дүже халаан. Ол үеде автобус элээн ырай берип-тир. Ылаштап олура көөрге ашааның чанында херээжен кижиде дуңмазы Чойган ышкаш болган, чоокшулай бергеш ылап-ла Чойган-дыр деп танып каан. «Мени уткуп бар чытканнар-дыр да» деп бооран. Чаныңга чедип келирге кайызы-даа карактарың чажырап, шала чиктиг.

— Сени өске херээжен-биле будалып турган деп чугаа дыңнадым, шың чүве бе? — деп, сагыжын өйүп чораан айтырыын айтырган.

Ашаа көзөк када куду көрүп тура:

— Шын чүве — дээш кадайынче удур көрүп келгеш: — Сеңээ өскерилгеним шын чүве. Чойганага ынак кижидир мен. Чүгле оожум чугаалажып алылыңар — дээн.

— Ийе, угбай. Мен база Бянчапка ынак кижидир мен — деп, Чойгана ытпайн дорт-ла тө каапкан.

— Канчап? Силер артында ынчап диттигип?! — депкеш, Херелмааның сагыш-сеткили дажыг хем дег хөөрөп келзе-даа, дыка хөйну чугаалаксаза-даа боостаазында борбак кара чүве дуй чыдыпкан, хейде-ле халып баргаш, дуңмазын бир дажаан.

Бянчап Чойганны дуй турупкаш, Херелмааның холдарын тудуп алгаш, салбайн турган.

— Сал дидир мен! Силер ийини көөр хөңнүм чогул, чоруп чоруңар! Бистиң аравыста кандыг-даа харылзаа төнгөн, билдинер бе? Чойган, дуңмай, мээң чүрээмни балыглап кагдың. Бо хүнден эгелеп мээң дуңмам эвес, мээң дайзыным апардың, дуңмай! Сээң арныңче көөрү безин ческинчиг-дир! Силер ийини көөр хөңнүм чогул! — дээш, Херелмаа төктүп келген карааның чажын аштап чоруй, суурже маңнапкан.

Чойган тудуп чораан сумказының кырынга олура дүшкеш, өөлөдир ыглап эгелээн. Дажыдыпканының аарышкылыындан эвес, сагыш-сеткилиниң аарышкызындан човууртап, кускуннап эгелээн. Чойган бодап орарга, шынап-ла, угбазының чүрөөн, ооң сеткилин коргунчуг соок чепсек-биле балыглапкан ышкаш болган. Тура халааш:

— Сени дээш угбам-биле чарлырым ол-дур! — деп, Бянчапче карак-кулак чок шурап эгелээн.

Демгизи оожургадырын бодап, ооң дырбактанган холдарындан камгалаңып тура, шыдашпайн барган:

— Бодуң эгеледин чоп! Кым баштай ынакшылын сөглөй бержик?! Бо бүгүден кортпас мен дээн аксы-сөзүң кайыл?

Чойган ам-на холдары салдынып, олура дүшкеш, оожургай берген. Бянчаптың сөстери ону удурланыр харык чок кылыпкан. Аяр туруп келгеш, Бянчаптан куспактаныпкаш, ишкирнигип турган.

— Оожурга че, Чой. Бистиң ам дедир баар оруувус чок улус-тур бис. Күжүң чыгдын. Кезээде кады чоруур, чарылбас бис дишкеш дөргүл-төрелдеривистен адырлырындан безин кортпаан болгай бис. Чаңгыс сен сывыртатпаан-на болгай сен, авам база мени сывырыпты чоп. Кымга-даа баар болзувусса, бисти кым-даа хүлээп албас-тыр ийин. Ам Кызылче киргеш, кассада каш акша бар чүве, ону уштап алгаш, Саян артыңче ажа бээр-дир. Орта баргаш, кандыг-бир ажылдан кылып, амыдырай бээр бис. Сен өөренип-даа алгай-ла сен. **Ажырбас, чурттай бээр бис.**

— Кайы хоорай чоруур бис?

— Тывалар эвээш чурттап турар, эки хоорайже чорааны дээрe боор. Шаг үе бергедээн, чер кезип чоруур, улус үптээр тыва аныяк оолдар бар, оларның аспаанче кирип болбас.

Ынчалдыр оожургап алганнар, а автобус суурдан дедир чоруп орган. Автобуста кижилер-ле хөй, сандайлар аразынга сумкаларын салгаш, кырынга олуруп алганнар. Өш-биле дөмей автобустун артында орган шала сербээ эзирик кадайларның хыйланганы Ыянчапка дыңналып келген.

— Угбазының чуртталгазын чара кирип чүзүл. Танын тыппаан эвес, угбазының ашаа канчап кижичи сагыжынга кирер чүвөл, дедир барган шаг-дыр бо, чүдээн, бужарын — джип, өнедиин ыткыр каргаттынып органнар. Ыянчап чымсырт кынны берзе-даа, бодун туттунуп четтигипкен: «Хоп чугаа дажып, чалчырашкан саасканнар ышкаш кадайлар-биле чүзүн ынчап турарыл ону» деп бодун оожуктуруп алган.

Херелмаа бажыңыга келгеш, орун кырынче кээп ушкан. Бажының ишти дүүгайнып, чүнү-даа угаап чадап каан. Канчаар-даа бодап келгеш, Ыянчапты-даа, Чойганны-даа черле өршээп чадап каан.

Кежээге чедир чыдып-чыдып, тургаш авазының бажыңыгаче бажыккач. Кирип ора-ла авазын көрүп кааш, ыглап-ла бадырган. Аяктар чуп турган авазы уруунуң кирип келгеш-ле ыглай бергенинге аңгадап, корга берген.

— Ойт, канчап бардың, уруум. Чүге ыглай бердиң, чүү болду? — деп, авазы дүвүрей берген. Херелмаа чугаалаар дээрге боостаазында борбак кара чүве дуй чыдыпкан дег, чүгле ишкирниринге өй болган.

— Ыянчап-биле багай чүве болду бе? Канчап бардың? Азы?...

— Чок, авай. Силер билип турдуңар чоп. Чүге меңээ дыңнатпадыңар?

— Чүү болду? Таптыг чугаалазыңза. Уш-баш чок ыглап канчаарың ол.

— Ыянчап биле Чойган мээң курорттап чорупканым ажыглап алгаш, мени карак ажыттап турда чүнү көрүп турган силер, авай?

— Ой та, кызым? Таанда канчап ындыг болду? Шын чүве бе? Меге боор ол?

Херелмаа чүгээр оожургап, хөөкүй авамга өске улустун багын канчап чарбыр кижичи боор мен, билген болза авам уруун соксадыр ыйнаан кылдыр бодап келгеш, хымыш алгаш, соок суг пактапкаш, ам-на чүвениң ужурун авазынга чугаалап берген:

— Авай, мени курортче чорудупкаш, Чойган биле Ыянчап бот-боттарынга ынакшыжа берген улус-тур. Чүнү канчаар аайын тыппайн тур мен. Канчаар-даа бодап келиримге Ыянчаптан чаңгыс чүгле чарлырым арткан кижиле-дир мен, авай. Дөмей кайызын-даа өршээп, эптежип шыдавас мен. Артында дуокаа дезип бар чыдар улус чорду. Ам автобуста олурупкан чыгыы боор. Канчаайн, авай? Чойганны кажан-даа дунмам деп шыдавазым ол бе? Мени ол хире куду көрүп, Чойганның-даа кончуун.

— Орта чоор бе, кызым? Хоорайже дезип кай баар дээн улус боор — деп, авазы уруу, күдээзи дээш сагыш човап, корга берген. — Соондан сүрүп кирбээже хоржок эвеспе оң? Ыянчап канчаарыл ол, ада-иези билир-ле ыйнаан. Чойганны хай дивээже хоржок-ла-дыр. Угбазының чуртталгазын база чара кирип каан-дыр, оон эрткеш, ам шуут дургуннап кай баар дээни ол?

Авазының уруглары дээш кайы хире сагыш човап олуарын көргөш, Херелмаа: «Авам күжүр уруглары бистер аравыста дайзыннар-даа апаарывыска биске дески ынак, хейле сеткилин хомудадып каан эвес мен бе? Та олчаан чоруур дээн улус. Хөөкүй авамны хей черге коргудупкан эвес мен бе?» деп, авазының сагыжын човадыпканындан уруу эпчөксунна берген.

— Авай, сени буруу чок кижини хөлзедип, коргудупканым билип ор мен. Ынчалза-даа Чойганның соондан сүрүп барып шыдавас мен. Амдызында ол мээң дайзыным-дыр. Ол мээң кады төрөөн дунмам эвес-тир. Эптежип та шыдаар бис, та шыдавас бис. Бодумдан чөгенир-дир мен. Силер-ле хемчөөн ап көрүңер — дээш, харыы-даа манавайн үнүп чорупкан.

Чойган биле Ыянчап Кызылга кээп, аалчылар бажыңынга хонгаш, эртенинде ажаалга кассазында акшазын уштуп алганнар. Дедир-ле аалчылар бажыңынга келгеннер.

— Азы бир чыл хире соңгаар чоруй баргаш, оон бүдүү келгөш, Тываның бир бичии сурунче чоруй барзывысса — деп, Чойган ындыг сүме киирген.

— Сестип тур сен бе? Ажырбас, Чой. Ажыл-хожул тыппазывысса ынчангай-ла бис. Кижиле төлү каяа-даа ажырбас, чурттай бээр-дир ийин... Хаа, документилеривис үндүр бижидип алып чүвевисти, але. Эртең мен баткаш, бүдүү үндүр бижидип эккээйн. Сен мени маңаа манап тур шүве.

— Азы мен баткаш келийн бе? Мээң акыларымны билбес эвес сен. Сени ат кылырлар-ла ыйнаан.

— Ажырбас, сеңээ көөрдө мен улуска эскертинмес-тир мен ийин. Ам садыгже бараалам. Чаңгысклассчым Кайгал-

солдуң өөнгө хонуп алып бодап ор мен. Эр кижиге аалдап келгенде эргек долгаптар чөмниг, дашка долдуруптар арагалыг болур чүве джик — дээш, үнүпкеннер.

Бянчап эртенги автобуска олурупкаш, суурунче чаныпкан.

Херелмааның авазы Дарый ашаа-биле кады Чойганны сүрүп, кожазы өгнүң машиназын ачылап алгаш, Кызылче кирип келгеннер.

Херелмаа бажыңыңа Красноярскиден эккелген арагазын кара чааскаап ижип алгаш: «Оларның өжүнде мен чосилган мен, кижиден тып-ла алгай мен» деп бодааш, кудумчуже үнеринден диттип чадап каан. «Кудумчуга эзирик көстүр болзумза улус мени кочулаар ыйнаан. Ашаа, дуңмазының өжүнде муңгаралын чазып арагалап алган хөөкүйнү дээр өвес олар» деп боданкаш, бажыңыңче киргеш удуй берген.

Бянчап ол хүп суурунга келгеш-ле Чойган биле бодунуң документиленерин чугаалажып тургаш, үндүр бижидип четтигипкеш, кежээ чаңгысклассчызы чораан Кайгал-оолдуң бажыңыңа барып хонуп алгаш, эртенінде Кызылче ээп келген.

Ол-ла олчаан Бянчап биле Чойганны Тывага кым-даа көрбөөн. Кайы чүкче чорупканнары билдинмейн барган.

Дарый ашак-кадай Чойган биле Бянчаптың Кызылга баргы дег бажыңнарын дегересин кезээш, хоорайга көстүп кээрлер ирги бе деп дилээш, тыппайн, чедип кээрлер ыйнаан деп бодал-биле чана бергеннер.

Херелмааның арагалаар эштери көвүдөөн. Дегере-ле чуртталганы көрүп каапкан, ашактарындан чарылгылаан бот кадай-кыстар. Ногаан чайның эрткенин-даа билбейн барганнар. Оларның кады арагалаар эштери чорту көвүдөп, ботборзун ашактар база немежип келгеннер.

Чойган биле Бянчап орус чуртунга хоорайлар кезип, ажыл дилеп чадашкаш, күзүн Кызылга ужуп келгеннер.

Хем эрин чаакталып чыдар апарган. Чойган суг чайгы курткадарлыг кылаштажырга, сактырга-ла, шупту улус оларны кайгап, кыжырып турган ышкаш болган. Кызылга ужуп келгеш, ол-ла кежээ арткан акшазы-биле такси хөлезилеп алгаш, суурга чедиртип алганнар. Дүне суурга келирге чаражы кончуг болуп, оларның келгенин байырлаан-даа чүве дег, кыштың баштайгы хары чаап турган. Чойган биле Бянчап четтинчип алгаш, баштай-ла өөренип, өскөн төрөөн школазынга келгеннер. Школачы чылдарын сактып, башкы хар-биле соккулажып, чаштар ышкаш сывыртажып, мага хандыр ойнап алганнар.

Ол дүне суурунүң чону уяңгылыг эр-кыс ийи аныяктарның кожаңнарын элдепсинип дыңнап хонганнар.

Эртенинде инек саар дээн саанчылар бот-боттарындан куспактажып алгаш, чаңгыс хендирге багланыпкан ийи аныяктарны танып кааннар.

Ийи кижини кожа орнукшутканы илден, чаңгыс делгем херимниң чөвөгнүң чанынга дыка үр ыт чок олурган херэе-жен шил дүвүндө сырганды сөөлгү арагазын кудуп ижипкеш, бодунуң шырайы аныяк көстүр-даа болза, көгере берген бажын эде суйбап, бергүн кедип, карааның чажын аштаап, эжеш кызыл розаларны чөвөгнүң херимин ажыр каапкаш: «Дыштаанып удуңар, эргимнерим! Кым-даа буруу чок, сен-даа эвес, мей-даа эвес, чүгле ынакшылда-дыр. Ынакшыл буруу-луг-дур!» деп сымыраны каапкаш, шалыпкыны кончуг суурже углай басыпкан.

МӨГЕН-БАЖЫНЫҢ ЧОДУРААЛАРЫ

Айның чырыы долгандыр турар бойдушту тода чырыдып турганындан ыржым дүннүң ындазында черле каас-чаражы кончуг. Айдында чодурааларның аккыр чечектерин көөрге, дээрниң сымдыстары-биле тутчу берген ышкаш кылдыр сагындырар.

Мөген-Бажының чодурааларының чечектери частып келгенде, сагышка ырлаксанчыг, долгандыр ак-ла чайт.

Чүгөн суглуун кыңгырт кылдыр аъттың дайнанганы дыңналган, эзерниң бир ийинче чая олурупкан аныяк сөл оожум чодураалар аразындан чортуп үнүп келген. Аал өдээнче чортуп киреринден сезинген хевирлиг, доктаай бергеш, сыгырга деп куш өттүнүп үш улай узун суук кылдыр сыгырга каапкан.

Коданның өдексиг чыды думчукка кээп, кажаада өшкү-хой «эжиң келди» диген ышкаш былгыра каггылап, часкы өйтка тоттур ойттапкан инектер «ол-дур, ол-дур» дишкензиг аар-аар ышкыштап, кегженип каап чытканнар. Ыттар аъттыг кижини эскерип кааш, ооң уунче ээрип маңнажыпкан.

Кара шляпа кеткен аныяк эр аъдындан чиик адак дүнкеш, ээрип халып келген ыттарны чукуруп кыйгырган: «Хартыга! Хартыга! Эзир! Эзир!».

Ам-на ыттар дүнениң-не кээп турар аалчызын караңгыда танываанынга ыятканзыг, аътты долгандыр чыдыргавыш-шаан, шошкуп чоруй, аалче углапкан.

Сери кырынга хой манап чыткан Саглай ковайып келгеш, узун суук чажын эде суйбап чоруй, ыттарның уунче үж

улай фонарын чивецнеди чырыда каапкаш, карак салбайн көрүп орган.

Арнын часкы хүн хүрерти шонупкан, узун дурт-сынның, чарашсымаар эр аьдын аал чоогунга чедип эккелгеш, чүгенин уштуп, малын киженнээш, салыпкан. Дааш үндүрбезин бо-дап, Саглайның хой манап чыткан серизинче үнүп келген.

Аныяк кыс кадыг ажилга чаңчыга-даа берген, чымчак шевергини кончуг салаалары-биле Мергенниң чаактарын кам-наан дег ээлдек суйбааш, айтырган: «Чоп кончуг читтиң, Мерген? Сени дыка манап турдум, сарыым!».

Салааларның хоюг чымчаанга алзып, уругнуң салган айтырыынга харыы бербейн, ооң холдарын эриннеринге дегзи аарак ошкааш, арнынче удур көрүптерге айның чырыынга шынап-ла Өскүс-оолдуң ай-хүн хереллиг алдын дамгыназы дег чараш болган. Уругнуң катташкак кара карактары, эң-гиске дег эриннери оолду бодунче чыыра тыртып келген. Изиг ошкаашкыннардан чалыы чүректер кожа соп, амыдыралдың чайлаш чок, чараш каасталгазынче шилчий берген. Делегей-де өлүг бойдус-даа, амытаннар-даа оларны дыңнаалаан дег шыпшың апарып, айның чырыы безин шаптык болбас диген-зиг, булут аразынче чашты хона берген. Таалалдың чалгыг-ларынга мага хандыр өпейледип алгаш, магалыг чаагай ыржымны баштай Саглай үрепкен:

— Чоп кончуг үр читтиң деп айтырымга харыылава-дың, Мерген.

— Үр деп чүң боор, ийи-ле хондум ышкажыл. Чанып чордум.

— Сени кыстар соондан салып чоруй барган деп бо-дадым.

— Баштааң база таанда берге ийин, Саглай — дээш, ке-зек када ыт чок барган. — Чүү деп бодаар сен? Өөренип чоруур деп тур мен.

— Чүү деп чүү дээр мен. Эки-ле-дир. Хоорайга өске уруглар соондап халып чоруй барбас болзунза-ла ажырбас ыйнаан — депкеш, Саглай сактырга иштинче изиг көс супкан дег апарган.

— Ойт, хүннеп база билир кижн сен бе? Чүрээм сеңээ чыпшыр өртеттинип калган чүве-дир ийин. Сени кады чоруу-лу деп сүмелээрим бо ышкажыл.

— Шенеп көргей-ле харын. Чүү дээр ийик моң? Была не была, бызаа не корова дижир ийик бе? Дүүрээн бот, дүк-тейген баш-даа дээр ийикпе?

Ынчаар-ла чугаалажып чыдырларда чер кыры чоорту чырып, куштар үнү дыңналып эгелээн.

— Дыңнам, Саглаш!

— Чүнү?

— Кушкаштар эде-дир. Даң адып ора-дыр. Ам удавас ачан суг туруп келир. Мен айттаныптар болзумза эки боор.

— Орай-даа бол, эрте-даа бол күдээлеп кирер кижжи эвес сен бе? Аалга хонган кижжи эртенги шайны манап ижер чүве ыйнаан.

Саглайның бо салган айтырыы баштак болза-даа, Мергеннің сагыш-сеткилин дүвүредипкен. Аңаа харыылаптар өс тыппайн баргаш:

— Соң даарта болур ыйнаан — дээш, сери кырынан кулбурту аарак дүже халаан. Ам-на харын эри хайның:

— Аалга хонган кижини ээзи үдээр эвес чүве бе? Ыт-кужуң хай дивес сен бе? — дээн.

— Ам канчаар, тура чокту тудар эвес. Шай ишпейн чоруур боок-тур сен ийин, Мерген — дээш, демгизи чөпшүлү кончуг чөпшээрешкен.

Сери кырындан оожум дүшкөш, Мерген-биле нулак-тажып алгаш, ооң адының уунче чорупкан.

Ийи чалыы чүректернің аразынче бир-ле билдирмес кара күш кирип кээп, оларның ортузунга дуй турупкан чүве дег, айттың чанынга чедир кайызы-даа ак-хар ашпааныр.

— Кажан чоруур бодап тур сен?

— Ам бо баргаш-ла суурже бадыптар мен. Бичии белет-кенир ыйнаан. Кажан келир сен?

— Сээң соондан августа чеде бээр мен. Садыг учлың-зе-зинче кирер бодап тургаш ойталап каапкан кижжи мен. Сени сүрүп кирер мен ыйнаан — дээш, чиктии кончуг катты-рып каан.

Мерген чокта аныяк кыска чайның хөглүг ногаан үези өң чок куу кылдыр сагындырган, угаан бодалында орай күс дүжүпкен дег, муңгаралга алзыпкан.

Чүрээнің адаанда тыптып келген чаш төлүнүң өзүлдөзи улам билдинип, сактырга, шимчээн сабында: «Ачам нажан келирил?» дигензиг болган.

Ада-иезиниң: «Күдээвис кажан келирил? Кым дөң кижил?» деп айтырыгларынга түвексингеш, Саглайның кылыр-ла ажылы хой соондан кылаштары апарган.

Күстүң эге айының төнчүзүнде чодураалар уундан та-ныыры сыгырга үнү үш улай дыңналып келген. Удувайн чыткан Саглайның чүрээнің согуу дүргедеп, билинмейн тура халаан. Холунда чодураа кады борбактай тудуп алган Мер-

ген Саглайны кускапкаш, хенертен холдарын кончуг дүргөн салдыныпкаш, кадап каан чагы дег, шимчевейн турупкан. Саглай ону эскерип кааш, ыядыксап, чаа-ла билдинип өзүп орган төлүн камнаан дег чажыра аарак шуглап алган.

Чонаада эвилең-ээлдек Мергенниң аажызы хары, каржы, еске кижинии дег апарган: «Саглай, мээң чанымдан ырай бер!» дигензиг болган. Караңгы дүн ооң карактарының коргунчуг керүжүн көргүспезе-даа, ыракта бир-ле билдинмес күш ону илередип турган ышкаш болган. Канчаар-даа чугаа эгелээр айын тыппайн, Саглай аймаарай бергеш:

— Уруглуг болур апардым, Мерген. Адазы кым деп бодаар сен? — деп, кандыг-даа каразыг чок айтырган.

— Та.

— Та деп чүнүл? Сээң болбайн кымның болур чүвөл? Сенден еске кымның төлү деп бодаар сен?

— Билбес мен. Мен чоруурумда анаа-ла турдуң чоп...

— Кончууңну! Авай-ава-ай, кандыг кончуг чүдек киж сен.

Мергенниң «та» дээн чаңгыс сөзү кыстың чүрээн тургузупкан дег болуп, угаанынга чүгле «кончууңну!» деп чаңгыс-ла сөс кирер болган. Харлыга берген турда чылыг чаштар чаагын куду чаржып бадып, караңгы дүннүң чажырған дүмбейинде Мергенге эскертинмейн барган. Ынанганының бажын ыт чизин, ыңгыржактың бажын өрт чизин дээн ышкаш, Саглайның хой кадарып чорааш, сагыжынга чуруп ал, күзөп чорааны чуртталгазы хадыр-сарыг чечектиң үрезинери дег хадык берген. Соондан Мергенниң кыйгырган үнүн дыңназа-даа, ооң дидиренчиг кара сеткилиң, эрбенниг сөстөрүн өршээп шыдавас болган.

Саглай биле Мергенниң сөөлгү ужуражылгазы ындыг болган. Улустуң дамчыыр чугаазындан алырга, Мерген Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунда өөренип турар деп сураа дыңналган. Оон ыңай ол оолдуң чүнү канчап турарын Саглай сонуургаваан.

Саглай ол кыжын оол божуп алган. Хой төрүп турар үеде хире-шаанче дузалакчылап чазааш, күзүнүнде Кызылдың садыг училищезинче өөренип кирип алган. Чаш төлүн каапкаш өөренири ындыг-ла амыр эвес болган. Ал-ла сагыжы аалында, ада-иезинде, каапкан чаш төлүндө, баг быжыкы-биле өөренип дооскаш, чаныпкан. Автобус Бии-Хемниң эринге халдып келирге, паромнуң хемни кежиң оорары чылар-чылбас. Сактырга-ла бүдүн киж назыны дег.

Хемниң эринге паром доктааптарга, үнген машина-балгат, кижилер-биле карыштыр кирип чыдырда «Саглай!» деп,

дыка-ла таныыры үн ону доктаадыпкан. Хая көрнүп келгеш, кезек када аймай хона берген. «Мерген сен бе?» депкеш, уругнуң ооргазын куду девидээнинден соолаңнааш бады барып, арны изиш кылынган.

— Танывайн бардың бе? Харын сөөлгү үеде өскерилгеним кончуг боор. Кандыг чор сен, Саглай?

— Мен чоп тоор мен. Бодуң харын кандыг чор сен?

— Харың будалган. Техникумдан үндүрткен — депкеш, аксыңче тебе тепкен дег кезек када быды чиде берген турган. — «Оглум кайдал?» — депкеш, удур көрүп чадап, карактарың өскээр дестире берген.

— Оглум деп чүңүл? Та кымның чүве — деп харыылап каш, дүрген-не ыңай болган.

Паром чоорту эриктен ырап, чылар-чылбас сугнуң агымынга салдап кежипкен.

Эрикке үнүп келгеш, өске эриктен карак салбайн Саглайны дилегзинип, көрүп алган турган Мергенче сөөлгү катап хая көрүнгөш, автобусче кире берген. Мөген-Бажының ак чайт чечектелген чодураалары сагышка кирип, карактарының чаштары ала-чайгаар мөндүш кылынган.

ДЕПУТАТТЫҢ МОНОЛОГУ

Мен ийи хонук уйгу чыдын чок боданып, кофе чигирлеп ижип тургаш чигирим төнерге, мындыг түңнелге келдим, ха-дуңма, чонум! Бистиң депутаттарывыс аргажок, черле бажы ажылдавас, чалгаа улус-тур бо. Силерге таныштырарым мерген угаанныг саналдарым дээш меңээ байыр чедирер боор силер. Баш бурунгаар четтиргеним илередип каайн. Мындыг-дыр. Бирээде, чигир чокта чуртталга чок. Мен ол айтырыгны шиитпирлеп кагдым. Эртең бүгү суурнуң чону сава-саңгалыг контора даштынга чыгып келзин. Сактып келиңер даан, сизген шөлдеринде, арга-арыгларда черлик арылар кайы хире көвей ийик. Ары чигири чыыр бис. Төрээн Тызавыстың арылары бисти чигир-биле хандырып шыдаар турда, өске черден чигир сөөртүп, бодунуң чонунга аар өртекке садып турган херээ чүү боор. Кижини шагар тас-арылар чигирин бажыңнар кладовкаларында так чажырып алган чадавас. Ону чер чедип шыдавас кырганнар, чаш уругларлыг иелер чыгзын. Чыылданың түңнелинде, садыгга дужаапкаш, бөтттарывыстың чигириности садып чип базып тургай бис. Артында анаа эвес — ары-чигири. Ак чигирге көөрдө өртээ

бичии аар турар ужурлуг, ынчалза-даа ажырбас, боттары-выстың ажыдывыс-тыр. Коллективтиг, кончуг ажыктыг ажил деп санаар мен.

Хөөкүй малчыннарывысты чеже хилинчектээр бис, ам болзун. Олар дээш ажыктыг шийтпир бодап кагдым. Хой, өшкүнүң дүгүнүң-даа, эъдиниң-даа өртээ шоолуг эвес, муңнар болур-дур. Азыралы база улуг. Чай боорга сиген-ширбис кезер, машина-техникага база бензин чарыыр, акша үнер, херек чок-тур. Ооң орнунга куш азыраар болза эки-дир. Чүгле да-гаалар деп бодай бербенер, эштер, көге-бугалар азыраар бис. Кывылда көге-бугалар кайы хире көвей ийик. «Найырал» кинотеатрның, «Уруглар делегейи» садыгның чанында анаа кылаштажып турар. Хой, өшкүнү ховуларже, дагларже ыдып-тар болза ажырбас, бойдуштуң малы-дыр. Ооң кажааларыңга көге-бугалар азыраар.

Ам көге-буганың ажыын чугаалап берейн. Ону кым-даа ажаап, азырап турбас, боттары ужуп чоруткаш тодуп алгаш келир магалыг амытаннар-дыр. Чүгле оларның чуургалары-ның уязын кадарып билир сен. Ам ажыктыг талаларын көөлүңер. Бирээде, ооң эъдин консервалааш садар. Боттарывыс ооң дыррактарын, бажын дүлүп чиир бис. Баш дээрге тыва кижиниң хүндүлүг чеми дижир. Ону утпаалыңар, чонум. Ийде: ооң чүглеринден амгы модада пуховик курткалар даарааш, артыңга «Made in Tuowa» деп бижээш, Америкага, чок Японияга, ол-даа канчаар Моолга аппарып садар. Моол төрөлдери вис бистен үлегерден алзын. Үште: бо чоруп чорааш көөрүмге, ресторанда бай кижилер куш эъди кино чорду. Ындыг болганда бистиң кужувус эъди бар, ынчангаш «Көге-буга» деп ресторан ажыдып алыр бис. Ресторанывысче чүгле Африканың джунгли аргазындан келген аалчылар кирир бис. Кара кештиг кижилер бистиң чуртувустуң байын марадазыннар. Дөртте: чыып алганывыс ары-чигири-биле көге-буга өдөөн холуптар болзувусса СПИД-ке удур эм үнүп келир чадавас. Ынчан бүгү делегей бистен эм садып ап, чаппаалап чедип келир.

Ам бир санал. Ортаакы Азиядан хөвөң сөөрткөп жерээ чок. Чазын теректерниң мочургалары чазылгаш, хөвөңнелип ужуп эгелээрге бис мелегей улус ону ширби-ширби өрттедип турар-дыр бис. Ам ынчанмайн ону чыггаш, арыглааш, тыва хөвөң кылдыр кожа Моолга аппарып садар. Бистиң акшавысты кыаш акшалар дижир чорду. Моол акшаны көөрүмге, саазын чорду. Ёзулуг валюта ол-ла болгай.

Ам силерге чаа ажыдышкынны чугаалап берейн. Ты-вага крокодилдер база азыраар бис. Бойдузу таарышпас деп

удурланыр кижилер тыптып келир чадавас. Бо эртем-техника хөгжүдделиг үеде чайлыг херек-тир. Улуг-Хемде бооп алганывыс далайывыс бар-дыр. Ол крокодилдерге кончуг тааржыр. Ажылды эгелээрде мынчаар бис. Бирээде: Африкадан чалаар аалчыларывыска баш бурунгаар: «Келириңерде бир кижиле эр, кыс ийи крокодилден ап алгаш келиңер, оон башка ресторанывыска чөмгөрбөс бис» деп чугаалаар. Ийиде: крокодилдер холга киргенде Улуг-Хем соок, таарышпайн баар чадавас, ындыг болганда, үе чидирбейн кижиле бүрүзү хөмчө кипятильниктерден токка кошкаш суп кагзын. Суг чылып туура кылдыр. Үште: кипятильник чок өглер эрик дургаар каминнерден салгылап калзын. Бойдус өскөрүлгөш, пальмалар үнүп келир чадавас. Пальма тыптып келгенде сарбашкын суглар кай баарыл? Боттары-ла маңажып келир. Сарбашкын барда банан база кай-даа барбас, боду-ла үнө халып келир.

Крокодилдин ажыын чугаалап берейн. Бирээде: ооң эдин чир бис, кезин кедер бис. Делегейде кайы-даа чуртка СПИД эмин садып чөдө бээривиске: «Крокодил кези сумкалыг, крокодил кези чүвүрлүг, крокодил кези костюм-нуг тыва кижиле-дир» деп бисти таныыр апарлар. А бисти таныыр апарганда делегейге туруп көрбөөн ажыдышкын кылып, хүнге барып «Ленин» деп бижип каар бис. Күзээр болзуңарза чанынга боттарыңар аттарыңар, кожууңар, сууруңар дээш чүү деп-даа бижип болур силер. Соонда силерниң уругларыңар хүнчө көргөш: «Ачамның ады доо ол-дур» дигир кылдыр. Хүнге канчээр чөдө бээрин база бодап кагдым. Анаа эвес, ийи хүн боданган болдур мен ийин. Кезээ хүннү көөрүмгө даг бажында оура, а дүнө көөрүмгө өжүп калган боор чорду. Мээң бажым ындыг мелегей эвес болдур ийин, Школачыларывысты база хүнге үдөп чөдиргөш, «Доозукчу-93» деп бижип каар бис, эштер.

Мен депутатчыгааш-даа эвес, президент-даа болурунга чөшээрөжип тур мен, чонум. Силер дээш ийи хонук удуваандыр мен. А бир эвес президент кылдыр соңгуптар болзуңарза үш хонук удувайн, маңаа көөрдө үш катап эки чуртталганы боданып тывар мен. 2000 чылда кижиле бүрүзү агаарда бажыңарлыг боорун чөдип аар мен. Өнчүзү чок президент бодун чөмгөрөр, бай президент чонун чөмгөрөр. Мени көрүңер-даан, холумда шагым баа безин крокодил кези, пуховик курткам база бар. Ары чигирлиг кара шайым, көгө-бугам дыргаа — дүштеки чөмим-дир. Чонум силерниң камгалакчыңар муруңарда бо-дур мен. Соң даарта эки чуртталгаңар дээш менээ мөгөөр силер. Баш бурунгаар четтиргеним илереттим.

Надежда А. Куулар

КОРГУНЧУГ ДҮШ

Частың чылыг хуннериниң эгези соңга өттүр харанып, оът-сиген көгерип үнерин оштап, сагыш сеткилди сергедип, хөректи өйүп келир бодалдарны доюлдуруп-ла келир. Чүгле Мергенмаа бир-ле болуушкунну уттуптар дээш чадажып каан. Хар шыгынга чемненип, частың когурумнуг соок хадындан чаштынып, бажыңның хуннээрек талазында бажын чаа-ла уштуп олурар көкче ажык соңгадан харап алгаш кезек олурган. Караанда таңмаланып калган чүве ышкаш чиктиг болуушкундан ойлап дезер арга чок. Карактарны шийиптерге, киж и хөңнү чок дүрзү мырыңай тодазы кончуг көстүп келир.

Мергенмааның назы-хары хып дээн үезинде. Ол боданып олурарга, ишти каткан, дашты каткан кадай-кыстар деп, чамдык кижилерниң шоодары аажы-чаңнарның ёзулуг-ла ээзи-дээ ышкаш кылдыр сагындырган. Сактырга-ла, каш сыннар ажып, хөйнү көрүп көгерээн, кашты көрүп кажараан, душкан эжин аза алган, дулгуяктың салымынга чула хүлүде берген, амыдыралының чараш көрүнчүү электен-не буступ калган кызыжак-даа ышкаш.

Анай кара чажындан-на эдеришкен, эки-бактың чүзүнкандызын-даа арттырбас хөөрежир эштери-дир ийли. Олар хире-хире болгаш-ла, болганчок-ла чыглы бээрлер.

Ол хун чаа таныштар база немежип келген, ындазында ындынныг деп чүвези кончуг. Чаа танышканынның аразында Байыр деп киж и үш дүн ортузу ажа бергенде, бажыңынче уругларны чалаан. Киж и сеткили деп чаагай чүве бар, ону кайы-хамаан чок черге октаптар эвес, артында көңгүс чаа таныжы болурга, уруглар шуптузу ынаар сөктүпкеннер.

Шақ ындыг көжээлер Мергенмааның киржилгези чокта солун эвес деп, өөрү аңаа ажы-биле чугаалаарлар. Гитара тудуп алырга, шевезгин салааларының ээлгир чаражы дам баар; чеди хылдыгының унунга боду-ла шурап чоруп турган дег болу бээр. Ырлаптарга мырыңай сырынныг; уян сөстүг аялга таваржы бээрге, кадыг кижиниң карактарының чажы чайгаар-ла бүлдеш кынныр. Ырлапканда бар-ла шаанче алгырбас-даа, медээжок эткир эвес боостаазын ырның хөөнүнге таарыштыр, алыс ындын киирери кедергей. Баян хааржак куспактапканда база ындыг, белен-селен эрлер ында калыр. Тулган ойнаар баянист эвес-даа болза, үннерни арыг, хоюу кончуг кылдыр ойнап үндүрүп келир.

Кыстар чаңнап четпес чаңныг болганында чылдак турганы ол чүве бе, азы кудагы салымга чаяттынган эжиниң чагыгы ирги бе, оозун ол боду билбээн, чаа таныжы Мергенмаадан ол хүн карак адырбаан. Байырның бажыңыга орай дүне чедип келген, Мергенмаа ам-на боданып, чогум чүү болу берди кылдыр боданы каапкан. Харын-даа Байыр чүү кижил дээрзи безин билдине берген. Бот-борзун, кадайы чок болган деп аңаа кыстарның бирээзи хүндүс-ле элдээртип каапкан. «Ии, дадайым ай! Дулгуяк амытан ышкажыл. Кадайы та канчап чок болган чүве?» — деп, бир-ле чай аразында Байыр аңаа чүзүн-бүрүн чаңы-биле чаңнай аарак чыпшынып келирге, Мергенмаа иштинде бодундан боду бодалы-биле айтыртышып, хөөрешкен. «Бир-тээ ындыг чүве болганда, ооң төөгүзүн бирден бирээ чокка айтырып албас чүм боор?»

Уе ол хире орайтаан-даа болза, каткы-хөг улам хииктелип, чамдыктарның могап-шылаары безин уттундурган. Үргүлчү-ле аян тудуп олурган болгаш, Мергенмаа чүнү-даа мурнай олурган диванының кырынга-ла бажын азарынга белеткени берген. Байыр ооң турупканын кайын чандыр көөр. Мергенмаага удуур өрээлде орунну эдип берген. Өске өглерге удуу өөрөнмээн-даа болза, могап-шылап келгени бүрүн эргени холунга апкан. Саванзыг чыды думчукту тааланчыы кончуг кылдыр айызап келир арыг ак-чоорганнар-даа эжинмейн, чоорганни дедир эткеш, идик-хевин-даа ужулбайн, орун кырынче мээш барып ушкан. Сыртыкка бажын салгалак чыда, шыыладыр удуй хона берген. Өөрү үделге чокка ырлажып, танчылап тургаш, Байырның айтып бергени-биле чыткылапканнар. Мергенмааның чанынга бир эжин чыдып ал деп, бажың ээзи чугаалаарга, та чүнү бодааны ол чүве, оозу ынавайн барган. Байыр боду бичежек диван кырынга дүрүшкеш чыдып алган.

Мергенмаа соктундур удуй берзе-даа, чүрээ одуг чыткан. Дүжү херек кырында болушкун ышкаш апарып, агартыр чугайлап каан суугу шимчеп, ооң чанынга чедип келген. Суугунуң дээвиірже чиңгелеп үне берген боскунда хос черден тосол-домакта чугаалаары дег даңгына үне чүгүрүп келген. Чүзүн-бүрүн өңнүг удаазынар-биле шокарлап аргаан хептиг, ужу-кыдыы көзүлбес далайда чалгыглар аайы-биле чоргаар эштип чоруур куу куш дег, кылаштаарга чалгып турар чараш даңгына Мергенмааның чанынга тура дүшкен. Хилиң кара чаштары чарнын куду чаржып баткан, кулактарында чажыр алдын сыргалары бир-бир талазынче чая басып турган-даа чүве ышкаш. Чараш даңгынаның буттары черге дегбес, агаарда шимчеп чоруп турган. Мырыңай чанын-

га чедип келирге, корга-корга улам-на ылавылап көргөн. Са-лааларында дыргактарының узуну тевер карыш чедип турар, арны куу тос-ла. Карактары көзүлбес чүве ышкаш карбанып-ла чоруур, харын-даа кандыг-бир чүвени тудуп алып дээш чадажып-ла турган-даа ышкаш.

Чараш даңгынанын үнү-даа үнмес, дорт сыны шыйлаш-кын кылаштаан чүве ышкаш дыйлаңайнып, Мергенмааның кыры-биле ужугуп, коргунчуг үннер хенертен сиг-саг, хиг-хаг кылдыр дыңналып эгелээн. Мергенмаа алгырар дээрге, үнү үнмээн. Тевер карыш дыргактар ооң карак-кулаан согуурартыр чара соп каар дег апарган. Дем чаа-ла сугда чалгаан куу куш дег ээлгир сынныг чараш даңгына ам көжүп калган, доң сыра дег, ээлбес, чүзү чок сөөктер ооң бажының кыры-биле хииледип эрте берген.

— Чараш кыс, даңгына! Сеңээ багай чүнү кылып каан мен. Менче халдавайн көр! — деп, ол чалынган.

— Мээң орнум-дур. Ында чүге чыдып алдың? — деп, кургамзык үн дыңналган.

— Өршээп көр, чараш даңгына! Сээң орнуң деп билбе-дим. Өршээп көр, даңгына! Бодуң кайыын келген сен? — деп, ол айтырган.

Коргунчуг даңгына чаңгыс-даа хары бербээн. Ол бирде баштайгы чараш сынын көргүзүп, чамдыкта ээлбес, өлгөн сөөк апарып, узун дыргактары-биле карбанып-ла турар.

— Моон соңгаар бо бажыңче черле ис баспас мен — деп, ол чалынган. Харызы-даа чок. Кедергей коргунчуг дүрзү ооң кырында ам-даа ужукпушаан.

Мергенмаа кортканындан карактарын шыйпкеш, ыт-дааш чок чыткаш, катап ковайып келген. Аза-бук дег кор-гунчуг дүрзү ам база катап чараш даңгына кылдыр хуулуп алгаш, демги үнүп келген үдүнче дедир кире берген.

Аза-бук оранында кирип келген кижидир мен деп чу-гааланып, орун ээзи чараш даңгына ам база катап кирип келир чадавас деп коргуп, ол дүргөн-не дезиптер деп бодаң, тура-ла халаан. Чыткан орнундан ырак эвес суугу азыындан даяныпкаш, отту чаштап келген. Карак чылчырыктаар кыл-дыр чугайлап каан суугузу турган-на черинде шимчеш дивээн турган хевээр. Дүжүнде үттүг чер кылдыр көргөн чүвези, удуур өрөөлди үзүктөп каан эжик болган. Дүргөн-не дезиптер дээш, эжиктен баккылап келген.

— Мергенмаа! — деп кыйгыдан артында тура дүшкөн. Байыр бо турган. — Кандыг удуп хондуңар? — деп, дүжүнде чүнү көргөнин билир чүве ышкаш, ол айтырган.

— Эки-ле удуп хондум. Четтирдим! — дээш, ол үнүп чоруурунга белеткени берген.

— Шайлап алыңар! — деп, Байыр ону чалаан.

Өөрү уруглар шагда-ла туруп келген, чунуп каапкан, шайлаарыңга белеткенип турганнар. Мергенмаа далажып тур мен деп мегелээш, дүрген-не чанып чорупкан.

Коргунчуг дүжү, каш хондур сагыжындан черле ыра-ваан. Удуурунуң мурнунда ол дугайын черле сагынмас дээрге-даа хоржок. Мээң орнумда чүге чыдып алдың деп, каткаазынның үннүг, кускун дыргактарлыг, чүзү чок өлгөн сөөк оон айтырып-ла турган ышкаш сагындырар.

Бо эртен бажыңыңга олурда, даштын машина дагжап келген. Чүү улус боор дээш Мергенмаа уткуштур үнүп келген. Биеэги-ле өөрү, ынчан таныжып алган Байыр деп кижизи.

— Олурувут! — деп, эштериниң бирээзи машина иштин-ден үне маңнап келген, ону чалаан.

— Кайнаар баар чүвөл? — деп, ол шала хедер айтырган.

— Чевег баар бис.

— Чүге?

— Бөгүн Байырның кадайының бир чылдаан хүнү-дүр. Чок апарга-ла аан.

— Чайым чогулу. Байырга сен чугаала. Моон соңгаар ооң бажыңыңга кирбес мен дидир деп.

— Бодуң чугаалап көр — дээш, оозу машина иштинче кире берген.

Байыр биле ол уруг аразында чугаалашкан хире болган-да, Байыр машиназының ажылдап турган моторун өжүрүп-көш, кабинадан үнүп келген.

— Бөгүн мээң чайым чок. Кайнаар-даа барып шыдавас мен. Оон ыңай мен билбейн тур мен. Силерни мен танывас болгай мен. Канчап-ла силерниң кадайыңарның өлгөн хүнү-нүң сактыышкыныңга баар кижиги мен? — деп, кагылчак-даа болза, ээлдек үн-биле ол айтырган.

— Өөрүңер силерни ап алыр дээрге чедип келдим — деп, Байыр база кижизиг үн-биле чугаалаан.

— Билип тур мен. Силерниң-биле өң-тала бооп чоруур мен. Чүгле бажыңарга ам барбас мен. Эпчок бодай бербе-ңер. Мени чалааныңар дээш четтирдим! — деп, Мергенмаа харын-даа хүлүмзүрей аарак олче көргөн.

— Мен база билип тур мен — деп, Байыр чугаалаарга, ооң кандыг уткалыын билбейн барган.

База катап буруузун миннип кааш, өөрү-биле-даа байыр-лашпайн херим иштинче кире берген. Шимээни чиик маши-наның мотору дагжап чорупканы дыңналган. Сактырга-ла, херим иштинче бир кижиги кирер деп турган ышкаш болган.

Мергенмаа херимниң хаалгазының тырткыжын хаай идишкен.

Частың чылыг эртени бөгүн ооң сеткилин өөртүп чадап каан. Көдөргөй коргунчуг дүрзү сагыжындан үнмээн. Орнумга чүгө хондуң деп негеп-ле турган ышкаш. Төлөп шыдавазы өрө тарып алган дег, ажык соңгадан харанып, ажык черде шымырарып чыдар көктүвө кайтап-ла олуурарга, сагыжында бичиа отчугаш бүлүрөш кылынган ышкаш болган.

Шупту чүвени уттуитарын ол кызыдып, чүү-хөө кылып, аяа-ла алаагып алырының аргазын бодаан.

ДАМЫРАКТЫҢ ХОМУДАЛЫ

Кижиниң төрээн булуңу дег эргим чүвө кайда-даа чок. Хары черге чорууруңга, сарынналыың сагыжыңны дөстүндүрбейн хөрээң өөр. Кара чаштан өскөн чериңниң чурумалы карактарга көстүп, даглыг черниң хеминиң даажы авайыңның өпей ыры ышкаш куттулуп кээр.

Ужар-хеме суур кырынга тырыкыландыр ужуп келгеш, черже чавызап бадыптарга, четтикпейн куду хараны бердим. Тайгазынга бичии-ле чаъс чааптарга, кызыл мыңгы болу бергеш, эриин ажа шурап чыдар, кааң чайын чүгле даштар аразы-биле шулурткайындыр чугааланып агып чыдар хемчигежим даажы дыңналып келди ышкаш.

Чайның чиңгир көк дээрлиг аяс хүнү. Ужар-хемеден дүшкөн ояар хемче дорт-ла базыптым. Чашкы шаамның чурумалы база катап көстүп келди. Дээрже көөрүмгө, ужукыдыы чок көк хевис чадып каан дег. Дөө-ле тейлерде көстүп чыдар бөзүр даштар безин тускай өңнүг, суур чоогунуң кулча оьдунуң чыды айызап, ховуну шыва алы берген таар-оьду, кара хойнуң таагызын хөвөң дег кылдыр чымчады каапкаш, ейген кидистен даараан ширтек сагындырар. Ам көөрүмгө, шупту чүвө өң-чүзүн чок, куурарып калган-даа ышкаш. Кудургайлап бады келгенимни безин эскербейн барып-тыр мен. Төрээн хемим мээң-биле мендилежип, бир янзы аялгалыг ырлап чыдыр. Хемче углай кирген чиңге кокпажыгаш куспак четпес кызыл дыттар аразынче мени чедип кирип келди. Өске черде келген кижини боор мен бе, азы бодум тений бергеним ол чоор бе кылдыр бодай бердим. Шаанда маңаа, бо кезек дыттар аразына аан, хавак эриинден кара суг аттыгып үнүп чыдар, чайның кандыг-даа кааңында бичии-даа кызал-бас, чиңгежек уну бугаланы берген, чанында угбазы болур хемчигешче шарыгайндыр агып чыдар дамырак бар чүвө.

Хөлчөк чараш, сагышты өөртүп келир дамырагым. Ам ол канчап барган чоор деп бодап, өрү-куду көрзүнүп шаг болдум. Ылап-ла бо кезек дыттар, даштыг хавак, ооң ында-мында бичии көгөрип чыдар дөңчүгөштери көже бербээн чыдырлар. А ол боду кайыл? Чоп уну соглуп-даа калган ышкаш.

Дыттар баарында дөңчүгөшти таптагылап баскыладым. Суг сыстып келди. Шаандан тура таныырым, ногаан шыгы чоок кавыны каастап чыдар дөңчүгөш бо ышкакжыл. Ам-на эскерип кагдым. Дыттар баарындан аттыгып үнүп чыдар суг бажы бо ышкакжыл. Хавак кырындан төккөн бок суг бажын дуй басып алган. Хавак кадыр болгаш аңаа төгүлгөн бок чоорту эрик баарынче чуглуп бады келген.

Кызыл холдарым-биле суг бажын касканнай-ла бердим. Хүүрек туткан кижии безин мээң-биле эннежип кайын шыдаар. Дургеним ол хире болганы ол-дур. Бир эвес хажызындын дан кижии көргөн болза, мени та чүү деп бодаар, угаан-сегээни чана берген амытан-дыр деп бодаар боор оң.

Мээң чанымга ол өйде кижии келбээни чаяан болган дивес бе. Оон башка олче алгы-кышкым төге бээр боор мен оң. Ол ышкакжыл, дем чаа-ла төрөөн черимге, ха-терел чонумга чоргааралым, ынакшылым хайныгып чорааны ам өже берген, чалбыышталып чыткан отче суг кудупкан дег апарган. Дыттар аразындан чаражы кончуг мөндүңейнип чыдар кара суг анаа-ла боду бокталы бербээн, бо чавыс-даа болза, кадыры кончуг хавак эриинге суур богун машиналыг төп турган.

Уен-даян бодамдарга алзып, шил бузундузунга кестирип алган салаамдан сызылган ханны-даа тоовайн, касканналып-ла олурдум. Элээн үе эрте бергенин эскербедим. Бок-сактан бүткөн боктуң дүвү көстүп, сай даштар туттунуп келди. Артында соок. Суг бажының үнүп чыдар уну бо ышкакжыл. Улам-на эшкенненип, сай даштар кырында ыяш чонгузун безин чаңгыстап чыып кааптым. Суг бажының бугаланып бадып чыдар унунуң эгезин база аштап эгеледим.

«Кижии» — деп чараш, тергийн угаанныг амытанның амыдыралындан тывылган бок бойдус иениң чайгаар төрөөн чараш үрезин дын чок кылдыр боой тудуп алган. Ону аштап, арыглап каапкан болдум. Салааларым дыргактары сыйлып, чара тыртып алганым балыглардан хан сыстып, саргып, аарып тур. Ону-даа уттуп алган, аштап кааным суг бажы, алама аксы четпес оңгарже көрүп алган тур мен.

Элээн болганда оңгар иштинде сай аразындан суг сыстып чоруй, чоорту мөндүңейни берди. Чайның кандыг-даа кааң

үзүндө чинге уну кезээде долу чыдар, шулурткайндыр чу-гааланыр чараш дамыракчыгаш ам база катап дирлип олур. Артында-ла тынып чыдар. Суг аттыгып чыдар оңгаржыгаш долуп, унун боду-ла дилеп бар чор.

Дириг амытан база бо дамыракчыгаш ышкаш, иезинден чаянныг үнүп келгеш, арыг агаар өкпезинче дээптерге, үнү үнүп, амыдыралдың баштайгы шимчээшкиннерин боду-ла кыла бээр. Шаразын авазы арыды чылгап кааптарга, карактары көзүлбес-даа болза, иезиниң эминдиве думчуун барып үзөр. Аа сүттү амданналып, амыдыралдың улуг базымың эң баштай кылганы ол-дур. А бо дамырак унун дилеп, дыйлаңайнып бар-ла чыдар. Өөрүшкүм база катап кыптыгып, кижилерге дүжүрген, дем чаа тос өкпем тозалаа тура халып келген кылымы ам кайда-чүде барды. Чаа-ла аажызы көстүп олурар чаш уругже эргелел-биле көргөн чүве ышкаш, сагыжым таалалы кыптыгып эгелээн. Касканнап кааным оңгарда суг долуп, боралгаа чиде берген. Эрги унун куду чылар-чыл-бас болуп алган бадыпты. Дамырак ол ышкажыл!...

Мырыңай чаа сагыжымны карарты өжүр базып келген бодалдар арлы берген. Сеткилимниң арыы кончуг, тынарым-га безин хөрээм хос терек дег. Өлүгленген чүве ышкаш бой-дус катап дирлип келген ышкаш. Бир-ле кижги ытыкыры кончуг чугааланып, сеткилиниң бар-ла турган өөрүшкүзүн тө каап эгеледи. Кижги эвес-даа бол, бо дамыракчыгаш чугааланып чыдар чүве-дир.

«Э-эй! Төрээн черим кызы! Мени уё-човуур хилинчээнден адырып кагдың. Каш чылдар дургузунда аксы-боскум дуй тутгуна берген чыттым. Боой тудуп алган бокту адырып бердиң. Кижилерге хилинчээм чүл, аң-меңге аагым чүл? Мени чүү деп амытан мынчаар боолдур тудуп кааны ол? Чүңү канчап, кандыг яла онаап каан дээш ынчаары ол?» — деп, ол комудалын илеретти.

«Каш чылдар дургузунда амыр-дыш көрбедим — деп, дамырак ам мырыңай ыглап эгеледи. — Кижилерниң улуу-даа, бичези-даа мени чүү деп-даа бодавас. «Дөргөн тос хонук» эрттирер дээш, бажымга от кыпсыр. Ооң соонда бок-сак, шил бузундулары эңдерли бээр. Бичии уруглар мени сүзүп ойнаар. Изиг хүнде үнүп чыдар соок-кара бажымдан амзап-каш, мээзи чык кыннып, суксеунун хандырып алыр. Ол хирезинде шилди унумче буза октаптар. Ам-на тыныжым ажыды. Узун оруум уламчылап, чүгле дириг амытаннарга эвес, мени дескинген өртемчейге дуза кадар чаялгамны катап күүседип кириптим. Ыым эвес, ырым ырлап чорууйн!» — деп, дамыракчыгаш ырлап эгеледи.

Суук, янзы-бүрү үннери хат-салгын аайы-биле, улуг, биче-даштарга кээп үскеш үргүлчү өскерлип чыдар ырны дыңнап, таалалдан удумзурап кагдым. Ам-даа ырла-ла, дамыракчы-гаш! Мен база сен ышкаш ырлап-ла чорууйн. Сээң ырың кыштың чыккылама соогунда безин соксап кынмас болзун!

Байырлыг, дамырак! Хомудалың чиде берген, талыгырже шөйлү берген орууң-биле манна-ла. Кижилер сеңээ эргеленип чоруур болзун!

Ооржак Меңги

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

Дүнелерде удуп чадап, чүрээм одуг
Дүндүк өттүр сени дилеп, көрзүнер мен.
«Ажырбас» деп сылдыс мени оожуктуруп,
«Айдан-даа бол айтыр» дээнзиг чивеңней бээр.

1994.ХП.31

* * *

Хүннээшкинден өг-бүлө бусту-даа бээр,
Хүннээректээн аас-кежи оскундулар.
Күдээ, келин хүндүзүнден тайып дүшкөш,
Күзел четпейн тоорук дег тоглап калыр.

* * *

Ишти-хөңнүм курлуп, дойлуп шуурганнай-дыр,
Ийи кулаам кызывыткаш, хоруй бердим.
Хөрүктөлгөн үш-үдүрүм бодалдардан
Хөңнүм чаржап, дидирексеп, шыырныктым.

* * *

Дээрде айны дүн-хүнү эгеп каапкан,
Дээрбек дег сомазы-даа билдирбестээн.
Чылыы сооваан эрге-дужаал хунаажыксап,
Сылдыстар-ла аразында маргышканзыг.

* * *

Кадарчының инчезенде чымчак сиген
Шаралыг, чаш хураганга чөргөк-ле ийин.
Чаражымның хөрээнейде хензиг чүрөк
Каап чадаан күжүр меңээ эриг-ле ийин.

* * *

Хөрөк-чуруум шагда оргаш чажыптың бе?
Хөөлбек сугда муңгак салдап чытканзын аар!
«Хөлчүнүм» дээн эргеледим уттуптуң бе?
Хөрзүн каастаан чечектер бооп үнгензин аар!

* * *

Черлик эник
Ээжээм пактап, хербектенди.
Ээзинген көрүжүнүң кударанчың.

Чаш кек ышкаш,
Шалың угбас сеткилимни
Былген-даа дег, канчаары ол?

17.04.94.

* * *

К. А.-га

Чүрөөм дыңнааш,
Чүгө, чүү дээш, талыгырже кылайтыптың?
Чүү-ле хире,
Чүктөр санай ужуткулап, түредир сен?

Булуттарже,
Бузуй берип, чааскаан чорба, мени мана!
Сагыжымның
Саймааралы, хөме келди, ыравайн көр!

1994, 03.

Чылдар шуужар.
Чырык черге амыдырал
Чылангылаштыр
Чылар, чылбас союп эртер.

Кызыл дыт-даа
Кырый бергеш, чыжырт кырган,
Кымыскаяк
Хыы ханып, үттээн чыдыр.

Тандызының
Аңын-меңин өйлөп кырар,
Дага согар
Аңчы дарган, кызыл-дуستاан.

Ажыын ажып,
Ажаап безин четпейн чыда,
Ажы-төлү
Арткан үвүн үлежип тур.

Өлүм кээрге,
Өнчү-ле дээр коргунчуун аар!
Салгал дамчыыр,
Чаңчыл, сүзүк үзүлгөн бе?

1993 ч. декабрь

ДАЙЫНЧЫНЫҢ САГЫЖЫ

Харжыгаштар аткан ок дег,
Хадымарлап чаай бээрге,
Ханныг дайын шөлүн сактып,
Хадың дөзүн ыжыктандым.

Түлөп каапкан будуктарга
Түмөн октар ызырынмайн,
Түрүдүп келди! Караам шииптим,
Дүжүм эвес, сагыжым-дыр.

СЫРА

Шагжайгылап, кургай берген будуктарын
Хая-дашче көстүгүлөп, даянганзыг,
Шаа кээрге кадып, дүжөр бүрүзү чок
Каткан, кагаан өртең сыра хомудай-дыр:

«Өзүм чиңнээр, дамды суу чок дазылымның,
Кижилерге шаптык кадып чораан эвес,
Хилинчээм чүл? Салымымның кээргенчиин!
Өртке чирткен хөнү унум харааданчыын!

Тенек салгын хөөкүйнү сырбаңнады,
Белиңнедир шымчый каапкаш, ойлап дести.
Дембээрелге, кударалга дужаттырып,
Бедик сында күжүр сыра муңгарап тур.

94.02.02

ЧУКТУГ-ХАЯ

Чыккылама кончуг соокта тиинден чугу
Сыстып-сыстып мөөгү дег үнүп келир,
Куржааңгызын саат долуп, эм-дом шыпкан
Чуктуг-Хая аалымдан ырак эвес.

Чалым куду аргамчыга багланыпкаш,
Чада салып, адаан өрү бедиктенип,
Эптиг арга дилеп тургаш, камныы-биле
Эм-дом кылдыр шаанда улус чалап чораан.

Амгы шагда эмин эртир чаржынчыг-дыр.
Алдынын ап, аптаразын октааны дег.
Каш эм дээш хаяларны чазылдырар
Ханы истер сорбуланып артып калыр.

Хүнүн бодаан сарыылчоктар эвес болза,
Күштүг эм бооп эртиненни чонга сөңнеп,
Аржаан-суглуг Шивилиг деп буурул черге,
Аттыг-чарлыг турбас сен бе, Чуктуг-Хая.

1993 ч. сентябрь

ЭРГИП КЕЛДИМ

Оруум эстип, чүм харже шымынза-даа,
Ооруглай чывар удур чүткүвүшаан,
Кажан шагда уттундурган чуртум эргип,
Кашпал хемни өрү алзы базаып ор мен.

Кыжын суу шуут кургап калыр чер-ле болгай,
Кылажымдан сайы-дажы кызырашты.
Сында аңчы олча-кежиин херечилээн,
Шырыш өттүр одаг караа чалбышталды.

Шала чигген арбуз дег ай хажыыланып,
Чайгаанзыг дүш кавайында сыртаныпкан.
Шорлуп келир булуттардан камгалаанзыг,
Шолбан сылдыс хайгыылчы бооп дужунда тур.

Кыштаам чоорту бүлүртүңнөп көстүп келди.
Ыттар чыт хап, менче углай маңнашпады.
Кыдыг өгнүң эжиин шаг чок хылырт кыннып,
Ынак үннер кулаамга кээп дыңналбады.

КЕЗЕМЧЕ

Эртинениң чалгаа чаңы
Бичии суурга дыргын барган,
Эртен турбас — «уйгу хавын»
Билбес кижии ховар болган.

Карактарын көрүп-ле кээр,
Кара хайлыг чүве боор оң:
Улуг улус — ажылында,
Уруг-дарыг — школада.

Бертен база шак-ла ыңдыг
«Берге» хүн-даа хереп келген.
Чымчак чоорган иштиңде оол
Чыргап, таалап удуп чыткан.

Коңгалыг шак кыңгыртырып,
Кежаңнадыр шурап турган.
Эртинежик шагжок эзээш,
Эгенгештиң удуй берген.

Бйыңайнып ужуп турган
Бйргак сээк өжешкен дег,
Думчук орта хонувуткаш,
Тулупталдыр шиштевиткен...

Аарышкыдан шыдашпайн,
Амдыы оолак, ыглавыткап.
Шагар ары аалдавааны,
Чалгаапайга чаяан болган.

1994 ч. 02.20

Николай Ондар

КЕЖИГ

Кежээ када душчуп келир
Кежиг адаа болчаавыска
Эргим эжим сени манап,
Эге-ле хей дүймээр-дир мен...

Болчаавыска келбестедиң,
Бодалында чүү бар ирги?
Саймаараан мээң сеткилимни
Чазамыктап чедип келем.

«Чалыы үең эртти-ле» деп
Чажыттарым сагыш човаар,
Эргим черим хамык чону
Элдепсинип чугаалажыр...

Дуруг баары чуртун каггаш,
Дуруяалар чорбазы дег,
Дунда карам чүрээмейден
Тура тыртып шыдавас мен.

ЧАС

Көгөрөртир үнүп келген
Көктүң-шыктың чаагайын, ой!
Хөрек-чүрээм шимирерткен
Хөлчүң-карам чаражын, эй!

Шымырартыр үнүп келген
Шыктың-көктүң чаагайын, ой!
Чымаарартыр хүлүмзүрөөн
Чындыр карам чаражын, эй!

* * *

Частырыглар, хомудалдар санап, сүрбейн,
Чаагай адым — чоргааралым уттуптар мен:
Салым-чолун өске кижээ беривиткен
Сарыым кыска «эглип кел!» деп чанныксаам кээр
Сарыылым аа бар-ла шаанче удурланыр,
Сакты-сакты чүглө чүрээм ийлеп ыстаар...

* * *

Хөглүг, чазык өөрлериңге деңнээриңге,
Хөлеге-даа сагындырар багай-ла мен —
Херел болуп, бердинген мээң чаным орта
Кезээ мөңгө чырып чайнап чорбас сен бе?!

* * *

Хары-чазы чагза чагзын —
Хамык черни шыпса шыпсын.
Хары кижги кагза кагзын —
Харын эки — чоруп чорзун.

* * *

Улуг-Хемиң күштүг-даа бол,
Унун өрү ага бербес.
Уруг эжиң ынак-даа бол,
Уткан сенче дедир ээлбес...

Анатолий Монгуш

МӨНГҮН ЭНЧЕК

Даңгаар эртен тургаш,
Дашкаар үнүп келдим.
Кара черни кыштың
Хары шыпкан болду.

Кылаштаарга элдеп,
Кыйырадыр дагжаар,
Далажырга буттар
Тайгаш, октаар чыгыы.

Мөңгө ногаан шиви
Мөңгүн энчек кеткен,
Дувүлүг хат үрзе-даа,
Дүште-даа чок туру.

Чаңгыс дүне бойдус
Чаа хевин кетти.
Бедик аккыр даглар
Мени чалай берди.

КАДЫ ЧОР СЕН

Сенден ырак сеңээ душпайн чорзумза-даа,
Сеткил-чүрээм ханызында шыгжап чоруур
Меңээ сөглээн ынакшылың доңун чешпейн,
Мендилежир хүнүвүстү манап чор мен.

Пөштер, дыттар селбер бажы мурнуу чүкче
Мөгөйгилеп салгын хатка өпейлетти.
Тайга черниң чечек шыпкан өргээзинде
Таныжым сээң хүлүмзүрүүң көрүп ор мен.

Эрес-дидим аңчы безин ховар чораан
Ээнзиргей эзимнерниң чажыттары
Келир өйде эртинени моон казар
Геолог мээң картамада чуруттунду.

Чаражым сээң чагыг-сөзүң сактып кээр мен,
Чалымнар-даа, көшкелер-даа чайлай көжер.
Хүлүмзүрөөн кара карааң чуруттунуп,
Күжүм немээн ынакшылым кады чор сен.

ШЕМИ КЫЗЫ ООЙ ТУЛГАН

Черниц чараш кызыл чечээ
Четчип үнүп келгени дег,
Сеткил чүрээм ажытканым
Шеми кызы таан чараш, оой тулган.

Чыраан шолбан караан базып,
Сылдыс-биле имнешкензиг,
Оолдуң чүрөөн сергедиптер
Оттут караа таан чараш, оой хоюг.

Кылыр ишке холу дыңзыг
Кызымаанга бүзүрөөн мен.
Чедишкинни оштап келир
Шеми кызы сорунзалыг, оой тулган.

* * *

Чындыр карам болчаан бодап тайга черге
Чылгыларым аразынга дүннү чардым.
Хүлүмзүрүү, казык арны чуруттунуп,
Күжүм немеп кады чоруур күжүр эжим.

Өргүн чонда үең кыстар көвей-даа бол,
Өскезинге сени черле солувас мен.
Меңээ сөглөөн уян сөзүң улам деткип,
Меңги чечөөн белек кылдыр сунуп кээр мен.

Зоя Кунзек

ЧАЛЫЫ НАЗЫН

Чалыы назын —

Чайгы шагның шулурашкан дамырак суу,
Чадаганның тааланчыг аялгазы,
Сайда чемнээн сайлык куштуң чараш самы.

Чалыы назын —

Шала кежээ бүрүлери шылырашкан
Шарланнарлык төрөөн черим эриктери,
Шалыңныгда таваар херээн кызыл хаяа.

Чалыы назын —

Меңги баштыг бедиктерже мөңге кыйгы,
Бөлде, шатта чаптып оьттаан кодан-сүрүг,
Бедип үнген тудугларда хайныккан иш.

Чалыы назын —

Чашкы шаавыс эдээн орта чедирип каан,
Амыдырал бединдиве эге базым,
Амыраамның меңээ душкан аяс хүнү.

* * *

Дамырактар шулурткайнып бадып чыдар
Тайга черниң айдыс чыды сиңмээн-даа бол,
Чашкы шаамда эриктерин эргип өскөн,
Чараш бичии хемчигежим сакты бээр мен.

Сагынганым билген ышкаш салгын-сырын
Чаъжым, чаагым эстеңнеди суйбап эртер.
Чаржып ойнаан саарыгларлык агымнарың
Сагыш-сеткил таалалын доюлдулар.

Чайынның хүн. Чайгы көк дээр, шагдагы дег
Шартылаалар үнү дыргын ырлашышаан.
Сайны-дашты дөжек кылгаш эьдин чиңнээн
Чашкы үем оруун катап эргизимзе.

Дөңгөлчиктиг ногаан шыкта чечек баштаан,
Дөвүн ушкан ховаганнар соондан шураан
Окпан-чикпен, орлан-эрес өөрлеримни
Оортан тыпкаш олчаан хевээр чарылбаза.

Саарыгларың көрүп тура сактырымга,
Далайларже күжүн немеп далашканзыг,
Чашкы үем маңы база тура дүшпейн,
Барааны-даа көзүлбейин талыйган-дыр.

Ангелина Соян

БАЛАЙ ШИРБИП ШЫДАВАС СЕН

Сөглеттинмейн артып калган
Сөөлгү сөзүң шыгжап алгаш,
Сугже октаан чараш даш дег
Сурааң безин чиде берди.

Холдан черже ышкындыргаш
Кыңгырт диген мөңгүн ышкаш
Хоюг, чымчак, уян үнүң
Кымның кулаан чассыдып чор?

Ынак мен деп эң-не эргим
Ыдык сөстү кымга сөглөп,
Хүн дег чырык, чайынналган
Хүлүмзүрүүң сөңнеп чор сен?

Дүнелерде улаарааштың
Дүвүрелден отту чаштап,
Эриннериң кымның адын
«Эрезим» деп адап чыдыр?

Чүлдү-чүрээң, сеткил-хөңнүң
Берген сөске ээ болбайн,
Мени шагда уттупса-даа
Чүгле мону сактып ап көр.

Септен аккан кара суг дег
Сеткилимниң эң-не арыг
Баштайгы чаш ынакшылын
Балай ширбиш шыдавас сен.

ХҮННЭЭШКИН

Ырак черже чоруурунда үдевээн мен,
Өөренир хуусаан кээрге аъттаныптың.
Ынак чүрээң хей-ле черге хинчектенип,
Өзү кара уруг боор деп бодаан боор сен.

Чагаан кээрге өөрүп чазып номчувайн,
Чалар отче хыы ханып октапчык мен.
Харыы манап, келбес боорга аайын тыпшайн,
«Канчан барган уруг боор» деп сагындың бе?

Арнындыва каржы сөстөр шывагылап,
«Сеңээ ынак эвес мен» деп сөглөп чордум...
А, богда! Моон ыңай шыдашпас мен,
Сеткилимни мегелээш-даа хоржок тур мен.

Чүлдү-чүрээм дазылындан чаңгыс сеңээ
Ынак хевээр хиремде-ле, канчаарым ол?
Ынакшылдың дайзыны хүннээшкинге
Чүге алзып, холчуларга бүзүредим?

Ам бо хүнде хары кыска дужа берип,
Аас-кежик, буян-чолга бүргеттирдиң.
Чүгле мен-не харыызы чок ынакшылдан
Чүрээм ыстап, кударааштың ийлеп чор мен.

Алина Кан-оол

* * *

Хемчик хемим, кылаңнашкан агымнарың —
Хензиг чаштан көрнүп өскөн көрүнчүүм ол.
Төрөөн хемим, сеңээ ынаам кызыгаар чок,
Төрүттүнген хемим боорга ыңдыг-ла боор.

Кызыжак шаам сактып келгеш дөстүнмейн,
Кызыл-даван саарыгларың сүзүп ойнап,
Шуужуп эрткен чылдарымны хөөннөп чүглээн
Шулурашкан аялгаңны дыңнаксаар мен.

Чадыр өгнү чөвүрээден борастап ап,
Сайзанактап ойнап өскөн хемим эриниң
Катап-катап кежээниң-не кезиirimге,
Кайгамчыктыг чашкы өйүм эргилген дег.

* * *

Біржым кежээ,
Ыглаксанчыг чааскаанзырал.
Дүмбей дүне
Дүвүленип сытырган хат.
Чанын орта
Саймаарааным оожургадып,
Сагыш өөртүп
Чагнап келир эжим ыраан.

* * *

Аравыста орук ырап,
Аралашпайн баргандан бээр
Хөй-ле чүүлдү көрүп келдим,
Хөй-ле кижээ дужуп келдим.
Эжим сеңээ ынчалзажок
Эннешки дег оолак чок-тур.

* * *

Делегейде дески чүве турбас дижир.
Бедигээштер, дүжүлгектер таваржы бээр.
Амыдырал агымынга чүү-даа турар —
Анаа кижжи боду билбес, Бурган чаяар.

Кежик дудаан хөөкүйже салааң айтып,
Хөй-ле ону кыжырыксап одавайн чор.
Хопка-чипке кире берген кижилерниң
Хомудалын кажанда-даа касканнава.

Амыдырал чуртталгазы экилерге
Адаан бодап, кара сактып, өжээргевейн чор.
Каргыш салып, нүгүл кылып тениир болза,
Кажан-на ийик, сени хинчек база эргиир.

* * *

Сени дээштиң саймаараксаан, кудараксаан
Сеткилимни эштеримге көргүспес дээш
Кайы хире улуг күштү үндүргеним
Кады кожа кижилер-даа кайын билир?

Хоозун, меге албадаткан хүлүмзүрүг
Хомудалым, кударалым чажырыпчык.
Чайырлап каан өөрүшкү, каткы-хөгнү
Чажыттарым шынап деп-ле бодап чорлар.

Бодум ону күзевейн турзумза-даа
Бодалымга эрткен үе эглип келир.
Катап келбес үелерни сактып келгеш,
Хараадалдан харлыгыксап, ыдым чидер.

* * *

Үнүп кээр мен. Сен чок боор сен.
Үр-ле манап көрзүнгүлөп, диленир мен,
Чок-ла чок сен.
Чоокка дээр-ле кады душчуп турганывыс
Чодурааның чанынга кээп кайгап ора,
Чүге-ле ийик, бүргөп келир бодалдардан
Чүрээм согуу чайгаар дыңзып шапкыланар.
Сылдыс караа четчип үнүп, дүн-даа дүжер.
Сырын бисти чаптап, суйбап, эргеледир.
Каткы-хөглүг хөөрежип ойнап тура
Хаяалыг хүн үнгенин-даа эскербес бис.
Ам-на чүге бөгүн мында караңгыда
Алаң кайгап, чааскаан орап ужурум чүл?
Ынакшылга шынчы эвес, мегечи бооп,
Ырак черже чогуум чүге чоруй бардың?

* * *

Сагынгаш-даа
Сактып четпес төрөөн черим делгеминден
Авам күжүр
Арыг, чараш үнүн дыңнап органзыг мен.
Ыржым жежээ
Ырак черде уруу мен дээш уяраанын
Авам хөөкүй
Ыры-биле оожургадып орган-даа боор.

* * *

Ыракта сен,
Ам та чүнү бодап чор сен?
Ынакшылың
Ара соксап, өжүп калган чадавас боор.
Оон башка
Оода чаңгыс чагаадан-даа бижипкей сен.
Азы. Ой та?
Ам-даа ынак ирги сен бе?

* * *

Амыдырал аайы-биле бистер ийи
Аңгы-аңгы суурларже тарадывыс.
Амыраам сен, сугже октаан соок даш дег,
Айда-чылда сураг-даа чок чиде бердиң.

Чылдар эртип, удаажырап бар-ла чыдыр.
Чараш оолак сагыжымда чурттап чор сен.
Дамчыыр чугаа далай чалгыгы диген ышкаш,
Таныжым сээң сурааң дыңнааш, кайгап каан мен.

Амыраам сен мени уткаш, ырак черже
Шавыраачы лама боор дээш үүртээн чордуң.
А мен хөөкүй сени бодап сагыш ийлеп,
Чааскаан хевээр муңгараксап артып калдым.

Салып алган сорулгаңның бергезин аа,
Салымывыс кажан кезээ каржыр дээн бе?
Бурган боду турган болза, черле канчап
Буян кежин биске кады шаңнаvas чоор?

Эмма Ооржак

СЕНИ ЧОКТАП

Бичии када хензиг кылдыр хуула берем,
Хөрлүг чоргаар, эргелиг даам — Эзирлиим.
Бичии холуң менче сунуп, шурап келем,
Хөрээмдиве чыыра тудуп, куспактап каайн.

Ырак чорааш, төлүн чоктаан иең болуйн,
Ындынналган ыым сеңээ ыглап берейн.
Сээң-даа мени сагынганың билип тур мен,
Сени дээштиң чүрээм чайгаар саргый бээр-дир.

Ам-на сени кагбас мен деп даңгыраглаайн,
Ааш кыннып сөглөп тур мен, бүзүрөп көр.
Сени чоктап ийлей бээрим чылдагааны —
Сеңээ ханым тудуш болуп төрөөнимде.

КИЖИЛЕР ДЕГ

Эзирлиг бо. Кожазында Бедик-Кыр бо.
Эрте чаштан эргеленген дагларым-дыр.
Элдеп чүве: баштары шуут дээшпес-даа бол,
Эгиннери эргеленчип тутчу берген.

Эдектерин черни каастай чада каапкан,
Эгенишкен чалыылар-даа сагындырар.
Бирде-бирде бистер ийи олар дег бис —
Бижииргешкеш эрин дегжип, ошкашпас бис.

Ынчалза-даа дамыр-дазыл чаңгыс болгаш
Ынакшылдың доңнажыының күштүү ол бе?
Шириин бойдус шаажылалын шыдап эрткеш,
Шивейликкен сыдым баг дег эптии ол бе?

Үн чок-даа бол, салгын дамчый сымырашкан,
Үе-дүптөн кады чурттап, хөйгү көргөн,
Чүрээм ынак дагларымның куспактажыы
Чүгле адааргалым одун кыпсып кээр-дир.

ЧЫЛГЫЧЫ ООЛ

Чылгычыны көрүп ор мен,
Чымыш ижи берге-ле-дир.
Ынчалза-даа, шыны черек,
Ындыг солун ажыл чок-тур.

Эзир-Доруун муна каапкан,
Эзенгизин хере тепкен,
Сыдымын так дергилепкен
Чылгычы оол аяныг-дыр.

Кыңгырт кылдыр ырлай каапкаш,
Кымчылангаш ыңай боорга,
Шынаа, хову чыырлып келир
Чылгычы оол сорукуг-дур.

Чылгы сүрүүн бөле хай деп,
Сыгыртып каап чортуп чорда,
Шынчы чүрек салдыкпайн баар
Чылгычы оол көрүштүг-дүр.

ДУРУЯАЛАР

Дуруяалар самнап турда көргөн сен бе?
Турлаг черге чедип кел даан, кайгай бээр сен.
Мойнун дээрже сунуп алгаш эдип турда,
Моон чараш куш чок боор деп бодай бээр сен.

Шевер чиңге даваннарын сыгыңнадып,
Черге чедир доңгаңнадыр тейлегилеп,
Чалгыннарын олуй-солуй челбигилеп,
Шаанга чедир чаржалаштыр самнай бээрлер.

Адак соонда моюннарын орааштырып,
Аай-дедир солугулап, дегдиргилээш,
Кезек када таалап тура, чытгашкаштың
Кедек шөлче кожа базып чоруптарлар...

ЭМНЕП ВООР СЕН

Олурарга олуртунмас,
Орта чоор бе, канчап бардым?
Туруп кээрге, турдунмас-даа,
Дугуй ышкаш чуглур чүмүл?

Чүгө мынчап туруп бердим,
Чүрээм доктвар ужур-даа чок!
Частың айы адакталгаш,
Чалгын кылып берген ол бе?

Байгы күжүм болу берген
Бажым ууптар бодалдарым
Тайгаларже тыртылгаштың
Далаштырар ужуру чүл?

Хире эвес, чылдың-на кээп,
Хинчектенир дүвүрелим,
Кударалым чаңгыс-ла сен,
Кулун-Дүжер, эмнеп боор сен!

ОШКАП КАГЗЫН

Буруудатпа, чүгле сеңээ ынак-тыр мен.
Будалы бээр үе турду, хоржок-тур мен.
Ынчалза-даа сээң үнүң мени дозуп,
Ыым безин эмнеп чорду, меге эвес.

Буруудатпа, ынак-тыр мен. Харың чок бол,
Бурган ону бадыткаптар хүнү келир,
Чүрээм эртен сокпастай бээр. Ынчалза-даа
Сүнезиним сени баргаш, ошкап кагзын!

КӨРНҮП КЕЛЕМ

Чалы назын — чырык үем,
Чажыдым чок согур үем.
Чалы назын — салгыным сен,
Чарлып болбас өөрүшкүм сен.

Ынакшылым, сүзүглелим,
Ырым чордуң — чалы назын.
Ырым келир, сеткил ханмас
Ынаам чордуң — чалы назын.

Чалы назын эрте бердиң,
Чаражымны алгаш бардың.
Чалы назын — чалап тур мен,
Чаңгыс катап көрнүп келем.

ЧҮГЕ?

Чүм хар кыржаан хөртүк орта
Чүге мени каггаш бардың?

Дуруг чалым көшкезинге
Турган мени чүге ойдун?

Үерлээн хем эриин орта
Үнүм чүге дыңнавадың?

Туманныгда чүге мени
Тураң-биле астыктырдың?

Ынак чүрээм биле тура
Ыглаттырзын чүге дестиң?

СЕНДЕ БАР БЕ?

Эзирлигни бодум хуумда даам дээр мен.
Эдээн дургаар эргеленип өскөн-дир мен.
Чергелешкек кожа дагны — Бедик-Кырны
Сээң хууңда дааң-дыр деп имнеп каан мен.

Ийи даавыс четтинчипкен турбушаан-дыр,
Ийлей берген, бисти манап, шылаан дег-дир.
Кажан-чежен оларывыс хөңнүн чазап,
Кады барып, ак чем чажып, чалбарыыр бис?

Кадарчылап ырлап өскөн черлериңни
Канчап черле сагынмас сен, чүрээң чок бе?
Чалы шагнаң арыг, күштүг ынакшылын
Чарылган дээш бастыр эрге сенде бар бе?

ЧҮНҮҢ УРЖУУЛ?

Дүмбей дүннүң ыржымында
Дүлейлээн дег турар чүмүл?
Кайнаар базайн, канчаайн ой,
Кажан чула хып кээр ирги?

Чылдар шуужуп эртип-ле тур...
Чырык ам-даа көзүлбейн-дир.
Кандыг халап уржуу-биле
Кара чааскаан артканым ол?

МАНАП ЧОР МЕН

Бодалдарым үүлезин шарып алгаш,
Чаңгыс-даа сөс ышкынмайн сеңзэ сунза,
Бөөшкуну боду чоорту чештингештиң
Чалыы шаамның ынакшылын төөгүүр ийик.

Ынчан сеңзэ тоовайн, каапкан элдеп уруун
Ынакшылын перүктенмейн сөглээн дижик.
Дыңнап оргаш, чүнүң-биле агартынып,
Тывызыктың баажызын тып, боданыр сен?

Чүрээм эми ында барын билир болгаш,
Чүгле сен дээш сөстөрни чыйып илчирбелеп,
Ажыг караам чажы-биле холуй былгааш,
Амданын сээ амзадыксап, манап чор мен.

ЧАЙЛА ДЭЭР БООР

Чайлаг черниң ыржым-шыпшың айдыңында
Чаактары хырбалаан дег тутчу берген
Чалыыларның чаптанчыын ай, чаражын ай!
Кудай дээрде сылдыстарны санаачаңнап,
Куюмналган сеткилдерни часкарган дег,
Куспактажып, үн чок ышкаш, оожум орлар.
Чөвү ол бе, мындыг үем, согун ышкаш,
Сыыладыр ужуп эрткен — кончуун але?
Чөгөл төнүп, ам бо келгеш, дүүрөп чүмүл,
Шынап-даа бол, шак ол үем эглир эвес...
Азы ам-даа дүжөп удуп чыдар боор мен:
А дөө орган чарашпайлар бистер бис бе?
Оттурбаңар, дүжүм төндүр көрүп алыын,
Оода мыя үежигеш мээңи болзун!
Коргунчуг-дур. Оттуп кээрге: «Үең эрткен,
Хомудалың хойлап алгаш, чайла!» дээр боор.

ЧАС

Частың кажан моорлап кээрин билир сен бе?
Чажыттарың четче сөглөп шыдаар сен бе?
Ундаралдың, муңгаралдың, куюмналдың,
Уян чүрек аарыы болган ынакшылдың
Чалбыраажын өжүрбейн, улам чүшкүп,

Чалыы хып дээн оолду, кысты ошкаштырып,
Часкарып кээр күчүлүг күш ол-дур ийин.
Черге ногаан хөлбөң хепти кедирипкеш,
Чечээ-биле сагыш-сеткил оттурупкаш,
Бисти чаза куспактааштын көрүштүрүп,
Билиштирип, ынакшыткаш, хыы ханып,
Чаңгыс черге чөлээш-биле чыпшыр шарааш,
«Чарылбайн чурттаңар» дээш чанар күш-түр!

Мария Күжүгөт

САКТЫЫШКЫНЫМ ЧАДАГАНЫ

Саймааралдың сарыг-сарыг кушкаштары
Сагыжымның будуктарын эргий хонуп,
Чараш ырын чаржалаштыр бадырарга,
Сактыышкыным чадаганы ырлап үнөр.

Салбак чаштыг чашкы шаамның аялгасы
Чайгап, аадып, ыяңгылыг өпейлээрге,
Авамайның хойтпааның хоюул ижи.
Аккыр өөнүң дөрүндө оргулаар мен.

Эдээм долдур чараш даштар чыып алган,
Элезинниг дески черге сайзанаам тин,
Хоюм баштап, ырай берген өшкүм кончун,
Козурларлыг хаяже-даа үнгүлээр мен.

Амыдырал эгезинде — чалыы шаамда
Аарыгның какпазынга кыстырыпкаш,
Амы-тындан азар частым. Шак-ла ынчап
Аялга-даа үстүр часты... Аа, Богда!

Хөөржүдүлге хөгжүмүнчө шилчиир часкаш,
Хөнүп чадаан чадаганым аялгасын
Бодум сүзүүм, келир өйгө бүзүрелим
Бодарадып тынгарыпкан. Богда, өршээ!

Эрээн-шокар ортаа сарыг өртемчейниң
Ээзи болуп чурттап эртер хүлээлгени
Эмеглежип, сөөлүнгө дээр кады чоруур
Эшке дужуп, эки салым ээледим.

Салым-чолдуң дээди кежи — салгалывыс,
Чаяалгалыг чаштарывыс көстүп кээрге,
Чадаганым аялгазы улам дыңзып,
Чамбы дипке чаңгыланып ойнай берген.

Саймааралдың сарыг-сарыг кушкаштары
Сагыжымның будуктарын эргий хонуп,
Чараш ырын чаржалаштыр бадырзыннар,
Сактыышкыным чадаганы ырлап чорзун!

СЕН БИЛЕ МЕН

А. Ахматованыы-биле

Сен биле мен —
Чер биле дээр.
Сен биле мен—
Сеткилдерниң чөрүлдээзи.

Чер биле дээр
Чежеге дээр кайгажыр.
Сен биле мен
Чежеге дээр манажыр.

Чер биле дээрни
Челээш тудуштурар.
Сээң биле мени!
Че, чоорул ону...

Ооң-биле мен —
От биле суг.
Ооң биле мен —
Оттуп чадаан сеткилдер.

От биле суг —
Оранывыс халаптары.
Ооң биле мен —
Орукташпаан салымнар.

От биле суг
Ожук, пашка таваржыр.
Ооң биле мен?
Ох, Ону-даа канчаар...

Баланчай Иргит

КАВАЙЛЫМДАН ӨПЕЙЛЭЭН

Алаш хемниң саарынгга
Кадыргылар кылаңнаар.
Авам, ачам аалынгга
Кадарчылар хөөмейлээр.

Каяа-даа бол көрбээним
Хаялыг-Даа казылганы.
Чашкы үем өпейлээн
Саарыы биеэ хевээр-дир.

Алаш биле Хемчик хем
Алышкы дег чаптанчыг.
Куспактажып алган дег,
Куду-ла алзы чарышкан.

Каяа-даа бол дыңнаваным
Тулааң-Кара чаңгызы.
Кавайлыымдан өпейлээн
Дуруяаның сарыны.

Агып баткан аржаан дег
Алаш хемниң домунга
Дадыкканым утгунмас,
Даңгаар тейлеп чоруур мен.

Каяа-даа бол көрбээним
Тулааң-Кара хаяазы.
Каттыраңнап чылдып бээр
Дунда карам көрүжү.

Сулейман Кыргыз

ШОНЧАЛАЙ

Эрте частың шокар харын
Энчек кылдыр шугланыпкан
Эрик черде «чула отту»
Эртип чыда көрүп кагдым.

Эрес чаңын көргүскензиг,
Эглиңейнип саглаңнады.
Эргим черни каасташкан
Эрте үнөр шончалай-дыр.

ҮЕР

Тайга хеми үерлээштиң,
Дажып-шурап мөөревишаан,
Көшке даштар аразындан
Хөректенип шурап батты.

Сагыш-сеткил база ындыг —
Саарыгландыр үерлей бээр.
Күзөөн соруун чедип аарда
Күженири албан апаар.

* * *

Тааланчыг, магаданчыг
Тайгаларга чоруксаар мен.
Төрөл чоннуң чайлагларын,
Төрөөн черим эргиксээр мен.

Көктүг-шыктыг аяң черге
Хөөмейлеп оргулаар мен.
Аргалардан куштар безин
Аян кирип, улажы бээр.

Аппарадым «октап» алгаш,
Аңнар кедеп баскылаар мен.
Артыш, шаанак чыды чаагай,
Айдызаарга дыжым ханар.

Эльза Ооржак

* * *

Салгын мени оожургадып, кээрге, кээрге,
Сарыымны сен демей солуп шыдавас сен.
Салымымга болчур мен деп бодазыңза
Сагынганым эргимимге дамчыдып бер.

Ынааң сени көрүксээштиң ийлээр четкен,
Ырылары кударанчыг апарган деп,
Ырак черде чаражымга дамчыт, салгын,
Ынчан мени оожургадып кааның ол боор.

* * *

Муңгаралга бүргеткен
Бууккан чүрээм эми сен.
Бүдүш чаңым өскерттип,
Бүзүрелди сөңнедиң.

Ышкам чораан сеткилим
Буян болуп часкардың.
Бурунгунуң тывызы
Ынакшылга бектеттим.

* * *

Бо-ла хүннүң аязын,
Бодум чүрээм уянын.
Эрткен-дүшкен кижилер
Эргим, чараш көзүлдү.

Бойдус чаңы каттыжып,
Водалымны каасташты.
Эргип келбес үемни,
Эргимимни сагындым.

* * *

Айлашпаан салымывыс хомудалын
Айдызааштың октаргайже тарбыдаптаал.
Артык сөс бооп, амытанга хоп-чип болбайн,
Амыдырал агымынче шымны берээл.

Айның чыры чүрөктерниң ырызынга
Адааргалды, хомудалды сөңнеп турду.
Орай дужуп, опчок болган ийи бисти
Орак-таңды ээ көрүп, өршээп кагзын.

* * *

Ырай бердиң,
Ым-сыы-биле үдеведим.
Ырбакчы деп,
Сеткилимни сула салып чектеведим.

Ынаныш чок
Хээрэк сөстөр херечи бооп артып калгаш,
Ындынналган
Хөрөөм ызын часкарыптар харыы бар бе?

Ыйбаланган
Чүрөөм күжүр өскүссүрзэн.
Ында-хаая
Ажыш кыннып саргып келир.

Ыдалдарым
Боралгактыг. Каас-чараш сөстөр сиңмзэн.
Ыдык чараш
Ынакшылдан ымзанганым хараазы бе?

* * *

Ээнзирзэн сеткилимден эргим сөстөр
сойлуп батты,
Энерелдиг, эргелелдиг шуглак болуп
шыппастады.
Эңгиске дег эриннерим куурарып,
кадар четкен.
Эжним сеңзэ ажык хевээр.
Эглип келем,
кайда чор сен?

Сылдыс Донгак

* * *

Черимни дун
Чаптыладыр кужаптапкан.
Чединмээн ай
Чажым суйбап ойнай-дыр.
Біржымга ынак
Бндыг шириин дүнелерде
Хамык бодал чинчилерин
Харын чүгле мен
Шуудуп, дизип,
Шугул ор мен, шугул!

* * *

Арылбас туман:
Аскан чуртталгам ызы,
Чайык сооңуң агаары дег,
Чаагай кежик кайда ирги?!

Көзүлбес күш:
Көскү-хөрээм ызы,
Эртенги арыг шалың дег,
Эриг сеткил кайда ирги?!

Бичин дамды:
Бир кижиниң ызы,
Мөндүр¹, чаъстыг көк дээр дег,
Мөңге назын кайда ирги?!

* * *

Муңгаш даглар кажаазынче
Муңгак кыстың шырайы дег,
Каптагайдан чарылганнар
Карактарында сөөлгү чула дег,
Кара дүмбейни сеткилимге
Кадак торгу белек дег хойлаткаш,
Кавайынче ашкан хүннү көрдүм:
Авам ышкаш, Авай дег аан!

¹ Мөндүр — (моол уктуг диалект.) долу.

* * *

Хүн көрбес чаьскы ышкаш,
Харам ай чырыы шорлуп,
Хөл дег, караам дувүн көрүң,
Хөлзээнимни сонуургай-дыр.

Хулүмзүрүг сорбузу-даа чок,
Хан долган дошкун караам
Хүгбай, чажыт көгээржигин
Хаап алгаш, ажытпайн-дыр!

* * *

Мөзүн доьш дег,
Соок караам аржааны-дыр.
Доңмазыңза, амзап көр даан.

Караңгы дүн дег,
Дошкун кылыым саңы бо-дур,
Туманынга айдызан даан.

Чидиг бижек дег,
Ая сээннээн оруум бо-дур,
Тайбазыңза, чолуң тып даан.

* * *

Авай, оглуң сеткил-хөңү
Азып, түрээн аңгыр ышкаш,
Ак-куу дээрде булут ышкаш,
Кударалдан чаашкын төп, тояап чору!

Авай, хензиг оглуң чүрээ
Борбак кадыг даш-даа эвес,
Чуургада чаш куш-даа эвес,
Сүлде күштүг, чаяп кааның өртемчей-дир!

Авай, төрээн оглуң-дур мен,
Амыдырал оруунда-дыр мен.
Өлүм деп бир октаргайже
Өнчүм кылдыр, угаан, чүрээм эштен алың!

* * *

Сеткилим соок көрүжү
Секпилдиг дээр чыры-дыр.
Че, чүрээң дөге даан,
Сеңээ ынчан чаңнык-тыр бе?

Сеткилим соок сылдызы
Чечек шокар чылан-дыр.
Че, суйбап чапта даан,
Сеңээ ынчан каржы-дыр бе?

Сеткилим соок дери
Черниң ховар аржааны-дыр.
Че, чунуп, шаптан даан,
Сеңээ ынчан дожаң-дыр бе?

Сеткилим соок сырыны
Дедир куйнуң ырызы-дыр.
Че, дыңнап таала даан,
Сеңээ ынчан уян-дыр бе?

Сеткилим соок ызы
Деңгерлерден казыргы-дыр.
Че, сүрүп ойна даан,
Сеңээ ынчан өлүм-дүр бе?

* * *

Дүжүмде аккан караам чажы
Аскан аңгыр дүннеп болбас,
Ажыг суглуг чалгыглары
Дүрлүп мөгген далайым-дыр.

Дүжүмде аккан караам чажы
Дезиг балык чемнеп четпес
Дерим сиңген хөлдөр өөжү —
Дүвүн көрбээн ээремим-дир.

Дүжүмде аккан караам чажы
Сеткилимниң шапкын хемин
Кежир эштип шыдаар сен бе,
Кергээн, уян ынакшылым?

Анай-Хаак Тере

КЫРГАН-АВАМ

Айдың дүне авам үнү
Алды харлыг кызы мени оттурупту...

Дискектенгеш, ийи холун дээрже сунгаш,
Дүндүк өтүр бакыланган айже көргөш,
«Дилеп тур мен, оран-таңдым ээлери, Бурган башкым,
Дүне када кырган ием хунааваңар, өршээп көрүңер».

Шып-ла шыпшың... Кым-даа, чүү-даа харыылаваан.
Ширтек кыры ширээде дең хып-ла туру.
Шырай-арнын топтап көөр дээш чадап кагдым.
Шимчеш дивейн, сөгедектээн хевээр олур.

Човуур дыңнааш, күжүр авам сырбаш диди.
Човулаңныг энем оттуп, шимчей берди.
«Суксаарымны, суксун болза...
Сүттүг шайдан, соок шайдан берем, кызым».

Элээн болгаш хенертен-не сергей берди.
«Уруум» — дигеш, чагыг сөзүн эгеледи:
«Улус чоннуң аразынга төлептиг бол,
Эриг баарлыг ие болуп, хеймер кызың таптыг өстүр.

Кежеге даг — соянарның ыдыктыг даа.
Кезээ шагда сөгүрүп чор, чалбарып чор.
Даңгаар эртен ажың-чемиң дээжизин
Дааң уунче алгап-йөрээп үдеп чорут».

Үзүктелип үнү читти...
Ур-ле манап дыңнааладым.
Сөөлгү күзел: чаагай хойтпак ижиксээнин
Сеткилинге чедир чооглап амырады.

Ийи аяк хойтпак соонда, ийи хонгаш кызыл-дуस्ताан.
Чүгле чаңгыс оожургал: күзелин бис хандырдывыс.
Чүү-даа чүве сагыжывыс дүвүрөтпес,
Ие-бойдус, нүүрүвүс, Бурган-даа бол буруудатпас...

* * *

Чорун тур сен. Эжиин соондан хаглы берди.
Чоорту ыраан кылажыңның даажы читти.
Хагган эжиин көжеге дег сени менден
Харамнанып дуглай тургаш, көргүспеди.
Хомуданчыын...

Хүннер солчуп, чылдар болуп туманналып,
Хүлүмзүрөөн шырайыңны шыва берди.
Чеже катап сагыжымга хевир-дүрзүң
Четче чуруп, сактып кээр дээш чадап кагдым.
Харааданчыын...

ДӨМЕЙЛЭЭР МЕН

Хемни куду эрип баткан дошту көргөш,
Чүге-ле ийик, салымымга дөмейлээр мен.
Амыдырал агымынга шак бо дош дег
Амыр-шөлөөн удурланмай «агып» бадып,
Чүнү дилеп, кайнаар барып, кандыг черге
Эстип-хайлып, хемниң суунга каттыжар мен?
Элбек чоннуң аразынга шак бо дош дег,
Агараңнап, аңгы хоорук чааскаанзырап,
Удур келген чуртталганың агымынга
Удурланыр харык-даа чок кээргенчиимни.
Кайнаар «агып», далажыксап бадып ор мен,
Кандыг черге «эсти» бээр мен, билген болза...

* * *

Ынакшылды сенден манаан
Кенен сеткил мени кагбаан,
Ырактан-на карактарым
Кыптыга бээр, олчокпайым.

Мени көңгүс эскербээн бооп,
Мегеленип чору сен бе?
Удур көрүп диттикезиң
Ужурун-на билбес-тир мен.

СЕТКИЛИМ

Шупту чүве хөңнүмге дээп
Чуу-даа кылыр хөңнүм чогул.
Чүнү күзөп, чүнү бодап, чүү кым херек — билбес-тир мен.
Шуптузундан ырай берзе, кым-даа меңээ көзүлбезе.

Сагыш-сеткил, дойлуп-ла тур.
Ужуру чүл? Бодум черле билбес-тир мен.
Саарзыкталган бодалдарның
Ужу-кыды, төнчүзү кай, чогум кымдал?

Сеткилимнің хоозуралы. Чүге черле сырынналдың?
Сеткилимнің элбекшили. Чүнү бодааш үерледин?

САЛЫМЫВЫС ОРУКТАРЫ

1. Чүгеге?

Чогум чүге салымывыс
оруктары
Эдеришпейн, адырарып чоруй
барды?
Сорулдааның одун кыпсып
эгелеп каш,
Эчизинге чедирбейн,
чарылдывыс.
Ужуру чүл, харыылап көр,
Уруг мени хинчектевейн,
сөстен сөгле.
Шуут өске кысты чүге шилип
алгаш,
Чуртталгаңның даяңгыжы
кылганың ол?

2. Дүймей бээр-дир

Быт читкен, удур-дедир
көржүп тур бис.
Бянчан бир дег, чараш
сөстөр сөглеведиң.

* * *

Кара шайым чигирлеп алдым.
Радиога
«Кадарчыны» ырлай берди.
Чаш шаамда чеде берген,
авамның чаа эскен
сүттүг шайып,
ынчангы олчаан
амданнанып аартап ор мен.

* * *

Орай дүн.
Октаргайда сылдыстар...
Орун чанында шак
Он ийи чартык.

Оран-делегей
Оожургап удаап.
Оожум аялга,
Онзагай дүштер...

Олчаан дүжезе.
Одунмайн чытса.
Оттуп кээрге-даа,
Ол-ла чуртталга.

* * *

Адыжымга сарыг бүрү хонуп алды.
Ам база бир чай талыгырже айттанышкан.
Ак харлыг кыш. Часкы хүн. Чуртталга.

КАРАҢГЫДА

Сайгыллаан чок
сооксумаар кудумчуда,
салымымның
соондан оожум базып ор мен.

А салымымның
Оожум, ыыт чок кыйгы үнү
артымдан чоп
оозалааш туруп берди?

* * *

Чоокта чаа-ла,
шак бо черлеп бадып чыткан
Шакпын хемниң
эрткен оруу — элезинде,
чүгле
чалгыглары артып калган. —
(А ол боду кайда ирги?.)
...чүгле
чалгыглары кумда
чуруттунуп артып калган.

* * *

«...кыйырт, кыйырт...»
Дыңнааным-даа ыры ышкаш...
Кымның үнүл?

Сактырымга,
бир-ле черде
бир-ле кижги,
амыдырал-чуртталганың
аарышкылыг какпазынга
алзывыткан,
дөгей эгээ тудуп алган,
төнчү чокка
хирээлеп-ле
хирээлеп-ле...
орган ышкаш.

«...кыйырт, кыйырт...»
Дыңнааным-даа ыры ышкаш...
«...кыйырт, кыйырт...»
Кыштың үнү...
«кыйырт...»

Кызыл-Кат Ондар

ӨЗЭМ ӨТТҮ

Куурарган Кызылымның чывар соогу
Кулаам, арным, эъди-кежим шымчыктай бээр.
Бнчалза-даа хорадаар дээш канчаптар мен,
Бндыг кылдыр чаяаттыгган бойдус-ла-дыр.

Каржып эрткен, шошкунгурлаан кижилерже
Карак уштап, дидим эвес көргүлээр мен.
Улустарның арыннары ягаан, кызыл
Улам харын өңү кире бергензиг боор.

Чылыг күстү халаан дээштиң кышты канчаар,
Чылдың эргиир база бир каас, онза өй-дүр.
Кызыл хоорай кыжы меңээ харын эргим.

Кыштың хаарган соогундан-даа дидиренчиг,
«Кырым сынар, өске кыска ынак мен» деп,
Кыжыраанзыг сөстериң-не өзээм өттү.

1993, ноябрь

* * *

Хаая сеңээ дужуп келгеш, болганчок-ла,
Кады ойнап өскенивис сактып кээр мен.
Сайның дажын эрик черге чый салгаш,
Сайзанактап чораанывыс утпаан боор сен.

Чаптанчыг чаш үевис ам ээп келбес,
Чалыы назын халыынында — аныак бис.
Бядышкын, хүндүлел бе? Билбес-тир мен,
Бнакшылым сеңээ миннип чадап чор мен.

Чалыы чүрээм изиг көзү хөрлээлээлек,
Чаагай күзел сагыжымда чурттавышаан.
Чашкы шаавыс чараш өө боор сайзанакты
Чаяаттыгган амыдырал одаа кылыыл.

1991, март 15

СЕНИ КӨӨРГЕ ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР

Бир-ле хүндүс өрээлимге оолдар келгеш,
Бистиң-биле хөөрежип таныштылар.
Эжишкилер аразында бир-ле оолду
Эскет чокка бодап чоруур болу бердим.

Оожум, шөлээн чаңнап чораан сеткил-хөңнүм
Сени көргөш, чайгаар боду хөлзөй бээр-дир.
Ол-даа канчаар, ону дөмөй билбес боор сен,
Сени көөрге, чүгө-ле ийик, өөрүнчүг-дүр.

* * *

Ажыл хүнү дооступ турда шала кежээ
Автобустар доктаамынга манап тур мен.
«Авай, авай! Мени мана!» диген үннү
Ала чайгаар, дыңнаан дораан дилегзиндим.

«Алгырба!» деп ие кижиге каржы сөглээш,
Атпаңнадыр маңнап орган бичии оолду
Холдарындан шеле соккаш, чедип алгаш,
Хорадааны чажыртынмас базып олур.

Амдыызында ава эвес болзумза-даа,
Ажы-төлүн «аартыр» сөглээн сөстөр дыңнааш,
Баарым көгүн чидиг баштыг демир-биле
Бар-ла шаанче каржы холдар шиштээнзиг-дир.

Оглун четкен ава кижиге сандайга кээп,
Олурупкаш, оолду чыыра тудуп алды.
Эпчок кылдыр сөглээни дээш, буруузунуп,
Эргелелдиг көрүп алгаш, чассыдып ор.

Ындазында дөскөл чогу кончуг чашты
Ырак эвес туруп алган чаптап тур мен.
Ынак оглун каржы сөглээш, ие хөлзөөн,
Ынай чаштың чүреккейи эскержик бе?

1994, февраль 17

Ниссо Дагбы

ЧАА ИСТИ

Чалыы назын! Аныяандан адың камна.
Чагган хар дег эстип калыр үең келир.
Чараш, дошкун чуртталгаңга тывызык дег
Частырыгны хөйну кылбайн, үнелеп чор.

Чалыы назын! Аныяандан адың камна.
Чаңнык ышкаш каржы, түрлүг хөрөктөмө.
Чамбы-дипке чурттап эрттер назыныңда
Чаа исти буян-биле арттырып чор.

КАРАКТАР

«Кара, хүрең, шаңгыр болгаш дээр өңнүг
Карактарда хүлүмзүрүг читпезин» деп
Казак, болгар, испан болгаш тыва чоннуң
Кагбас, утпас күзели-ле бодаразын.

Каттыраңнаан, эргим, хоюг карактарга
Килең, өжөөн өртүн дайын кывыспазын.
Кастагайны чаа-чалбак таварыырын
Карактарның көрбөзүңгө бүзүрээр мен.

Кара ышты, чаштың ызын көрүксей бээр
Карак турза — шоо өжүп, сөнээр болзун.
Карактарга чылыг, чымчак, чазык көрүш
Көжан шагда мөңгөжиирин күзээр-дир мен.

САГЫЖЫМДАН ҮНМЕС ЧҮҢҮЛ?

Сөөң-биле сөөлгү душкан черивиске
Чедип эккээр күштен канчап боштунайн?
Болчаг чери көже бербээн, хевээр-даа бол,
Бодунуң маа келбеziңге бүзүредим.

«Сеткилиң ак, бөдүүн болгаш чазык сен» деп,
Сөңээ сөглөп шыдаваан бол, бодум билбес,
Чуртталгамга берге үе таваржырга,
Чугаа, сөс чок сени сактыр ужурум чүл?

Сеткил-сагыш каттыштырып чурттаваан бол,
Сээң чаңың, шырайың-даа утпас-тыр мен.
Кезним, бодум, сүзүглелим апарган дег,
Кезээ шагда сагыжымдан үнмөс чүңүл?»

Борис Казырыкпай

ОЖУК ДАШТАРЫ

Ажы-төлдер өзүп келгеш, колдуунда-ла
Ада-не улузунуң «хевин кедер» —
Аажы-чаңын, мөзү-бүдүш, хевирин-даа...

*

Демир үжүүң шынга суккаш, чогаалыңга
Дээди шынны номчукчуңга көргүссүңзе:
«Тергиин эки чогаал-дыр» деп үнелээр боор...

*

Чуртталгада кижичаңгыс Чогаал бижиир —
Чуртталганың төнчүзүңдө чогаал төнер;
Чонуң ынчан Чогаалыңга үнелел бээр...

*

Дайзының сени каш-даа тавартып боор,
Таныш, өңнүүң безин сени садып болур —
Харын чүгле бодуң бодунну мегелеве...

*

Бодалдарым октарының ыракшылын
Бодум көрейн: ара дүжүп дегбээн болза,
Бодал адар чигечи боом — бажым часкан...

*

Хандыр угааш, борбак башче сиңирип каан,
Кайгамчыктыг бодалдарың дээжизин
Кажан-на ийик, меңээ сөңнеп кээр боор сен...

*

Аныяндан эгелээштиң хөңнү улуг,
Лажы-чаңы хедер багай кижиге безин
Ажы-төлдүг ашак болгаш, минниң болур...

*

Нажар болгаш сеткили бак каяа-даа бол,
«Өде халыыр», булгап, будаар аргаларлыг,
Өөрү ооң ол «аажызын» деткиир деп бе!?

*

Сарыыл чоктуң утка сиирбээн сөзү көвей,
Сарыылдыг эр часпас болгаш каш-ла сөске
Чараш, ханы бодалдарны чиге сөглээр...

*

Каш-каш янзы «арынарлыг» улус чоруур:
Кандыг болуп кымга канчаар көстүксээнде,
Канчап-чооп-даа «тааржыр арнын» кедиптерлер..

*

Ынакшылдан эмненир «эм» эңмежок бол,
Ындыг эмнер чаңгызы-даа идегел чок,
Ынчангаштың ынакшылдан «аарываңар»...

*

Сагыш-сеткил, ишти-хөңнүн «өттүр көрбейн»
Чаңгыс көргөш, ынакшып боор, ынчалза-даа,
Чалыы чүрээң оон көргээр — ол-ла кончуг...

*

Кижилерниң хөңнүн шыгжаар «шооча» нарын,
Кижилерниң сеткил-хөңнүн ажыдып аар
Кижиге бүрү аңгы-аңгы дүлгүүрлерлиг...

*

Кандыг-ла бир четпезиңниң «хөлегезин»
«Кара» кылдыр бодап алгаш, сагыжыңда
Каткы-биле, шот-биле «боолап» чор...

*

Аксы-сөзүң хоп-чип сүрбес, ээлдек болзун,
Аай-баш чок бажың черге силгивейн чор —
Амытанга кажанда-даа хинчек кылба.

*

Бодап чоруур бодалывыс арыг болзун,
Бодалдарже адааргак хөөн кавыдатпаал,
Бодалывыс чөрүшкээ дээш, чаргылдашпаал.

*

Өртемчейге чурттап чораан назыныңда
Өлүм кээрин хүннүң-даңның бодаvain,
Өөрүшкүлүг чурттап чорза, өлүм-даа чиик.

*

Чедиишкинче дидим углаан аныяк эр
Сеткил-хөңнүн көзевишаан, деткиир болза,
Сеткил-хөснү чалбыышталып ужа-даа бээр...

*

Дөргөн харже чоокшулап, угаан кирип,
Дөспөс, чалыы от дег үем бо-ла сактып,
Дөвүнчүктөп, кырый бээрим бодап чор мен.

ВИКТОР БИЧЕ-ООЛОВИЧ САГААН-ООЛ —

70 харлаан

Шүлүкчү Виктор Биче-оолович Сагаан-оол 1924 чылдың август 13-те Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунунуң Алаш бажында Даштыг-Хөл чоогунга төрүттүнген. Ол — 1936 чылда чайлаг школа-ынгга бижикке өөренип алгаш, Барыын-Хемчик кожуунуң төвү Кызыл-Мажалык эге школазынга өөренип кирген.

1941 чылдың апрельде 17 хар-лыг Сагаан-оолду алдын тывыжынга ажылдадып чоруткан. Салчак Биче-оол оглу Сагаан-оол ко-жуун төвүнге келгеш, алдынчылап ажылдаары-биле чер-черден ха-ыырткан өске аревачи өөрү-биле кады чүк машиназынга олуруп-каш Кызылче хапкан, оларны ма-шина-биле Дерзиг-Аксынга чеди-рип каан. Оон Каа-Хемни өрү ша-мактаан аъттарлыг, чамдык берт черлерге чадаг кылаштажып чо-рааш, ынчаардагы Тере-Хөл ко-жуунуң төвү Чыргалаңдыдан бе-вин ырак, ыржым булуңда Эми хемниң Үтүг-Даш деп черге ал-дын уургайынга он ажыг өртээл өрткөш доктааганнар.

Аныяк сол ынчалдыр баштай-гы күш-ажылчы дадыгышкыны-ны ап, хоочун ажылдакчылар-биле кады Эми алдын уургайынга Со-вет Эвилелиниң Ада чурттуң Улуг дайыны тиилелгелиг доозулгуже ажылдаан. Дайын төне бергенде,

Кызыл хоорайга ээп келгеш, өрт камгалалының шеринге ажыл-дай берген. 1949 чылда садыг-коо-герация училищезинге өөренип кирген. Сургуулду дооскаш, са-дыгжылап, склад эргелекчилен ажылдап чораан. 1957 чылдан эге-лээш, Кызыл хоорайның тудугла-рынга дашчылап, бызаңчылап, ше-верлекчилеп ажылдаан. Кадыны-ның байдалының аайы-биле сөөлгү чылдарда чник ажылче шилчээш, үр болбайн хүндүлүг дыштаныл-гаже үнген.

Виктор Биче-оолович Сагаан-оол шүлүк бижкириниң шенелделерин школага өөренип тура-ла оралда-жып чораан. Ооң баштайгы шү-лүктери 1942 чылда «Шын» солун-га, 1943 чылда «Дайынчы кыйгы» деп чыынды номга парлаттынган. В. Б. Сагаан-оол шүлүктерни, шү-лүглелдерни, тоожулал аймааның чогаалдарын бижип чоруур. Рес-публика солуннарының идепкей-лиг бижикчизи.

1968 чылда В. Б. Сагаан-оолдун шүлүктериниң баштайгы ному — «Ажылчынның ыры» деп ат-биле чырыкче үнген. Дараазында ооң «Часкы шинчи» (1972), «Мөңгүн согуннар» (1979), «Кыңгыргай» (1991) деп шүлүктөр номнары, «Кы-зыл дузаламчы» (1975) деп тоо-жулар, чечен чугаалар ному көс-

түп келген. Виктор Сагаан-оолдун чогаалдарының орус дылга очулгалары Москваның «Смена» журналга, «Улуг-Хем» альманахка, со-

луннарга парлаттынгылаан, «Рабочая жизнь моя» (1977) деп тускай дептержигеш бооп орус дылдыг номчукчуларга четкен.

Виктор Сагаан-оол

АВАМ СЕҢЭЭ ХАРЫЫ ЧАГАА

Даштыг-Хөлден аъттангаштың
Тере-Хөлде чедип келдим.
Талыйты-ла ырап келдим,
Дендии ырак орук эрттим.

Каа-Хемниң кашпал иштиң
Он беш хондур чоруур чорду.
Хаан-Тайга баарында
Оруум ужу мында төндү.

Алдын казар улус дээрге
Аттыг кортпас кижилер-дир.
Алды кулаш ханы черже
Аластанып кире бээр де.

Бодавыже бодум база
Ындыг дидим апаар боор мен.
«Богда бурган өршээзин!» деп,
Ырмазырап кортпас-даа мен.

Харым четчи бергижеге
Кадыг ишке дадыгар мен.
Кадык-шыырак, омак-хөглүг
Халдып чана бээр мен, авай.

Оран кезип, оруу узаан
Оглуң олчаан баары ол деп,
Опчок чугаа тыптып келзе,
Ону черле тоова, авай.

1942, апрель.
Үттүг-Даш (Эми алдын уургайы).

* * *

Чайның башкы хөглүг айы үнүп турда,
Сарыг чечек саглаңнадыр частып турда,
Сөөдүп каан чүгүрүк дег четтикпестеп,
Соруум кыптын, омакшылым дендеп келдир.

Ынчалзаяк шүлүк бижиир дээримге,
Ынчан черле белен бүдүп бербес ийин...

Чайның сөөлгү байлак айы төнө бээрге,
Күстүң башкы, каас айы үнүп кээрге,
Сагыжымга уян аян хөгжүмнелип,
Күзелимни ындын сөстөр чагырыптар.

1976

* * *

Дескилештир таарып каан ыяштарлыг
Кедээки сад ыржым турда аңаа баргаш,
Дээрде шашкан узун дубтуң дөзүн орта
Кежээликтей тоорук казып олурган мен.

Аалым сактып, шөлээн таалап олурумда
Эктим орта бир-ле чүвө хона каапты.
Арай меңнеп, чожуй бергеш көөрүмге,
Эжен сүлде! Кызыл-сарыг диң-не-дир.

Адыжымда тооруумну эндевээн боор,
Амыраан дег, нары-шээр чок чемней берди.
Азий төвү Тыва черден келген чемниң
Амданныы-даа кедергей-ле болду ышкаш.

Эссентуки садтарының диңнери
Эрткен чондан каразынмас, ээзирек,
Эгиннерден эгиннерже улай шураар,
Эргеленип оюн эреп чоргулаарлар.

Санаторий бажыңынче чанып ордум.
Сарыг диңним чыда калбас, эдерип чор.
Чана бергеш, боо чүктээш диңнээринден
Чалданыксап, буруузунуп пат-ла чордум.

1985

¹ Эссентукиде Кедээки сад, Иштики сад деп парклар бар.

ЧАҢҒЫС АҢАА ДЕГБЕС БОЛЗУН

Шүлүк-биле ынакшылды алдаржыдып,
Чүрөктөрү чиңгээп сөстөр чеже ийик.
Ынакшылга ындынналдыр аян туткан
Ырларны-даа ынча-дыр деп санап четпес.

Чүгө дээрге кижилерде ынакшылга
Чүмү-биле бердинмээннер көвей эвес.
Ынчангаштың бурун шагдан бөгүнгө дээр
Ынакшылдың үнө, өртээ доктааттынмаан.

Борбак чаңгыс бөмбүрзекти көрүңөр даан:
Болбаазырал, депшилгениң төнчүзү чок.
Эртем тевиң бодарадып, чаяап-даа тур.
Эптередип, буурадып, тонап-даа тур.

Чалымы назын ынакшылы ыдыкшызын!
Чаңгыс аңаа чүү-даа халап дегбес болзун!

1989

КЫҢҒЫРГА ХЕМ

Чазаныкчы, сүвүрээрти чонуп каан дег,
Чалым хая, сүрлүг даглар Саян сында
Дистинишкен дуруглардан ужарланып,
Диңмиттелдир саарлып баткан Кыңгырга хем.

Хайыралыг аржаан сууну кижилерге
Харам чокка бараалгаткан буяныңдан
Бурун шагдан кады чурттап келгенивис
Бурят чоннуң дагылгалыг хеми-дир сен.

Алтай сыннар меңгизинден ужукталгаш,
Алажымның агымынга катчы берген,
Даштар дамчып саарыглаан Чөлчүм-биле
Даажың безин ийис үн дег дөмейлешкек.

Чеже хемнер суун ижип четтирбээн мен.
Сээңи ышкаш онза арыны билбейн-дир мен.
Черни бүрүн ээлеп чурттаан кижилерниң
Сегкилдери шупту ындыг болуру кай.

1989

ЧАШ ЧОРААНЫМ

Сонет шүлүглел

1.

Алтай сыннар баштарындан келген шуурган
Алаш бажын кезжээликтей хөмө алды.
Хөлбең ногаан эзимнерни шимээргеди
Хөглээн-даа дег, хөлзээн-даа дег кончуу дегет.

Ынчан бедик дагларымдан коолаан дааш
Ырмасынчыг бачым кылдыр дыңналы-дыр.
Дүвүрөөн боор, кадарчылар үнү читти.
Дүргектелген кара булут диргелип ор.

Оран-биле чаш оол бодум кады хөлзөп,
Самдар тонум эдектерин салбаңнады,
Чарышкан дег өөмгө чедир маңнап келдим.

Опчок хатка сывыртаткан кара булут
Күзүңгү дег аяс дээрни хөмө алгаш,
Хүннү «чипкен» — муңгарааштың ыглап турдум.

2.

Хүннү «чипкен» — муңгарааштыг ыглап турдум.
Күжүр боттуң чашкы өйү ындыг шолук.
Улай-улай кызаңнааштың диңмит дендөөн.
Улу дээрни кырлап, маңнап турганы ол.

Өжөш хатка өпөңнеди силгиттиргеш
Өөвүстү суггур чаашкын тарбыдап тур.
Өрегени авам дораан дуглай тырткаш,
Өшкү сүдүн көвүктелдир саарып олур.

Чаштаан көстөр дызырашкан даажы-биле
Чаашкынның шиилээни чаржалажып,
Чайлаавыска шириин имир ынчаар дүштү.

Алаңгыыштыг аргажыкта Үгү этти.
Чаш-даа болза корга-корга бодап ордум:
Аңнай берген ачам канчап чору ирги?!

3.

Аннай берген ачам канчап чору ирги?
Аңчы кижээ таваржып боор айбыл көвей:
Аьды хай бооп оскундурза, чадаглап боор.
Адыг, бөрү шоглай берзе база кончуг.

Шаам-биле бодап орган бодалымны
Саамчый берген инектерниң үнү үстү.
Авам хууң алгак үндү. Чаңнык чаьстан
Арай сестип, эдээн туда эдериптим.

Семис, тодуг инектерни эдиргилээн
Авам биле угбаларым чаьсты тоовайн,
Сергээ сүргей баштактанчып, каттыржып тур.

Аккыр сүттүң хууңнарже баткан даажы
Эргелелдиг өпей ыр дег сагындырды.
Эчигей чаьс септей бээрге ырлапкан мен.

4.

Эчигей чаьс септей бээрге ырлапкан мен.
Энимде бир элик ынчан огурду оң.
Чашкынның септээнинге мен дег өөрээн
Часкы база чавыс ужуп хииледип тур.

Хадааш чаьстап, чаңнык дөгээн дошкуун, шириин
Караңгызы хөлчөк кижээ эрте дүштү.
Авам куткан аяк долу сүттү ишкеш,
Алгы энчек эштип алгаш удуй бердим.

Узун эвес чайгы дүне удуп чыда
Чогум-на шын, эки дүштү дүжээн болдум:
Урук туткан чылгычылап шаап турдум.

Чаагымны бир-ле чүве чылгаптарга,
Чожуй аарак, меңневишаан оттуп келдим.
Сарыг хавам эртенниң-не ындыг чүве.

5.

Сарыг хавам эртенниң-не ындыг чүве,
Чаптанчыгбай болган чок-ла оюн эрээр,
Ынчал чоруй ырланыр-даа, ээрер-даа —
Ыт мен дээрзин бадыткап-даа турган ышкаш.

Оолак меңээ чайның аяс хүнү ышкаш
Онза тоолзуг эки үе турбаанзыг-дыр.
Хорагай дег каас, чараш чалгыннарлыг
Ховаганнар чечектерни ошкап чоруур.

Шергилерниң шимээргээни чымчак ногаан
Чечек, сиген аразындан дыңналырга,
Черниң боду ырлап чыткан ышкаш болур.

Кыйыг дургаар ырлай аарак маңнаарымга,
Челээштелчек шалың суунуң дамдылары
Кызыл-даван буттарым чуп, чиңнеп берди.

6.

Кызыл-даван буттарым чуп, чиңнеп берди.
Кыдыг-уш чок торгу дээрниң хаязында
Булут бар бе? Эргий көрдүм: кайда-даа чок,
Буурул сында меңгилер-ле агаргылаар.

Шак ол сынның арты кандыг оран ирги?
Чалгып ойнаан чараш, ак-көк хөл бе, азы
Чиргилчинниг карак четпес хову-даа ыйнаан.
Чиктигзинип, боданып-ла олурган мен.

Эргеленип, ошта дүжүп чыдым алгаш,
Уран тоолзуг ак-көк дээрже көөрүмге,
Эжеш ийи дуруяалар ужуп чорлар.

Ужар болуп чаяаттыңган олар ийи
Чамбы-диптиң кырын эргий көрүп чор боор,
Сагыжымда адааргалдар дойлуп келди.

7.

Сагыжымда адааргалдар дойлуп келди.
Сагыш арнып, аян-тээлеп чоруп кагдым.
Шыргай кыдым четкелээмде чанымда бо
Шывар-шокар узун чылан чылып бар чор.

Сырбаш кындым, арта арным изиш диди.
Чыланни мен ылап топтап көре бердим.
Оргузунда уру ышкаш бөрбек черлиг
Ооң ужун девидексеп чыдар болду...

Сарыг кушкаш ужуп келгеш, ону эргий
Сайтылады эткилеп каап, дескинип тур.
Чанымга кээп хона каапкаш, мыжыраар-даа...

Хөөкүй кушкаш кээргенчи кончуг кынып,
Чатпагнады магнагылааш, турган меңээ
Хөлчок чаннып, дуза дилээн ышкаш болду...

8.

Хөлчок чаннып дуза дилээн ышкаш болду.
Шывар-шовар чазый чылан ооң бичии,
Хөөкүй төлүн хара-тара сыбырыккаш,
Шыдашпастап өлүр чазын чыдар иргин...

Орта күжүр бодум бичии аза кушка
Ачы-дуза кадар арга тышпайн баргаш,
Олче кая көрнү-көрчү баар деси черим
Аргажыкче чиник адал чүгүрүштүм.

Оглу чок бол, кушкаш кайын ажырап деп,
Ораныңга ужуп чурттап чоруур-ла ыйнаан,
Хоран дылдыг чазый чылан өлзүн-өлзүн!

Ол-ла баргаш аргажыкка кончуг чараш,
Кожалар дег хээлерлиг хөөрүк көрдүм:
Ойнап, чемнеп, чудук кырлап маңнап чорду.

9.

Ойнап, чемнеп, чудук кырлап маңнап чорду.
Ооң мерген кашлагайын чүү дээр боор.
Узун дыттың шышык бажы чедир үңгеш,
Унун куду караңнаткаш, черде келди.

Амытаннар черле кандыг кайгамчык чоор,
Ак-көк дээрде булут чедир ужа-даа бээр,
Азарганчыг бичиилери ыяш үнер,
А мен чүге ыңдыг болбаан кижии боор мен?!

Бичии бажым бодал-биле дола берген,
Екижирени сымыранып, айтыртынып,
Баажызы чок тывызыксыг чанып ор мен.

Маастар, сээктер арным хөмө үглеп чорлар,
Часкангылап, оларны мен каргап чор мен:
«Чаржынчыг бол, кижии бастыр куурумчулар!».

10.

Чаржынчыг бол, кижиг бастыр куурумчулар!
Чайын дирлир, кыжын кырлыр хуулгаазыннар,
Өдүрөргө, кезээр туржук, улам дам баар,
Өжээннежир имилеме мелегейлер!

Баглаашта ой, доруг, шилги, мелдер аъттар
Бажын савап, сээктенип тургулады.
Өгтө кирин кээримге, улус долу
Өөрүнчүгү чугаа-соот-даа кидин болду.

Арбанывыс даргазының үстүндө бир
Ак саазында бижиттинген кижиг олур.
Авам мени олчө имнээш, эрттирипти.

Адымны ол даңзызындан көрүп адааш,
«Чайлаг сургуул баар сен» дээр болду.
Сагыжымга өөрүшкүнүң оду кыпты.

11.

Сагыжымга өөрүшкүнүң оду кыпты.
Чазык, баштак даайым ирей мени мактап,
Шаажанда куткан шайын аартап ора,
Чаа чүлөөн дөңгүр бажым суйбап кагды.

Чежемейниң өөрээним хемчээл чок бол,
Сести аарак боданы-даа бээр болдум:
«Баар черим — чайлаг сургуулу ыракта бе?
Базынчактап, оолдар чектей бербес ирги?».

Ачам мени ушкарыпкаш, чоруп кагды.
Алаак, шынаа, даглар, шөлдер эртип-ле чор.
Эргип көрбөөн чаа черлер солун болду.

Аъттан дүшкөш, көрүп тур мен: ырак эвес,
Элөөн улуг ак пөс майгын эжии ажык.
Ачам мени олчө четкөш, кылаштапты.

12.

Ачам мени олчө четкөш, кылаштапты.
Алды оолдар баг хап ойнап, маргыжып тур.
Уругларны көөрүмгө аразында
Улуг ала бөмбүк октап, хөглөөн турлар.

Ак хар өңнүг хөйлең кеткен аныяк эр
Адым бижээш, сургуулунга хүлээп алды.
— Чаа бижик билир сен бе, оол? — диди.
Самбырага сөстөр бижип бүзүреттим.

Чайлаг сургуул майгынынга ынчалдыр-ла
Карандашты, саазынны танып, тудуп,
Санны бодап, бижип, номчуп эгеледим.

Чажыргаш чоор, чадажып-даа турган-на мен.
Харыым арай соора болза, билип каапкаш
Чаактарым, думчуум, хаваам изиңней бээр.

13.

Чаактарым, думчуум, хаваам изиңней бээр.
Чазыым эдип, шынны чедип алырымга,
Хөрек хозап, хөңнүм чырып, чиигей бээр,
Хөөрем оолдар ынчан үнү чидип каарлар.

«Өөренили» деп, кыйгырган ном кезээде-ле
Өңдүктөшкен эжим ышкаш кады чоруур.
Чыдар, удуур үе кээрге, оомну мээң
Шыгжаар черим сыртыым адаа боор чүве.

Сыртык дээрим, сыртык-даа эвес чүве ийин,
Шыва тонум дүргөш, салып алганым ол.
Эштир чоорган, шыны хөрек, кудус-даа чөк.

Эң-не баштай өөрөнгөним чайлаг сургуул
Ынчан бөдүүн, ядызымаар турган-даа бол,
Ыры, шүлүүм харын аңаа сомаланган.

14.

Ырым, шүлүүм харын аңаа сомаланган.
Ынчан күскээр сургуул тараан, чадаг чандым.
Солуннардан ында-хаая шүлүк номчааш,
Сонуургалым хайнып үнгөн — бижизе чүл?

Чайын кады өөрөнгөн эштеримге
Чагааларны шөлөөн черге бижиirimде,
Чүүлдөшкөк сөстөр тышкаш, одуруглааш,
Шүлүксүмээр болдуарын кызып турдум.

Өөредилгем уламчылаар күзелимден
Өске чүве сонургавас апарган мен.
Аалга, черге даңгаар ону боданыр мен.

Аргаларым, дагларым-даа, шөлдерим-даа
Агым шыпкан Алажымның даажы-даа,
«Аъттанывыт, өөрен!» дээнзиг болу берген.

15.

«Аъттанывыт, өөрен!» дээнзиг болу берген...
Ачамдан мен дилег кылдым: «Өөренийн дээн.
Аңаа мени ушкарыпкаш, чедирип каг».
Арай элек, амдыы чылын шиңме!» деп каан.

Чашкы угаан чазын үнген башкы көк дег,
Чайгаар-ла, базым санай өрү чүткээн.
Салым-чолдуң шапкынчызы күзел чечээ
Сагыжымда үреленген, чазылгалак...

«Канчап дүрген улуг кижичи апаар чоор?» деп,
Улуг тынып, бодангылааш, шүгдүнер мен.
Хамык ужур ында эвес, мындыг болган:

«Чежемейниң узап өзе берзимзежок,
Сегиришсе алдыртпас бооп күштелзежок,
Угаан чечээ чедишпээнде күзел бүтпес.

1982—83

АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙ —
50 харлаан

Александр Даржай

ЭРТКЕН ҮЕМ

Каас-коя, чараш кылдыр эрткен үем
Катап дагын чурттап эртер күзелим чок.
Эки-багым дөгерези шагның шаандан
Эгин ажыр таалында шыгжаттынган.

Орук-чолум каалама черле чорбаан:
Оргу черге молдуруум сый дүжер часкан
Чуду-кара, бактың багы кандыг-даа бол,
Чурттап эрткен чылдарымны чектевес мен.

Ажыг дустуг карак чажы холуй сиңген,
Аас-кежик, өөрүшкүнү өйлей берген
Аргамчы дег шөйлү берген чылдарымны
Аартыктавайн, дүрүп алган чоруп ор мен.

ЧАА АМЫДЫРАЛ

Амыдырал дүүнгүзүндөн
Арын-шырайы өскерилген —
Дүндерилдир тырттыныпкан
Дүннүң кара дүмбейи дег.

Аыш-чем база биеэги дег,
Ада-чурттуу эвес болган.
Арагалар ады безин
Адап четпес — каш янзы.

Чигир-конфет база ындыг:
Сникерс, топик, твикс...
Американ, итали, немец...
Арыг хостуг амыдырал —
Экранда дүне-хүндүс
Эргеленген эр-херээжен
Эвиген-шалдаң... Эмиг-төш...

Өлүм безин каш янзы
Өңүн солуп өскерилген...
Чаа чүүлче чүткүлүвүс
Чалбырааштай хөрлээледи.

Чүге-ле ийик, Россия
Чүгээртээрден улам хилээн,
Чугдунмастаан хирлиг хевээр,
Чуунду төгөр оңгар болду.

1994, февраль 23

УЛУГ ОТТУ
УЖУТКАН МЕН

Саян-Таңды сыннарының
эң-не сүвүр шыпшыында
Сарыым сеңээ алдар кылдыр
мөңгө өшпес улуг отту
Теңгерлерни адааргады
чалбыышталдыр кыпсып каан мен.
Чалар одум имистелип,
чаъс-харда өжүп көрбээн,
Чайын-кыжын хөрлээлендир
улам чидиг хып-ла турар.
Саян-Таңды сыннарының
эң-не ыдык бединде
Сарыым сеңээ тураскаадып,
ынакшылым мөңгө одун
Черге-дээрге чайынналдыр,
челээштелдир кыпсып каан мен.
Мээң салган изиг одум
кашпалдарны чырыткылай,
Меңгилерни эргизип,
мөңгө часты бодараткан.
Чойган-пөштер хөнү сыны
салгын хатка чайганып каап,
Чоргааралдыг, сээң адың
айдызадыр адап турар.
Саарыгланып ужарланган
шапкын хемнер сээң адың
Чаңгыландыр адавышаан,
кыңгырадыр агып чыдар.
Эзим-арга ыраажызы
айлаң-кушкаш боду безин
Эткир хоюг үнү-биле
сээң адың алгап турар.
Саян-Таңды сыннарының
эң-не бедик шыпшыында
Сарыым сеңээ сүзүк кылдыр
чүлдү-чүрээм мөңгө одун
Чүшкүргештин, чалбыышталдыр
сырыландыр кыпсып каан мен.
Бедик сынны кайда чоор деп,
дилегзинип шүүдеве,

Мээң чүрээм — бедик сын ол.

Ынакшылым мөңгө одаа
Кыш-чай чок чоткан харга
боратпайн, хөмдүртпейн
Кыпкан ояар хөрлээленип,
хып-ла турар, хып-ла турар.

Ынакшылым бедик сынга,
мөңгө отка деңнээним дээш,
Ыдык Саян оглу мөңээ
ажынмайн өршээр ыйнаан.
Саян-Таңды сыннарының
аң-не бедик шыпшыында
Сарыым-сеңээ алдар кылдыр
мөңгө өшпес улуг отту
Тенгерлерни адааргады
чалбышталдыр ужуткан мен.

1993, ноябрь 2

ООЛДАРЫМГА ӨПЕЙ ЫРЫ ОРНУНГА СӨГЛЭЭН СӨЗҮМ

Алдын-Херел, Субудайым, хенчелерим,
Амдызыңда сеткилицер чүден арыг,
Хир-чам дегбээн бурган ышкаш кем чок болгаш,
Хилинчектиң эрээ-аагын көрбээн силер.

Бетиңерде — ээр-дагыр муң-муң орук,
Берттер болгаш кара кашпал — чүзү-даа бар.
Мурнуңарда — төнмес-батпас он-он чылдар
Муңгаралы, өөрүшкүзү манап турар.

Амыдырал чежемейниң дошкун-даа бол,
Аас-кежиин дөмей дилеп, тывар силер.
Сагыжымда ынчаар бодап чорзумза-даа,
Чаңгыс-ла бир сестип чоруур чүүлүм бар...

...Мөңгүн-Тайга үе-дүптен эрип көрбээн
Мөңгө мөңгизин чалыы шаамда магадаан мен,
Алдар-аттың чыгыс бажы оон-даа бедик —
Акпый бергеш, эскерип кааш, бертсинген мен.

Алдын-Херел, Субудайым, сөзүм сөглээн:
Ат-сурааңар дыңналбаза, муңчулбаңар!
Алдар-аттың чыыра тыртар чылыг кускаа,
Авыязы чүден артык айыылдыг чоор.

Алдар-аттың шыпшыын тепкен чамдык улус
Ала-караа көзүлбестеп тенип болур
Боттан эрткен чүве чок дег тогдунгаштың,
Богдадан-даа бедик мен деп көгүй бээр-дир.

Амыдырал чигир-дузун деңге сөңнээр —
Ажыг дээштиң дусче черле дүкпүрбеңер!
Алдар-аттың, чигир ышкаш амданныг бол,
Адаа кончуг аар дээрзин утпайн чоргар!

Амдызында чаш-шара хензиг силер,
Алызында экер эрлер апаар силер.
Адаңар мен амдыгааштан чагып ор мен:
Алдар-атче харамдыгып чүткүвеңер!

Алдар-атка чөптүү-биле четсиңерзе,
Амырааштың, угааныңар оскунмаңар —
Шыпшыктарның бажы аккыр, өндүр-даа бол,
Шыырныктыр доңуруп кээр, кичээниңер!

Мөңгүн-Тайга кажан шагдан эрип көрбөөн
Мөңге меңгизин чалыы шаамда магадаан мен.
Алдар-аттың чыъс бажы оон-даа бедик —
Акшый бергеш, эскерип кааш, бертсинген мен.

1993, декабрь 20

КУДАРАВА, ЧАЛЫЫ УРУГ

Карактарың оду чырып,
Харамдыгып, менче көрбе.
Кагжып болбас аңгырлар дег,
Кады ужар харыывыс чок.

Чазыг болуп, кем чок черге
Чалгыннарың сыйлып калза,
Кажан-на бир мени чектеп,
Каргап келир хүнүң келир.

Аас-кежиң менде эвес,
Аныяк кыс, билип көр даан.
Үең оолга ынакшылың
Үр-даа болбас кыптып үнер.

Эр кижн суйбап көрбээн
Эңгиске дег кызыл чаагың,
Арыг, чаагай сеткил-чүрээң
Амырааңга хайырлап көр.

Хүлүмзүрүүң чалыы оолга
Хүн дег чырып чайнап чорзун!
Кууарган күсче көрүп,
Кудараары болзун, уруг!

ОЖУК ДАШТАРЫ

* * *

Аышты-чемни дилеп чип ап болур чүве,
Акшаны-даа чзэп тып ап база болур.
Аас-кежиин чээлиге кым-даа бербес.

* * *

Аар-кадыг, дошкун чаңын көргүзө бээр.
Амыдырал кежиктерин сөңнес-даа,
Авам ышканч бажым суйбап эргелетпээн.

* * *

*Монгуш Доржуның
тураскаалыңга*

Туткууш кылдыр дириг чоруңда, бодаар турду.
Тук кылдыр өлү бээриңге, кийскидигги.
Тулган өөрүң саны тикчок көвүдеди.

* * *

Чазын хар караргаштың эстип өлүр
Шагның чайгаар чаялгазы ындыг чүве.
Сагыш каразы хар дег кайын эстип төнер.

* * *

Булдуктарга алазывыткан төрөөн суурум —
Булуң-Төрөөм, мени манаан авам ышкаш,
Оруктува карак албайн туру-ла боор.

* * *

Ховугайның ховузунга бодумну мен
Ходуйган терек кылдыр дүжедим ийин.
Кортканымдан оттуп келдим. Дидиренчин!

* * *

Өрээлимге чааскаан оргаш, серт-ле дидим —
Өңнүүм кижги аарый берген ышкаш болду.
Дузалаптар харыым чогуң билип ордум.

* * *

Ак-көк кудай адаа черде меңээ ыдык чүү барыл?
Авам-ачам сиген бүргей алы берген чевсг-хөөрү...
Ажы-төлүм чидиг, сергек каткы-шоору, тоглаа-ойну...

1994, февраль 24—25

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң бантаар чери болган «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редколлегиязы хоочун шүлүүчү Виктор Биче-оолович Сагаан-оолдун 70 харлааны биле база Тыва Республиканың Күрүне шаанналының луаралы Александр Александрович Даржайның 50 харлааны биле холбаштыр оларга сеткилдин ханызындан изиг байыр чедирбишаан, амы-хууда аас-кежикти, кадыкшылдың өөрүшкүзүн, чогаадыкчы хей-аът сорукту күзеп тур.

Уран Донгак,

ТДЧТЭШИ-ниң биче эртем ажылдакчызы

АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙНЫҢ ЧОГААЛДАРЫ БОЛГАШ БИСТИҢ ҮЕЖИЛЕРИВИСТИҢ САГЫШ-СЕТКИЛ ДИЛЭЭШКИННЕРИ

Литература уран-чүүлдүң бир кезин болбушаан амыдыралдың хөй-хөй хевирлерин илередип көргүзөр. Ооң кол чуруп көргүзөр чүүлү — кижини болур. Литературлуг маадыр чогаалдың арыннарынга анызы-бүрү талаларындан: ооң оран-чуртка, бойдуска, ниитилелге хамаарылгазындан, тус-тус кижилер-биле харылзаазындан ажыттынар. Чаа арга бүрүзүндө-ле кижиниң аажы-чаңының илерээшकिनнери, сеткил-хөңнүнүң шимчээшकिनнери тодарап кээр. Оон аңгыда кижини болгаш ооң аажы-чаңы чогаалга авторларның үзелинден, ооң политиктиг туружундан болгаш хууда бодалдарындан хамааржыр. Чечен чогаалда кижиниң мөзү-бүдүжүн чуруп көргүскенин шинчилээр ажылдар (З. Г. Османова, В. В. Шошин, А. А. Новиков, А. А. Бекджанов база өскелер-даа) совет литературада болгаш совет литература эртеминде кижини ыявыла «идеякейжи, сагыш-сеткили байлак, ажил-ишчи, амыдыралды өскерттип чоруур» чаңгыс хепке куткан ышкаш көргүскен билиг неперээр турганын айтып турар. Г. М. Фрийдлендерниң чөптүг демдеглээни-биле, социологтук аспект литературада колдап турар. Ыңчалза-даа кижини чуруп көргүзөр болгаш чечен чогаалдарны шинчилээр бо метод нургулайында чүгле ниитилелде, ниитилел тургузуунда болуушкуннарже кол кичээнгеийни салып турган. Кижиниң даштыкы харылзаалары бирги планче үнүп, өске амы-хуунуң талазы колдуунда уттундурган.

70 чылдарда совет чечен чогаалда кижини дугайында тематикага сонургал кончуг өзүп эгелээн. Ынчан чырыкче арын-нүүр, философтуг айтырыгларны көдүрүп турар хөй чогаалдар үнгүлээн. (Н. Думбадзе, Ю. Трифонов, В. Шукшин, В. Распутин болгаш өскелер-даа). 70-80 чылдарның чогаалдары кижиниң мөзү-бүдүжүн, арын-нүүрүнүң дугайында көргүзүг угланышкынын бооп турар деп чогаал шинчилекчилери демдеглээн. Бо сонургал бөгүн-даа кошкавайн турар. Кижини социалдыг угланышкындан хостуг кылдыр көргүскен чогаалдар көвүдөл олурар.

Амыдыралда болуушкуннарны болгаш уран-чүүлдүң бир хевирин болур — литератураның — чуруп көргүзөр чүүлүн эде көргениниң түннелинде, чечен чогаалдың кол, өзек темазы чүгле ниитилел эвес, а кижини бооп турар деп билген бис. Ындыгның төлээзинде, характерлерни көргүзөр өске, амы-хуунуң аргазын шилип алыры чугула.

Бо ажыл кижини аңгы, ооң хууда амыдыралын көргүскөн, социалдыг кызыгаарлаашкындан, политикчээн эвес кылдыр чогаалдарны шинчилээриниң оралдажышкыны-дыр. Кижиниң сагыш-сеткилиниң өскөрлинишкинерин, иштики курлавырын сонуургаан амы-хуунуң аргазы-биле кэрүп тура, аңгы кижини билип алырынга шаптык бооп турар, баш удур билдингир, үнөлээн ышкаш көргөн, «мөзүлүг», «мөзү чок» деп маадырга хамаарыштырган тодарадылгаларны ажыглаары артык деп баадаар бис.

Кижини, ооң иштики делегейи, сагыш-сеткилиниң байлаа авторнуң таарышкан-даа, сойгалаан-даа мөзү-шынарларын хүлээп ап турар. Бо ажылда «маадыр», «литературлуг маадыр», «лириктиг маадыр», «кижи», «аңгы кижини» (личность) деп терминнер ажыглаттынган. Оон аңгыда мында «идеал» (адыс күзөл) деп термин таваржып турар. Ону бир-ле чүвениң дээди нормазы деп билип, И. М. Федь деп эртемденниң «идеал авторга, ооң үзөлдөргө чоок» деп бодалынга каттыжып турар бис.

Кайы-даа үеде чогаалчылар кижини чуруп көргүзөрдө, аңаа бодунуң үезиниң идеалын илередирин оралдажып турган. Аңгы кижиниң дилээшкенин, ооң идеалче чүткүлүн көргүспүшпаан, кижиниң иштики делегейин, мөзү-бүдүжүн ажыдып турган. Бо бүгүнү бис «сагыш-сеткил дилээшкени» деп билиг-биле каттыштырып турар бис. «Сагыш-сеткилдиң дээр-ле — кижини өскөлдөргө ылгалдырып турар, чүгле аңаа хамааржыр шынары-дыр» деп, даштыкы эртемден психолог В. Франкл бижээн болгай.

Ынчап кээрде, маңаа кижиниң, ооң мөзү-шынарын, күзөл-чүткүлүн, дилээшкенин, сеткилдиң дүвүрээзинненин шинчилеп көөр. Тыва литературада бо айтырыглар Александр Даржайның чогаалдарында илеретинип кел чыдар. Бистиң сорулгавыс — бо авторнуң чогаалдыкчы ажыл-ижиниң чижээнге кижини, ооң амыдыралда туржунуң, өскө кижилер-биле харылзааларының нарынын илередип тывары болур.

А. А. Даржайның чогаалдыкчы ажыл-ижи 20 ажыг чылдарның дургузунда уламчылап турар. Ооң түннелинде чырыкче тыва болгаш орус дылдарда он ажыг чыынды номнар үнгүлээн. Оларның иштинде чечен чугаалар болгаш тоожулар чыындызы — «Сылдыстыгда дүш» (1972 ч.) болгаш «Чурттаарын күзезинзе» (1987 ч.) деп номнар кирип турар.

Бо чогаалчының баштайгы «Төрээн чер» (1975 ч.) «Эргелениг» (1978 ч.), «Артыш айдызы» (1982 ч.) деп номнарында-ла ооң делегейже көрүжүн тода болгаш көскү овор-хевирлер-биле илередир лириктик чаяанын критиктер өскөргөн.

Номчукчулар Александр Даржайны хөй-ниитичи, публицист, прозаик деп билир. Ооң чечен чугааларының кол темазы — бистиң үеживис ёзулуг маадырны дилеп тывары бооп турар. Бо талазы-биле «Тарзан» болгаш «Коңгар-прей» деп ийги проза номуна кирген чечен чугаалар ыялап турар. Даржайның чоокку үеде бижээн шүлүктөрүндө авторнуң

чогаадыкчы болгаш сагыш-сеткилдин дилээшкиннери илереттинген. Бо авторнуң поэктиг овор-хевирлеринде шүлүкчүнүң идеалын илередир күзели көскү. Александр Даржайның чечен чугааларында болгаш лириктиг шүлүк чогаалында бистиң үживистиң бир янзы, аар бодалдарга бүргеткен кижиниң овор-хевири тургустунган. Мынчаар маадыр ном-чүкчуну боданышкынче, бөгүнгү хүннү билип, биеэги үзел-бодалдарны хынаарынче чалап турар. Чогаалчының ажил-ижин шинчилээриниң бетиңде, ооң чогаадыкчы чаяаны кандыг байдалга өзүп сайзырааныл, чүү чүве аңаа салдар чедиргенил деп чүвени билип алыры чугула.

Салым-чаяанның чогаалчы улустуң аас-чогаалы-биле тудуш харылзаалыг. Чечен чогаалга фольклордан үнгөн жанрлар, темалар, аянуткалар, овор-хевирлер, символдар, уран-чечен аргалар хевирлеттинип келген. Амгы тыва литератураның идеялиг утказы тыва чоннуң эрткен төөгүзүнүң дургузунда чыып, кадагалап келген угаан-бодалдың, сагыш-сеткилдин эң-не дээди, бедик идеалдары-биле тудуш.

Шүлүкчү болгаш чогаалчы Александр Даржай орус литератураның салдары-биле европа улустарының чогаалының үлегер-майыктарын эдерип келген. Тыва литература бодунуң узун эвес оруунуң эге чадазындан эгелээш-ле орус литератураже угланган турган. «Тыва литератураның тургустунуп тывылганы хоорук эвес, а классиктиг орус болгаш совет литература-биле тудуш харылзаалыг болуп турган» деп, О. К. Сагаан-оол болгаш А. К. Калзан бижип турганнар. Харын-даа чүгле эге чадазы эвес, а оон ыңайгы сайзыралы орус совет литературада нептерээн темалар болгаш идеялардан хамааржып турган.

Аныяк тыва литература эрткен кыска оруунуң дургузунда коммунизмиң үзел-бодалдарының салдарының адаанга хөгжүп өзүп олурган. Кижини көргүзерде, кижини болгаш революция, шаандакы амыдыралдан ойталаары, чаа ниитилелдин кижизиниң тыптыры, социалисттик ниитилелди тургузары деп темалар колдап турган.

Аңгы кижини чуруп көргүзер мындыг янзылыг арга сайзырап, литература төөгүзүнүң баштайгы үе-чадазында кижиниң иштики делегейинче кичээнгей эвээш салдынып турган. Кижиниң ниитилелде туружундан, тергидеп турган идеологиядан хамаарышпас үзели боттуу болган ужурунда шпитирлиг кол чүүл эвес, харын-даа буржуазтыг болган националистичи үзел болу бээр деп санаттынып турган.

Чогаалдарында чаа амыдыралдың «чайынналчак чедишкиннерин чырытпайн турар» деп чүүлүнге К. Эмер-Сарыг, чогаалчылар Самба-Людуп, Ермолаев, Сарыг-оол оларны шүгүмчүлөп турган. А «Уругларга бедик шынарлыг чечен чогаал дээш» деп чүүлде: «Чалгаа чазар литература чогаал бооп болбас. Чогаал бүрүзү идеялиг, кижизидикчи, партийжи болур ужурлуг» деп, Л. Чадамба бижээн. Мындыг партийжи литератураның маадыры «бүдүүлүк» деп санаттырган ёзу-чаңчылдардан ойталаан чаа ниитилелдин тургузукчузу-дур. Ол болза тудугжу, колхозчу, партизан кижидир. Ол чаа бажыңнарны тудуп, хову-шынаада ажил-

дап, байлар болгаш ламалар-биле демисежип турар. Бо арга литератур-луг маадырның иштики делегейинче ханылап кирбес, кижиниң мөзү-бүдүжүнүң шынарларын чаңгыс аай хуваар: шын (таарымчалыг) маадыр болгаш частырыг кылып чоруур (таарымча чок) маадыр.

А. А. Даржай тыва литературада С. С. Сүрүң-оолдуң эгелеп каан угланыышкынын уламчылап, сайзырадып турар. С. Сүрүң-оол кижиниң сагыш-сеткилин, арын-нүүр айтырыгларын чиди-биле тургускан чо-гаалдарны бижээн. «Силиг-оолдуң чагааларындан» эгелээш (1965 ч.) кижини болгаш ооң хууда амыдыралы, сеткил-хайныышкыны, ниитилел болгаш нүүр ооң чогаалдарының кол темазы апарган. Бо прозаиктиң тоожуларында дириг кижини база ооң күзөл, хандыкшылдары көстүп келген («Ынакшыл-дыр», «Лейтенантының даалгазы», «Авазынга даң-гырак», «Кымың огулу?», «Өске кадай» дээш өд.).

А. Даржайның «Отчугаш» деп чечен чугаазы маадырның ады-биле адаттынган. Тоожулалдың төвүндө — аңгы кижини. Мында сеткилдин «төгүзүңге», маадырның сеткил-сагыжында, психологтуг байдалында **эскертинер-эскертинмес** эскерлишкиннерге сонуургал көскү.

Отчугаш — мурнакчы малчын. Ол бодунга, ону долгандыр турар кижилерге бүзүрелдиг кижини. Маадырның сагыжында, сеткил-чүрээндө, харын-даа амыдырал-чуртталганы көрүп, билип турарында эскерлиш-киннер чаңгыс классчыларның ужуражылгазының үезинде эгелээш. Чо-гаалдың баштайгы арнындан сөөлгү арынынга чедир маадырның пси-хологтуг байдалының чоорту эскерлирин эскерер бис. Эң чоок эжини Маскалдай Отчугаштың бөгүн манавай турарынга ол элдепсинген. Ба-йырлыг кержээде келген школаның суурга артка ажылчын, малчын доозукчуларын адаваска маадыр база-ла элдепсинип кайгаан. Маскал-дай дарга аалчылар-биле чайзырааш, улус шайлаан черже эжини чала-вайн оюп чоруй барганын Отчугаш база эскерген. Бо бүгү эштеринге ужуражыксап, өөрүп турган кижиге элдепсинген, кайгаан хөөн чоорту дыңзыгыч чоруй, чөгөл төнүп, маадырның бүгү-ле чүведен хөңнү калып каар. Эжиниң бажыңынга Отчугаш ужуражылга аңаа болгаш ооң бөдүүн эш-өөрүңгө эвес, а дарга-бошка кижилерге чарлаттынып белеткеттинген деп ам-на билген. Отчугаш сеткили хөөнзүрөп эскерлип калган чанар. Бир-ле чоок, эргим чүвезин чидирген, мегелеттирген кижини ышкаш болган.

Социалдыг (кижилер, кижини болгаш ниитилел аразында) харылзаа-ларда эскерилге чок. Болуушкуннар чаңгыс кержээ дургузунда эрте-бээр. А кижиниң сеткилинге кандыг эскерилгелер болбас дээр! Өөрүш-күлүг, бодунга бүзүрелдиг Отчугаштың сеткили чоорту элдепсинип, чө-гөтүп чоруй, билдинмес муңгаралче, чааскаанзыралче шилчии хона бээр. Мындыг, кижиниң иштики делегейинче угланган, социал таланы он-залап демдеглевээн көрүш чогаалчыга кижиниң мөзүлүг, мөзү чок талаларын шинчилээринге таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

«Отчугаш» деп чечен чугаа амы-хуунун угланыышкыны-биле «Сыл-

дыстыгда дүш» деп номга чоок. Бо болза «Өскениң төлү», «Мергенниң төрүттүнген хүнү», «Бедикке», «Хүн чоён чүктен үнөр» деп чечен чугаалар-дыр. «Чурттаарын күзезиңзе...» деп номнуң ийи тоожузу («Изинг хүннөр» болгаш «Чурттаарын күзезиңзе...») кол маадырларның өлүмү-биле достур. Узун кирилделер, тургузуунуң сулазы маадырларның салымының аар-бергезин көргүзерин күштелдирер арганы бер-бээб. Ындыгның төлээзинде, чогаалдарның алыс утказы долuzu-биле ажыттынмай, арай билдинмес бооп артып калган. «Көдээден чагаа» болгаш «Он рубль» (1984 ч.) комчукчунуң кичээнгейин мөзү-бүдүш айтырыгларыңче угландырып турар. «Отчугашта» бо тема дыңзыгып, чиди-биле илереп келген.

«Тарзан» деп улуг эвес чечен чугаада («Чурттаарын күзезиңзе» деп ном, 1984 ч.) Александр Даржай эң-не чараш мөзүлүг чүүлдер дугайында улусчу билигни болгаш бодунуң үежизиниң үзел-бодалын деңнеп көргүскөн. Тарзан — хевирлеттинген, мөзүлүг, соруккур, бодунда чоңнуң арга-мергежилин сиңирип алган маадыр. Бойдустуң төтөгелерин көргөш, Тарзан килеңнеп үнөр. Ооң бо бүдүжүндө маадырда улусчу мөзүнүң илерээшкини көстүп келген. Хажызындан көргөн кижилерге — уругларга болгаш улугларга — Тарзанның дүрген, дорт, чайгылыш чок аажы-чаңының ужуру билдинмес (бооп каан сугда балык холдарже боду-ла кирип турда, оолдар амырап турган). Чүгле он-он чылдар эртип, чечен чугааның маадыры кижин бооп доругуп келгенде, аңаа Тарзанның аажы-чаңының алыс утказы билдине берген. Чоңнуң салгалдан салгалче дамчып келген иштики культуразын туруштуг камгалап, Тарзан үежизеринге хөй-ле чүүлдүң дугайында сагындырган.

«Тарзанда» дорт медеглел, угаадылга чок. Чүгле айтырыглар салдыгын: чүге Тарзанны шупту болгаш анаа ынагыл? Ооң овуру-хевир өскелерни канчаар хаара тудуп турарыл? Чүге Тарзан-биле тавижылганың соонда багай чүүлдерден адырлып арыгланган ышкаш боорул? Бичин оолакка эштери-биле балыктаарыңга Тарзан дузалажып турар. А балыктап тургаш, бооп каан сугну кончуг дүрген хостап бадырыштарга, оолдар ону пат кайгаан. Бо назы-хары улуг апарган кижин бодунуң чаңгыс чер чурттугларының чүректеринге аныяк, чалы бооп артып калган. Тарзан дорт, ажык, шынчы, ынчангаш суурнуң чалычаш үезиниң демдээ бооп билдинер.

А. Даржайнын чечен чугаа-портреттеринде арын-нүүрүнүң, бедик сеткил-сагыштың өөредин берип турар база бир персонаж бар. Ол болза Коңгар ирей-дир. («Коңгар ирей»). Бо маадыр Тарзанга бодунуң хөктүг, кайгамчыктыг аажызы-биле чоок. Аът аңаа кижин ышкаш, ол мал-биле чугаалажыр, кыжын безин сугну кежерде, аъттан дүшкөш, сүзүп эргер. А суурже кирип келгенде, үргүлчү аъдының чанынга кылаштап чоруур.

Үстүндө көргенивис ийи чечен чугаада сюжет чок, ниитилел хем-чээлдиг харылзаалар чуруттунмаан, үнелел угаадылга чок. Маадырлары өскелерге демей эвес, элдеп чаңгып кижилер. Билдинмес, тодаргай

эвес байдал чаа-ла дилээшкиннер чоруп турарын айтып турар. Бо чогаалдарда автор биске аңгы кижиниң аажы-чаңында көзүлгөн чоннуң арын-нүүрүнүң туруштуунуң дугайында сагындырып турар. Кижини чер кырында бүгү-ле дириг чүвениң мурнунда улуг харысалгалыг деп бодал ийи чечен чугаада сиңген, оларныкы дөмейлешкек чүүлдери-ле хөй.

Литература шинчилекчизи С. Алиева мынча деп бижип турар: «70 чылдарныкы эгезинде чечен чогаалдык маадыры — чаа хевирниң кижизи, ажыл-ишчи, кежээ (деловой) кижини. Ооң антиподу — «чудак» (хөктүгбей). Ол шынчы, туруштуг кижини...» Бо маадырга номчукчу дөмей болуксавас. Ооң овор-хевиринде кижилерниң четпестерин сойгалап көргүспөөн. Ол чиктиг, өскөлөргө дөмейлешпес, харын-даа хөктүг, каттырынчыг көстүр. «Хөктүгбей» каттырынчыг-даа болза, ооң бүдүжүндө арын-нүүржү, шынчы мөзүлөр сиңниккен. Шукшинниң маадыры болгаш Даржайныкы Тарзаны шак-ла ындыг. Ынчалза-даа орус чогаалчыныкы маадырында — мындык мөзү-бүдүш шиитилел хемчээлдиг негиздөөн. Ынчангаш авторнуң үнүндө шииткел, буруу шавышкын дыңналып турар. А Даржайныкы «Хөктүгбей» идеал, кижиниң эң-не дээди шынчаларыныкы мөзүлүг, коммунизм үезиниң маадырларындан ылгалдыг бүдүштү дилеп турганындан тывылган деп бодал болур. Бо болза амдызында чүглө дилээшкиннер-дир, а олар бистиң үндөзүн дөзүвүсчө, угувүсчө көрүнгөн.

Ийи авторнуң бо элдептиг маадырларында ёзулуг улусчу, мөзүлүг шынчалар хөй. Олар өскөлөргө дөмейлешпес, бир аңгы, биске билдинмес хойыла ёзугаар чурттап чоруур. Чамдыкта олар кижилерге элдептиг-даа ышкыш сагындырар, а топтап көрүп, дыңнааларынга, бисти өөредип турар, биске хөй-ле чүүлдерниң дугайында сагындырып турар.

Чогаадыкчы чаянныг кижини чогаачал, сагыш-сеткилди доюлдуруп, хаара тудары ышкыш шүлүкчү кижини чуртталганыкы бүгү-ле четпестерин кымын мурнай билип эскерип турар. Ол кымдан-даа артык амгы үениң чөрүлдөөлөрүн көрүп, өскерилгелер негиз келгенин билип каар. Чүгө дээрге шүлүкчүнүң сеткил-сагышы үргүлчү идеалче (алыс күзөлчө) чүткүүр. Эң-не дээди, чараш чүүлдү дилеп турда, уран-чүүлдүң чогаалдары төрүттүнөр.

Ие кижини тыва улус ыдыкшыдып чоруур. Ававыс бисти өстүрүп, доруктурар. Ол — өг-бүлениң чемгерикчизи болгаш одунуң кадагалакчызы. Авазынга кижини эң-не баштайгы шүлүктөрүн чүректин ханызындан тураскаадыр. Александр Даржайныкы «Авамга бодал чечек» деп сонет чечээ жанрлыг шүлүү кижиниң хей-аьдын көдүрүптөр. Ынчаарга чогаалчыныкы лириктиг маадыры ие кижиге хүндүткел чок, тоомча чок таварылгаларны база эскергениниң ужурунда «Орай миннишкин», «Чоок чорда» дээн ышкыш шүлүктөрдө чөмөлээшкинниң одуруглары төрүттүнгөн. Бо теманы автор соонда, элээн каш чылдар эрткенде, бодунуң проза чогаалдарынга уламчылап, ону улам ханы ажыдарын оралдашкан.

А. А. Даржайның лириктиг маадырының делегейинде кижилер оран-бойдуска каржы бооп кээрде, хай-халап диргелип келген-биле демей, дээрде сылдыстар тоглап дүжер («Сыгы»)... Ооң соонда маадыр бүзүрөл чок, дадагалзап артып каар («Башкы таңдым баштарында ак хар чаапты...»): шупту шын бе, бистиң чурттап турарывыс ышкаш чурттап болур бе? Чаартылганың оруунче үнген болзувусса, чүге бо бистиң каапканывыс чер-чурт ындыг өскүсүргейил? Чүге чүрек саргывышааныл? Шийтпирлиг одуругларның аразында дадагалзаан, идегей чок хөөннер тыпты хонуп кээр:

Кажан-на ийик, Чаа-Холдун чаартылгазы
Саргаан чүрээм оожуктурар чадавас боор.
(1980 ч.)

Ынчалза-даа ындыг кагдырган черлер хүндеи хүнче көвүдөп кээр, а чүректиң саргып аарыыры читпес, харын-даа күштелип олулар. Ам дадагалзаан эвес, а чөгөнгөн хөөннүг одуруглар көстүп кээр. («Далайны мен караам-биле көрбөөн мен...»). Төрөөн бойдузувуска мындыг кайы-хамаанчок, тоомча чок болур болзувусса бисти база изивис базып келген салгал утуп, сагынмас-даа. Ынчангаш лириктиг маадыр, ооң-биле кады бис, кижиниң өскөн чери-биле харылзаазы үзүлбес болза ол быжык, дазыл-дөстүг боор деп биле бээр бис.

Даржайның баштайгы номнарында сергелең, өөрүшкүлүг хөөннүг шүлүктөр колдап турар деп демдеглезе чогуур. («Чаа хүнге йөрээл», «Бры чурту» болгаш өске-даа).

Амгы тына литературада төрөөн чурт, ооң бойдузу, чечен-мерген, ажылгыр кижилерниң дугайында чогаалдар эвээш эвес. 80 чылдарның эгезинде чаа амыдыралдың дугайында сергелең ырлар-биле чергелештир бүзүрөл чок, дүвүрээзинниг аянар шүлүктөргө тыптып келген. (Н. Куулар «Арыг агаар», 1984 ч., И. Иргит «Чалгаапайлар бригадазы», 1984 ч.) Бс шүлүктөр-биле А. Даржайның «Узун орук» деп шүлүү үн алчып турар (1981 ч.).

Адаанывыс шүлүктөр амгы үениң чидиг айтырыгларын көдүрүп турар. Оларда удурланышкын, буруу шавышкын дыңналып турар. Көдээни-даа, кода-хоорайны-даа бүргөөн чаңгыс халап бар. Ол болза харысаалга чок чорук. Дүвүрөл болгаш килең «Ажырбас!» деп сатириктиг шүлүктө дыңналып турар.

Чаңгыс чер чурттугларының амыдыралы ядамык, аас-кежик, чедимчелиг чуртталга чок кижилер чер болганда бар. Ынчалза-даа чон биеэги хөвээр эвилең-ээлдек, ажык, а ооң чазык-чаагайынга, экииргек-хүндүлээчелинге кидис өгнүң ийи дакпыр эжи-даа шаптык болбайн турар. Ынчалзажок өске, база-ла ийи дакпыр эжиктер бар. Оларның артында кижилерниң салым-хуузу шийтпирлеттинип турар-даа болза, ында олулар даргалар каржы, доңгун, чондан хоорук болгулар («Ийи

дакпыр эжик»). Чөптүг эвес, меге, авыяс чорукту эскерген лириктиг маадыр буянын чорукту күзеп дилээр дээрзи «Кижинүү» деп шүдүглөл-чагыгда илереткен. Мында автор бодунуң чуртталгадан эскериглерин, амыдырал дугайында билишкннерин аныктар-биле үлежип турар. Бо чогаалда чалы пазын болгаш кыраан назын, черинге ынакшыл, эртем-билигнин үненин дугайында философтуг боданышкыннар колдаан.

Эрткен шагның кижизин чуруп коргүзүп тура, ол ырак төөгүнүң болушкуннарының маадырын кижиниң алыс мезү-шынарының онзагай чүүлдери-биле шүүштүрүп көөрү чугула. Бо талазы-биле «Ровно кыдыраажындан» деп бөлүк шүлүктөр үнелиг. Ада чурттуң Улуг дайыны төөгү бооп удаажыраан. Ындыг болза-даа чүректерниң саргыыры хевээр, бистиң үежилеривисти амдыгаа дээр төрөөн чуртун камгалап, эки тура-биле дайынче чорутканнарының маадырлыг чоруктары хөлзедип чоруур. Олар улустарның арасында найыралы дээш, амы-тынын, кадыкшылын, чалы назынын харам чокка бергеннер болгай.

Шүлүкчү А. Даржайның тодаргай төөгүлүг болушкуннар дугайында бодалдарын илереткен өске-даа шүлүктери бар. Ол болза «Чиңгис-Хаанның хөлегези» болгаш «Базырыкка бодал» деп шүлүктөр-дир. Төөгүнүң кижизин чаңгыс талалап, эмин эрттир дорт көөрге, төөгүлүг тема сайыраавас. Бо чогаалдарда бөгүнгү кижин болгаш эрткен үениң кижизин удурланыштырып көргүскен.

Даржайның лириктиг маадыры аңгы-ангы талаларындан көстүп илереп турар. Ооң «Узун орук», «Мөңгө чоруул!», «Мөңгө чер» деп шүлүктери чуртталганың буянын-чаагайынга бүзүрөп, чаа хүннү ырлар-йөрөөп чоруур кижин. Мындыг янаылыг сеткил-хөөннүг маадырлар-биле чергелештиг ооң өске омур-хевирлер көстүп келген. Ол дуржулга-лыг, оожум, бодамчалыг, бодунга бүзүрелдиг кижин («Ийи дакпыр эжик», «Ажырбас!»). «Далайны көрбөөн мен», «Чиргилчин», «Чараш-Аллак», «Салааларда хириниң-чамнын...» деп шүлүктерниң лириктиг маадыры — бир-ле чүвеге сеткил-сагыжы ханмаан, таарзынмаан кижин.

Чурукчуноң өртемчей шинчилели, ооң чогаалдарының темазы болгаш идеялыг утказы чогаалдарның тургузуун, жанр-хевирлерин, янзы-бүрү чурумалдыг аргаларын шилип алырын негеп келир дээрзи чугаажок. Александр Даржайның ийи чогаалында качыгдалды, комуздап, муңгараан сеткилди илередирде халак хевирин кончуг таарымчалыг, сагыш-сеткилге дээптер болган. «Чаңгыс инээн чидирген шуваганчының халагы» болгаш «Хайыралыг аьдын оорга алыскан ашактын халагы» деп чогаалдар ол. Даржайның бо шүлүктериниң дөзү — чалбарыг болгаш каргыш дээн ышкаш улустуң аас чогаалының шүлүк хевирлеринден үндезилеттинген.

Тыва фольклорда хомудаан, муңгараан сеткилди илереткен олчага таварышпаанда аччыларның чалбары база көөр хөөнү чогуң, килениң дамчыткан каргыш хевирлери бар. «Шуваганчының халагы» болгаш

«Ашактың халагы» деп чогаалдар бо сеткилдерни каттыштырып турар. Шүлүктерниң тургузуунда аңчыларның чалбарындан — ай, хүнге, сран-тандыга, черге, чонга кыйгырыг, түрөгделиниң дугайында медээ болгаш дилег, а каргыштан — ниити утка-аян болгаш айтырыглыг конструкциялар кирген. «Шуваганчының халагы» шүлүк хевирлиг бижиттинген, эге аяннажылгалыг. Бо ийи чогаалда перифразалар хей ажыглаттынып турар, а сөс курлавыры улустуң аас чогаалдарының дылынга чоок. А. Даржайның үстүндө адаанывыс халак-шүлүктери улустуң аас чогаалының хевирлеринден өскерлип, сайзырааш авторнуң бодалын улам долу, чиге ажыдарынга дузалап турар чогаадкчы арга болган.

Баштайгы чылдарда авторнуң бижип турган чогаалдары-биле үстүндө адаан чогаалдарны деңнеп көөр болза, ылгалы көскү. Чогаадкчы ажылының эге чадазында стилчидип бижээн янзы-бүрү тоолдар, ырлар, йөрээлдер хей: «Куда йөрээли», «Авамның йөрээли», «Чаа чылга йөрээл» дээн ышкаш. «Чаа хүнге йөрээл» деп шүлүк улустуң аас чогаалдарында йөрээлдерден ылгалдыг. Ол тоожулал-медээден эгелээр. Мында хүнге кыйгырыг, күзел-илередиг база бар. Ындыг болза-даа оларның аяны көңүс өске. «Хүннүң дээрбээ» деп кыйгырыгда хүндүлөп алгаан аян дыңналбайн турар. Хей-аът көдүрлүүшкүннүг, чоргааралдың аяны дыңналып турар «чырызын», «бер» дээн ышкаш дужаал наклонениениң кылыг сөстери-биле күзелдер илереттинген.

Чаңчыл болу берген овор-хевирлерни, символдарны, сөс каттыжышкыннарын амгы тыва поэзияда онза хейү-биле ажыглап турар.

А. Даржайның шүлүктеринде аъттың овор-хевири тускай уткалыг. Аът ээзинге дуза кадар эжи боордан аңгы, романтиктиг сорукту немеп, алыс күзел, идеалче чүткүл, дилээшкиннерни илереткен.

«Ногаан аът» деп шүлүк чүгле чашкы шаг, бүтпээн кайгамчык чүүлдер дугайында сактышкыннар эвес. Элдетиг бо аъттың овор-хевири биске чоннуң күзел-бодалдарының дугайында, мөңгө назын болгаш аас-кежик дугайында сагындырып турар.

«Шынчы эшти кайын тывар?» деп шүлүкте лириктиг маадырның идеалы дорт ажыттынган. Мында биске чоок болгаш бердинген эштиг болуксаар күзелди аът илередип турар.

А. Даржайның шүлүктеринде сагыш-сеткилдиң дүвүрели синген овор-хевирлерниң онзагайы өске, тайбың болгаш бүзүрелди илереткен поэктиг оворлар-биле деңнеп көөрге билдинип турар. Авторнуң шүлүк чогаалында ожук даштары, олар дээрге-ле — быжыг туруш, демниг чуртталга-дыр. «Өглеривис ак-көк ыжы», «Бизең хая кырындыва»... болгаш ө.д.). Өөр аңгырларның овор-хевири шүлүкчүнүң чогаалдарында дыка нептереңгей. Олар шынчы, бердинген ынакшылдың символу бооп чоруур («Бистер ийи аңгырлар бис», «Чашкы шаамның аңгырлары»). Тыва поэзияда дуруяалар — өскөн черинге бердингениниң демдээ болур. Оларның овор-хевири өскөн чер, төрөөн чурт, өг-бүлө дугайында база

чалыы чаш үеиң эрте бергениниң дугайында сактышкынар-биле тудуш («Дуруяалар», «Дуруяалар ыглап-ыглап...»).

Шүлүк чогаалында нептерээн авазының овор-хевири аажок нарын шүлүк хевиринде илереттинген. Авторнуң иезинге ынакшылы, ону ыдыкшыдып хүндүлээри шүлүкчүгө «Боодал сонет» азы «Сонет чечээ» дээр шүлүк хевирин шилип алырынга идиг болган. Ие кижиниң овор-хевири чогаалчының хөй-ле шүлүктериниң кол утказы бооп, сагышка дээп, сеткилди докулдуруп чоруур: «авайымның сүдү ышкаш» («Төрээн дылым»), «Муңгарал чок кежик-чолдуг ие ышкаш» («Черни чүктөп...»), «Ие кижичемзиг холу сагындырар» («Чайгы эрген»).

А. Даржайның поэтиказында чаа овор-хевирлер хөй. Чиргилчинниң овор-хевири — тыва поэзияда чаа чүүл. Ол аар сеткил-хөөннү, хай-халапты, сагыштың аарып ыстаарын көргүзүп турар.

Дээрде чырып турар сылдыстың овору тоглай берген сылдыстар-ның чурумалы-биле тудуш. Черже чырыын саарган сылдыстар делегей-де тайбыңны, аас-кежиктиң мөңгезин илередип турар болза, тоглай берген сылдыстар ол тайбың-дышты үрээн, айыыл-халап, озал-ондак болганын медээлеп турар («Сыын», «Чүү деп сени кыйгырайн?»). Чалыгы оол амы-тынындан чарылган, а октаргайны айыыл-халап шимчедипкөн чүве дег, сылдыстар тоглай бээр:

Октаргайның онча

тикчок

сылдыстары

Оолдуң кара караанга кээп,

тоглап турда...

(1987)

Маадырның кылган чүүлдерин, шимчээшкиннерин дамчыштыр илереттинген психологизмниң дыңзыгышкыны «Сылдыстарда дүш» деп чыындыда көстүп келген («Хүн чөөн чүктөн үнер»). Ынчалза-даа бо чечен чугаада шөйүлчөк тоожушкун психологизмни кошкадылкан. «Отчугашта» маадырның сагыш-сеткилин, делегей көрүүшкүнүн оң кылган херээнден, шимчээшкиннеринден, чугаазындан билип аар болзувусса, «Бедикте» деп чечен чугаада сеткилдерни дорт чуруп адааны хөй: «Бодалдар мени ала-чайгаар-ла бодунуң онза-чараш оран-делегейинче чалап алгаш баар. Колдуунда-ла келир үеиң дугайында бодалдар мээ-медерелимге төрттүнер. Ол хамык күзелдер мени аас-кежиктиг кижичемзиг кылыптар. Олар чараш-чаагай болган тудум-на, сеткил-сагыжымның сергек-омаа кедерээр». («Бедикте»).

А. Даржайның чогаалчы стили, тоожуп биир аяны өскерилген. Чечен чугааларда психологизм билдинип, авторнуң сестери чокка-ла чүгле маадырның чугаазындан номчукчу дыка хөйүнү билип алыр: кыммың сестерил, кымга оларны чугаалааныл, кандыг аянын сөглээнил. Да-

раазында диалогта Маскалдайның авазының чаңгыс классчылар ужу-ражылгазынга хөөн чогу, а Отчугаштың ынаар барыксааш четтиклейн турар күзели дыңналып турар:

«— Экии, угбам!

— Экии, От. Кажан баттың?

— Чаа келгеним бо. Маска суглар клубта-дыр болар аа?

— Ында-ында, оглум. Чээрби беш чыл деп чүве тып алган улус бе. Хамык дарга-бошка ында чүве болгай аан. Кызылдан бээр даргалар келген сураглыг болду. Сен база чээрби беш чылдап чор сен бе, От?

— Ийе, угбам. Аътты херим иштинче кирип каайн, аа, угбам?». («Отчугаш»).

Чамдыкта диалогта авторнуң сөстөрүн, маадырның кылган чүүлдерин, шимчээшкиннерин дамчыштыр ооң сагыш-сеткилиниң байдалы ажытынар. Оон аңгыда маадырларның психологтуг байдалын көргүзөрдө иштики монолог ажыглаттынып турар. Чижээлээрге, Серин угбайның бодунуң сглукуң дугайында, ооң чорудуп турар он рубли, авазының оглунга саткан аңгы-аңгы хемчээлдиг хөйлеңнериниң дугайында монолог бар. («Он рубль»). А «Күскү бүрүлдер» Чамбал ашактың монолог-боданышкыны дорт чугааның бир хевиринде илереттинген. Литературлуг маадырның чугаазын тускай аңгылаваан болгаш олар авторнуң сөстөрү-биле каттыжа бээр. Бо таварылгада маадырның сагыш-сеткилиниң дүймөң, дүвүрөп турары иле көскү:

«Чамбал ирей бойдуска бир-ле дугаар күш четпезин, аңаа удур чүнү-даа канчап шыдавазын медресеп билип турган. Канчаптарыл, бойдустуң чаяалгазын! Сыскый тудуптар дыдык эвес. Кудай-дээр — карак четпес, кудай-дээр — куснак четпес... октаргай делгем...» («Күскү бүрүлдер»).

Бо чечен чугаада пейзаж база Чамбалдың чаа чагган харга хамаарылгазы ооң сагыш-сеткилин ажыдарынга дузалаар. Чамбал ашак хоорайда оглу, кенни сугда чурттап олуар. Эрте чагган хар, билдинмес кударал ону дүвүредип турар. Бир хүн ол бодунуң шагжок байдалының чылдагаанын билип каар. Кырган черден, мал-магандан ыраанындан муңгарап, одарларже, төрөөн ховузунче, тайгаларынче тыртылып турар. Бо бүгүнү билгеш, Чамбал ашактың хөрээ ажыттынып, боду сергеп кээр болгаш дүрген-не вокзалче далажыр. А башкы харже тоглап турар бүрүлөр ооң сеткилинге муңгаранчыг эвес, а өөрүнчүг хөөннү ам кириер. Ооң угун оглунуң салгап-уктаары ышкаш, бо дүшкөн бүрүлериң орнунга часкы хүн чаа ногаан бүрүлөр үнүп кээр болгай деп, Чамбал ашак боданыр.

«Он рубль» деп чечен чугаада ие кижиниң төлүңге кызыгаар чок ынаан көргүскөн. Маадырның аарып-баксыраанын, оглун сактып, ий-лээнин шимчээшкиннер илередип турар. Серин угбай бажыңыңга чааскаан оглундан почта-биле алган он рубльдиң саазынын чыттап чыда чок апар.

«Кударанчыг ыры» деп чечен чугаада чаңгыс аңгыр аас-кежик чок, муңгаргай, уяранчыг ынакшылдың аянын күштелдирер.

Бо шүлүкчүнүң чамдык чогаалдарында лириктиг шүлүктерниң тургузуун көрөөлиңер. «Дириг чорда...» деп шүлүктүң эгези — чогаалдың чугула элементи. Ол номчукчуну темаже башкарып кирип турар, а шүлүктүң дараазында кезээ бо теманы сайзырадыр. «Далайны көрбээн мен» деп шүлүктүң эгези кол бодалды илеретпишаан, сагыш-сеткил илерээшкинин күштелдирген. «Далайны мен караам-биле көрбээн мен» деп домак чаңгыс эвес удаа ажыглаттынып, аңгы-аңгы сеткиишкини илереткен: анаа медээ, бир-ле чүвезин оскунганынга хараадаан сеткил, аргажок муңгараан хөөн болгаш чөгел төнүп, бүзүрелин оскунганы. Эгези болгаш төнчүзү бо шүлүктүң онзагай хевирлиин бадыткап турар. Рефрен — шүлүкчүнүң бо-ла ажыглай бээр аргазы апарган. Эгезинде үнгөн бодал теманың сайзырап хөгжөөнинден төнчүзүндө арай өскерли берип болур («Ада-ием өнчүзү»).

«Чурттаарын күзөпчө» деп номунда А. Даржай маадырның бодалын ханы өөренип, ооң сеткил-чүрөөн шинчилеп көөрү-биле чечен чугаа-портрет хевирин шилип алган.

А. А. Даржайның чогаалдарында үжилеривистиң иштики делегейи, сагыш-сеткил дилээшкинери көрүнчүктөлгөн.

Ном саңы болгаш чогаал сайгарылгазы

Семен Оюн

«ТЫВАЛААР КУСКУННУҢ» ТЫВЫЗЫЫ

1994 чылдың апрель эгезинде Танды кожууннуң төвү Бай-Хаак суурнун уран-чүүн төвүгө болган чогаалчы Салим Сүвүң-оол-биле ужуражылга үезинде ооң «Тывалаар кускун» деп романын садып алгаш, романын сокуурган, синнигип иомчуп таныштым.

Романы бир-ле дугаар колга тудуп алгаш, чогаалдың адының тывызыксынын кайгай бердим. Чүдүлгенин тыва аңчылар шагдан тура кускунну бир өззагай көөр чораан. Чогаалдың кол маадыры Салбак-оол база ындыг. Кускуннун аажы-чаңындан, алгызындан аң-моңун бар-чогуу билип алтар кижидир. Кускун «бар, чок» деп алгырыттарын, тодаргайлаарга, тывалаптарын ол ыяк билир. Салбак-оол боду-даа база тыва деп сөстү аксындан дүжүрбес. Шактар оглу төрөөн чериниң чаражын, тыва аңчыларның чагаайын, шажынның ыдыктыын, чүдүлгенин сүзүктүү билип чоруур. «Тывалаар кускун» деп романың тывызымы мында деп билгеш, бо чүүлду бижидим.

«Тывалаар кускуннун» композиция тургуузу чогаалчы кончук таптыг таарыштырган. Чогаал үш кезектен тургустунган. Романың сюжетиниң дүүшкүнү үш аңчының ужуражылгазындан эгелээр. Тоожу-лал баштай аныяк аңчы Курзук-оолдун мурнундан чоруп турар. Курзук-оол Ондар-оол-биле тайгага аңнап чораш, Салбак-оолга ужуражы бээр. Ондар-оол биле Салбак-оолдун алгызында таныш чораанын, оларның бот-боттарынга хамаарылгазы кандыг-бир чылдагаандан кандай болганын Курзук-оол эскерер. Аныяк аңчыны тывызыксыг айтырыг дүзүредип эгелээр. Ычан ону айтырар үе-даа турбаан. Салбак-оол-биле бо ужуражылга соовда Курзук-оол база өң-тала анаар. Бир-ле катан аргадуржулга чок аңчы Курзук-оол чалыы үезин, Ондар-оол-биле кады төрөөн

альшкылар дег өзүп келгенин, кузум дег сеткилдиг Ондар-оолдуң нүгүлүндөн канчаар контр кылдыр буруудаттырганын, шииттирип чораанын, амгы үеде Ондар-оолга кандыг хамаарылгалыын төөгүп бээр.

Сюжеттиң өөскүдүлгезин, дыңзыгышкынын, чештинишкенин база көрүп көрээли.

Кызыл хоорайның күш-культура залынга кол-бөмбүкчүлери малчын Салбак-оол биле күрүнениң айыыл чок чериниң жылшдакчызы Салбактың аразынга ялым чок черге болган аас-дыл былашканының соонда төрүлдээ өөскүп, кыптыгып үнөр. Чекистер аңаа чылдак каккаш, үрүлчү хайгааралга турган «чаңгыс тыва» деп шолалыг Салбак-оолду хорутдаар.

Тоталитарлыг үеде хоруп кагбаан-даа болза, утгундуруп бар чыткан шагаа байырлалын эрттирип турганы, тыва чаңчылдарның бажын говацнатканы дээң, Шактар оглу Салбакты он чыга шиткени ак болгаш кара күштерниң чөрүлдээлериниң эң-не шыңгыраар, дыңымыр үези.

1953 чылдың келдерелиниң ачызында хорутдалдан хосталып үнүп келгениниң соонда, Салбак-оол чаңгыс-чер чурттугларының бүзүрелин шыныдып, колхозтуң дээрэ хойжуларының аразынга киргени, ону актыг черге нүгүлдээң, бажыңнаан, хилинчектээң кижилер-биле канчаалдыр санашканы — чөрүлдээлерниң чештинишкени болур.

Чогаалдың сүүзүнү — ооң амыдыралчызында. Тыва чаңчылдарны хоруп турганының, репрессияның каргыштыг халавының, төрөөң чериниң ойдузун камгалаарының дугайында темалар романның сюжединиң кол ооргазы болганын демдеглеп каайн. Автор эрткен болгаш амгы үелерниң харылзаазын тывынгыр доңаштырган. Куруз-оолдуң, Ондар-оолдуң, Салбак-оолдуң харылзаалары: Салбак-оол биле Өлеңмааның, Ондар-оол биле Биликмааның амыдыралының төөгүзү солун сюжеттиг шугумнарга хамааржыр.

Салим Сүрүң-оол кол маадыр Салбак-оолдуң дурт-сынының, даштыкы хевириниң, арын-шырайының чурумалын (портретин) чедимчелиг чураан. Роман ол ышкаш Салбак-оолдуң иштики делегейиниң, сагып-сеткилиниң хайнышкынаарының чедимчелиг илереттингени-биле онзагай. Кандыг-бир болуушкунга хамаарыштыр кол маадырның бодалдамын немей киириптери чогаалчының база бир уран аргазы деп бодаар мен. Шактар оглу — чагай чаңчылдарның сагыкчызы. Ол тыва дылды, тыва чемни, тыва хепти, тыва сагылганы, тыва малды үнелеп чораан. Тоталитарлыг тургузуг үезинде ол чаңгыс тыва деп шоллага база четтэнген. Салбак-оолдуң тывазыг мөзү-шынары мээң сеткилимге таарымчалыг. Автор Салбак-оолду дески кижги кылдыр чуруваан. Хоругдал черинден үнүп келгени, төтчөглекчилерниң, араганың сакдарынга алзыптар часкап, угаан-сарыылдыг болуп, «тайып уजार, даянып турар» дээңи ышкаш, элээрлер одуруунче эглип, өг-бүлениң ынак адазы, нийтиледиг төлөптиг хамаатызы апаар. Кижги бүрүзү күзелдиг. Салбак-оолдуң

Ном саңы болгаш чогаал сайгарылгазы

Семен Оюн

«ТЫВАЛААР КУСКУННУҢ» ТЫВЫЗЫ

1994 чылдың апрель эгезинде Таңды кожууннуң төвү Бай-Хаак суурнуң уран-чүүл төвүнге болган чогаалчы Салим-Сүрүң-оол-биле ужуражылга үезинде ооң «Тывалаар кускун» деп романын садын алгаш, романын соңуурган, сиңнигиң номчуп таныштым.

Романын бир-ле дугаар холга тудуп алгаш, чогаалдың адының тывызыксынын кайгай бердим. Чүдүлгелиң тыва аңчылар шагдан тура кускунну бир онзагай көөр чораан. Чогаалдың кол маадыры Салбак-оол база ыңдыг. Кускуннуң аажы-чаңындан, алгызындан аң-меңниң бар-чогуң билип аптар кижидир. Кускун «бар, чок» деп алгырыптарын, тодаргайлаарга, тывалаптарын ол ыяк билир. Салбак-оол боду-даа база тыва деп сөстү аксындан дүжүрбес. Шақтар оглу төрөөн чериниң чаражын, тыва чаңчылдарның чаагайын, шажынның ыдыктын, чүдүлгениң сүзүктүүн билиң чоруур. «Тывалаар кускун» деп романың тывызы мында деп билгеш, бо чүүлдү бижидим.

«Тывалаар кускунуң» композиция тургузуун чогаалчы кончуг таштыг таарыштырган. Чогаал үш кезектен тургустунган. Романың сюжетиниң дүүшкүнү үш аңчының ужуражылгазындан эгелээр. Тоожу-лал баштай аныяк аңчы Курузук-оолдуң мурнундан чоруп турар. Курузук-оол Ондар-оол-биле тайгага аңнап чораш, Салбак-оолга ужуражы бээр. Ондар-оол биле Салбак-оолдуң алызында таныш чораанын, оларның бот-боттарынга хамаарылгазы кандыг-бир чылдагаандан кандай болганын Курузук-оол эскерер. Аныяк аңчыны тывызыксыг айтырыг дүвүредип эгелээр. Ынчан ону айтырар үе-даа турбаан. Салбак-оол-биле бо ужуражылга соонда Курузук-оол база өң-тала анаар. Бир-ле катан арга-дуржулга чок аңчы Курузук-оол чалымы үезин, Ондар-оол-биле кады төрөөн

алышкылар дег өзүн келгенин, кузум дег сеткилдиг Ондар-оолдун нүгүлдүндөн канчаар контр кылдыр буруудаттырганын, шииттирип чорашын, амгы үеде Ондар-оолга кандыг хамаарылгалынын төөгүн бээр.

Сюжеттиң өөскүдүлгезин, дыңзыгышкынын, чештинишкенин база хоруп көрээли.

Кызыл хоорайның күш-культура залына хол-бөмбүкчүлери малчын Салбак-оол биле күрүнениң айыыл чок чериниң ажилдакчызы Салбактын аразына алым чок черге болган аас-дыл былаашканының соонда чөрүлдээ өөскүп, кыптыгын үнер. Чекистер аңаа чылдак каккаш, үргүлчү хайгааралга турган «чаңгыс тыва» деп шолалыг Салбак-оолду хоругдаар.

Тоталитарлыг үеде хоруп кагбаан-даа болза, уттундуруп бар чыткан шагаа байырлалын эрттирип турганы, тыва чаңчылдарның бажын зовандатканы дээш, Шактар оглу Салбакты он чылга шииткени ак болгаш кара күштерниң чөрүлдээлериниң эң-не шыңгыраар, дыңзыр үеги.

1953 чылдың келдерелиниң ачызында хоругдалдан хосталып үнүп келгениниң соонда, Салбак-оол чаңгыс-чер чурттугларының бүзүрелин шыңзыдып, колхозтуң дээрэ койжуларының аразына киргени, ошу актыг черге нүгүлдээп, бажынаан, хилинчектээп кижилер-биле канчаалдыр санашканы — чөрүлдээлерниң чештинишкени болур.

Чогаалдың сүүзүнү — ооң амыдыралчызында. Тыва чаңчылдарны хоруп турганының, репрессияның каргыштыг халавының, төрзөн чериниң өйдузун камгалаарының дугайында темалар романның сюжетиниң кол ооргазы болганын демдеглеп каайн. Автор эрткен болгаш амгы үелерниң харылзаазын тывынгыр доңаштырган. Курзук-оолдун, Ондар-оолдун, Салбак-оолдун харылзаалары: Салбак-оол биле Өлеңмааның, Ондар-оол биле Биликмааның амыдыралының төөгүзү солун сюжеттиг шугумнарга хамааржыр.

Салим Сүрүң-оол кол маадыр Салбак-оолдун дурт-сынының, даштыкы хевириниң, арын-шырайының чурумалын (портредин) чедимчелиг чурааш. Роман ол ышкаш Салбак-оолдун иштики делегейиниң, сагыш-сеткилиниң хайнышкынынарының чедимчелиг илереттингени-биле онзагай. Кандыг-бир болуушкунга хамаарыштыр кол маадырның бодалдамын немей кириптери чогаалчының база бир уран аргазы деп бодаар мен. Шактар оглу — чаагай чаңчылдарның сагыкчызы. Ол тыва дылды, тыва чөмни, тыва хелти, тыва сагылганы, тыва малды үнелеп чораш. Тоталитарлыг тургузуг үезинде ол чаңгыс тыва деп шоллага база четтинген. Салбак-оолдун тывазыг мезү-шынары мээң сеткилимге таарымчалыг. Автор Салбак-оолду дески кижилер кылдыр чуруваан. Хоругдал черинден үнүп келгени, төтчөглекчилериниң, араганың салдарына алзыптар часкаш, угаан-сарымалдыг болуп, «тайып ужар, даянып турар» дээни ышкаш, элээрлер одуруунче эглип, өг-бүлениң ынак адазы, ниитилелдиң төлөптиг хамаатызы апаар. Кижилер бүрүзү күзөлдиг. Салбак-оолдун

гаал теориясының бөдүүн чижектерин анык чогаалчыларга билиндирерин, чечен чогаалга дылдың байлаан чедимчелиг ажыглаарының чугулазын айтырын оралдашканнар.

Семинарның ийги хүнүнүң кезээинде уран номчулга маргылдаазын эрттирген. Аңаа чогаалчылар болгаш хоорайның школаларының өөреникчилери, студентилер, башкылар киришкен. Тиилекчилерге шаңналарны тывыскап.

Апрель 22 — семинарның үшкү хүнү. Семинарның киржикчилери база катап нияти хуралга чыгып келген. Аңаа тус-тус семинарларга анык чогаалчыларының чогаалдарының сайгарылгазының түннелдериниң дугайында бодалдарын дыңнап, чугаалажып көргөн.

Сеткүүлдүң бо дугаарына анык чогаалчылар семинарның киржикчилериниң тоожуларын, чечен чугааларын, шүлүктөрүн болгаш кол илеткелчилерниң чугааларының допчулалдарын парладывыс.

Кызыл-Эник Кыргызович Кудажы анык чогаалчыларның семинар хуралы чоокта-ла болбаанын, ооң чылдагааннарын тайылбырлавышаан, бодунуң илеткелини эгелээн.

Анык болгаш эгелеп чоруур чогаалчыларның семинарлары болбаандан бээр элээн каш чылдар эрте берген.

Бир дугаарында, чугаажок-ла, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң четпес ажылы деп санаар апаар. Маңаа хөй тайылбырның ажылы биче: акша чок! Тываның Чогаалчылар эвилелинге Москва акша бербестээн, боттарыңар канчаар шыдаар болдуңар, ынчаар чурттанар дээи. Ынчап кээрге, семинар эрттирер туржук, эвилелиниң бодунуң бут кырынга турары бергедээк. Баштаар чер берге-ле байдалда турар чүве. Чыткан теве аксынче каңмыл кирбес азы чыткан даш адаа-биле суг акпас джир, чеже-даа аар болза, дашты шимчедир керек. Хөделир, ажылдаар. Ынчаар шимченгениниң түннелинде бо семинарны эрттирер акша тыпты берген. Моон чижек алыр, моон ужук тыртар керек. Ийиде чүл дээр болза, семинар ажыктыг болбайн канчаар. Эш-өөрү-биле ужуражып, аралажып, арга-дуржулгазын солчуп, чедер-четпестерни дуржулгалыг чогаалчылардан дыңнаары анык литераторларга чугула болбайн аан.

Чогаалчы кижиге дараазында ийи чүүл ыяап-ла албан: талант болгаш ажыл. Талантым бар дээш, ажылдавас, өөрөнмес болза, ийинде тей бажындан анаа көрүп орар болза, кым-даа чогаалчы анарбас. База ол ышкаш, талант чок болза, чеже-даа ажылдаарга, оон чогаалчы база үнмес. Ынчангаш талант биле ажыл кожа чоруур ужурулуг.

Черле ынчап талант дугайында бүгү делегей-даа, орус-даа классиктер база ол ышкаш, бистиң тыва чогаалдың үндезилекчилери-даа хөй чугаалап, хөй бижип келгеннер.

Тыва чогаалдың хоочуннары С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, О. Саган-оол, С. Тока, Л. Чадамба, Б. Хөвөдмей болгам ам ат-сураа чоорту уттувдурун бар чыдар В. Эренчин, С. Самба-Людуп, С. Тамба, Ф. Сегленмей болгаш оон-даа өскелер, ылаңгыя С. Сарыг-оол биле О. Саган-оол аныяк чогаалчыларның эккелген ажылдарын номчуп, автор-биле удур-дедир көржүп олуруп алгаш сайгарып берип чорааннар. Ажыы-биле чугаалаарга, ол дээрзинде чамдыкта таарзынмас-даа чүүлдер тургулаар, ынчалза-даа элээн үе эрте бергенде боданып көөрге, оларныы шын болу бээр чораан. О. Саган-оол, А. С. Пушкинниң «Кавказ» деп шүлүүн үргүлчү чижек кылдыр чугаалаар киж. Чаа салгакчыларны кижизидеринче С. Пюрбю онза улуг кичээнгейни салып чораан. Бистиң база бир хоочунувус Б. Хөвөдмей тыва шүлүк тургузуун эң баштай шинчилээн кижилерниң савынга кирип турар. Амгы үениң чогаалчызы теория талазы-биле ыяк болгаш туолунга, тугулуңга чедир чепсегленмес болза хоржок.

Ам мээң эскергеним, сөөлгү ийи-үш чылдарда «Улуг-Хем» журналга парлаттынган аныяк болгаш эгелен чоруур чогаалчыларның ажылдарынче тодаргай кирип көрейн.

Сөөлгү үеде, чүге-ле чүве ийик, чогаалчы мен дээр кижилер көвүдээн-дир. Ооң кадындан тыва чогаалга амгы үеде А. Үөржаа, А. Ховалыг, Л. Иргит, М. Дуюңгар, М. Ховалыг, Д. Ооржак, К. Натпий-оол, Ө. Чинмит, М. Тирчин, М. Монгуш, М. Сандый-оол, Э. Монгуш, Э. Ооржак, А. Ондар, С. Куулар, З. Байсалова (Амыр-Донгак), С. Сарыг-оол, А. Ондар, О. Кара-оол, Р. Дамба-Сүрүң, Э. Мижит, Ч. Чочагар (В. Чотпуң-оол), Т. Карыма, С. Комбу, З. Донгак, О. Белек-оол, О. Туң-оол, В. Казырыкпай, К. Кыр, В. Ооржак болгаш оон-даа өске хөй-хөй талааттыларның көстүп келгени кончуг-ла өөрүнчүг-дүр. Эң ылаңгыя херэежен аттарның көвүдээни кайгамчык солун болгаш магаданчыг болуп турар. Херэежен кижиле эр кижиле каттыжып алгаш бүдүн кижиле болур деп чон чугаалажып турар. Тывалар чүү дээр ийик, оглу азы кызы өгленип алырга, ам-на кижиле болган-дыр дээр болгай. Тыва чогаал ам-на бүдүн чогаал болур боор. Бо аттарны четче адап шыдавадым, ону санал-онал берген эштер долдуруптар боор деп идегедим.

Сөөлгү үеде тыва чогаалга көсү ажылды З. С. Байсалова кылган. Ооң «Ховуда херэежен» деп тоожузу номчукчулар-даа, критика-даа болур-чогууру-биле үнелээн. Ындыг турбуже бо чогаалга хамаарыштыр бодумнуң бодаалдарымны маңаа чугаалаксадым. «Ховуда херэежен» теория болгаш практика талазы-биле элээн тырың бижиттинген чогаал-дыр деп билдим. Литература дээрге, дыл талазы-биле уран-чечен, утка талазы-биле идеялиг бижиттинген чогаалдарлыг болурундан аңгыда, ол тускай эртем; математика, бойдус, төөгү ышкаш, боду сагыыр онзагай дүрүмнерлиг болгай. Ооң өске эртемнерден ылгалы омур-хөвир болур. «Ховуда херэеженде» бо дүрүмнер бүрүнү-биле сагыттынган. Чогаалда өзек чөрүлдээ ооң кол маадырлары Аялга биле Омактың аразында болуп турар. Маңаа хамаарыштыр автор, З. Байсалова, шагда чогаалдарга

колдап турган схемадан, дорт шугумдан уштунган-дыр. Ооң тодаргай херечизи болза, тоожунуң бир яны кылдыр, номчукчунуң манавааны төнчү-биле доозулганы болур. Мурнунда шүгүмчүлөп турганывыс кон-фликт чок джир, «ак чогаалдардан» ылгалы ол. Чамдык чогаалдары кижиге номчааш, ооң канчаар төнерин баш удур билип каар ышкажыгай. Чижээлээрге, ынакшышкан ийи кижиге будалып эгелзэн болза, төнчүзүнде ыяап-ла эптежир. Коммунисттик идеология үезинде коммунист кижиниң үлегерлиг, чөптүг омур-хевири деп билиг тывылган турган. Делегей ли-тературазының практикасында англи классик Диккенстин чогаалдары ындыг турган, оларны критиктер «аас-кежиктиг төнчүлүг» деп санап турганнар. З. Байсалова оон чайлаан. Оон ыңай автор сюжетти ораап, дүргөтөп билер-дир, дылы бар-дыр, ол дээрге, М. Горькийниң демдег-лээни-биле алырга, чогаалга эң кол тудуг материалы-дыр. Бо бүгү чедишкениер-биле чөргөлештир «Ховуда херээженни» четпестерден шуут хостуг деп санап болбас. Ооң композициясында шаараш, шүүлөң черлер бар. Бо дээрге, авторнуң теория талазы-биле сулазы-дыр деп бодап турар мен. Чижээлээрге, Кара биле Элбек Салчаковичиниң аразында харылзаалар ук чогаалдың кол маадырларының характерлерин ажыда-рынга улуг-ла дуза бербейн турар, ол артык кылдыр чуруттунган.

З. С. Байсалованың «Ховуда херээженни» кижиге сагыжынга артып каар база бир чедишкени болза, ында яны-бүрү характерлериниң үскүлежишкени болур. Быжыг, күштүг характерлер бо чогаалда бар.

З. Байсаловадан улуг прозаик үнерин манап турар мен. Ону келир үе, дараазында көстүп келир чогаалы көргүзөр апаар.

Кандыг-даа чогаалга кижиге бодунуң хууда амыдыралындан чижек-териң черле ажыглаар апаар. «Ховуда херээженде» автобиографтыг, бот-намдарлыг черлер кайы хөй. Чамдык маадырлары номчукчулар танып турарлар. Бот-намдарны бижиири эң чиик арга, Тока база ыңчаар ажылдап чораан.

Ыдыктыг улуг башкы, чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Тывага аалдап чорааны биске төөгүлүг болушкун болган. Ооң чогаалдарын, номналдарын очулдуруп парлааны, ыдыктыг дириг бурганның дугайында чогаалдарның көстүп келгени таварыга эвес. Мацаа хамаарыштыр В. Кара-Салдың «Ыдыктыг улуг башкы, чырыткылыг Далай-Лама дуга-йында сөс», М. Ховалыгның «Ыдыктаан тук» деп публицисттик чүүлдери «Улуг-Хем» сеткүүлге парлаттынгылаан. М. Ховалыгның чүүлү публицистикадан ашкан, чечен чогаалдың очерк хевиринче шилчин турар чогаал болган. Ол ооң мурнунда ийи-үш-даа номнары үндүргөн. Аныяк авторнуң чогаалдан чогаалче номдан номче өзүлдезин борга демдеглек-сээн мен.

Төөгү төөгү-дүр, келир үе келир үе-дир, ыңчалза-даа кандыг-даа чогаал амгы үени көргүзүп турары-биле күштүг, дээштиг, дириг болур. Ындыг чогаалдарга үстүнде адааным «Ховуда херээженден», «Ыдыктаан туктан» аңгыда, Түлүш Карыманың шүлүктери болгаш расказтары

хамсааржыр. Борга ооң «Уржуктар» деп тоожузун адап болур. Бистиң амгы үевисте арагалаар, оорлаар, үптээр чоруктар, наркомания, өлүрүүшкүннер үргүлчү болуп турар апарган. Ылап-ла бо тема «Уржуктар-ның» өзүн өдүп турар. Бо тоожуну болгаш Т. Карымавың өске-даа чогаалдарын номчуурун, хандыр сайгарып көөрүн семинарның киржикчилеринге саналдап тур мен.

Чеже-даа четчир талантылыг болза, чогаал теориязы-биле эки чепсегленир деп чугааладым. Литература институтунга өөрентени, аңаа өзүн өскө чылдарны чарыгдааны халас барбаан деп чүвени ам Ч. Чочагар, Э. Мижит, Р. Дамба-Сүрүң, М. Дуюнгар болгаш өскелер-даа көргүзүп турлар. М. Дуюнгар хөй-хөй очерктерден, публицистикалыг чүүлдерден өске, өзүн өскө расказтарны, тоожуларны бижигилээн. Оң «Чалбак-Мыйыс» деп расказы Джек Лондоннуң аянынга бижиттинген. Мал-маганың ишти-хөңүн чурууру база тускай талант-дыр.

Литература институтунуң база бир досукчузу Ч. Чочагар «Сандаа кыштың беш будуктары», «Чеди хонук» болгаш өске-даа проза чогаалдары бижээн. Бо чогаалдар национал колорит талазы-биле онаа ылгалып турар. Ылаңгыя «Чеди хонук» деп чогаалды итали классик Бокаччионуң «Декамеронунга» дөмөйлөдим. Аңаа улай «Дөртөн тос хонук»-даа көстүп кээр боор деп бодаар кижидир мен. Ч. Чочагарның чогаал бижириңде тудуп турар чүүлү дылы-дыр. Маңаа тыва чоннуң чиңгине дылы хөрөк.

Национал колорит дугайында чугаа база үнденип чок эвес. Чогаал бүрүзү бодунуң дылындан, утка-шынарындан эгелээш, адынга чедир национал болур ужурлуг. Кандың-даа номчукчу чогаалдың эгезин, адым номчуккаш, бо болза тыва чогаал-дыр деп дораан билип аптар кылдыр бижизе эки. Национал колорит талазы-биле чогаал ыңдыг болур ужурлуг, белең очулдуртунмас. Тыва чогаалга «Сеткилдиң ыры», «Чүректің кыйгызы» дээн дөргүлүг хөлүн эрттир эреңгей, кенен аттар көвүдээн үелер база тургулаан болгай. Ам харын ёзулуг тыва «Ожук даштары», «Дизиглер», «Беш салаалар», «Тос-карактар», «Даалылар» дээн чижектиг аңгар тыттып эгелээш. Маңаа боттарының чогаалдарын М. Кенин-Лопсаңның «Чылгычының өө», Э. Донгактың «Сыын чады», Н. Кууларның «Маңган ак кулу», А. Үержааның «Ногаан аът», Ш. Кууларның «Баглааш» деп адап алганы аныктарга үлегер боор ирги бе деп бодаар-дыр мен. Чүгө дээрге, эки ат чогаалдың чедииникиниң чарты деп чугаа анаа эвес тыттып келген.

«Улуг-Хем» журналдың сөөлгү дугаарларының бирээзинге парлаттынган «Кашпалдарның халавы» деп тоожунуң дугайы маңаа черле чугаалавас аргам чок. Ооң автору О. Т. Кара-оол анык эвес, пенсия назылыг, ынчалза-даа чогаал талазы-биле назыны чалып кижиди. «Кашпалдарның халавы» — ооң бир дугаар чогаалы, ооң-биле кады бир дугаар чедииникини. Ук чогаалда кижилерниң оран-чуртунуң-даа, хуусалымының-даа халавы бир баг кылдыр доңжанып турар. Ол дээрге, Кашпал чоогунуң Саян шалбаазының адаанче кире берген төрүүн шөл-

дериниң, алаактарының, дагларының, бижиктиг хая-даштарының, ба-зырыктарының, ада-өгбелериниң чевег-хөөрлериниң, турлаг-хонаштарының, ханьыг репрессияларга таварышкан актыг кижилерниң ык-сызы, үй-човууру, халак-тилээ, карактарының изиг чажы-дыр. Чүгле ол эвес, автор Кашчал чоогунуң амыдыралың, чоокку үеде эрткен чуртталгазын чылы-биле бижип турар. Ында ядыы сургуул оол Коданчыктың (чогаалдың кол маадыры) болгаш орус уруг Люба Комшкинаның аразында сөглеттинмээн ынакшылды чүрөккө доннуп турар кылдыр чураан. А шеригге оолдар үдөп турар шокар тоннуг уругну чиик шоодуг, эсмет чок кочу-биле бижээн. Оолдарның «Шокар-Тоннуг» деп шолалап алганы уруг буттарын олуй-солуй теп, мынчаар ырлап турар:

Саян арты ажа бергеш,
Сарың мени садыптың, эш.
Сарың мени садар болза,
Сарыыл-ла чок болганың ол.

Улуг Саян ажа бергеш,
Уруг мени уттунтуң, эш.
Уруг мени уттур болза,
Улаан-на чок болганың ол.

Ол хирезинде «Шокар-Тоннуг» бир оолду шеригге үдөнкөш, шеригден чедиң келген эске оолду дораан эдертип алаар турган. Чогаалчылар дээрге ынакшышкан ийи кижини ошкаштырып, дегжикштирип чадан шаг боор болгай, а херек кырында амыдырал ыңдыг бөдүүн чүве ышкажыл, аргамчы шөйүп турбас, дораан-на куспактажы бээр.

Оон ыңай Хрущев үезинде хууда артык мал-маганы узуткаар, сшкүлериң эът плайыга дужаар, хуналары аткалаар деп айтышкык келир. Зоотехник Коданчык аңаа удурланып үнөр. Ынчан баарга, колхоз даргазының ону канчаар кончаанын автор мынчаар бижип турар: «Партия, чазақтың айтышкыны-дыр. Даарта хуналар чазавас болзунарза, шорун, районда кижик эмчизиниң мурнунга бодуңнуң дугайында айтырыгы тургузар мен — деп, Дмитрий Даваевичиниң карактары шуру дег кыскалай берген, чирик хаайының ыңдында-ла улуг үттери улам алгый берген хоректенген». Дузу ажыг-ла шоодуг-дур.

Бүгү делегейге күчүлүг турган СЭКП, ССРЭ буступ, буурап дүшкөн. Ооң уламындан нациялар аразында харылзаалар чидигленген. Россиядан чарлыр дээн деп меге хоп-чипке Тыва кичилеткен. Мыңдыг байдалдан ылаңгыя тыва оолдарның шеригге тайбың, айыыл чок албан эрттирери бергедээн. Бо дээрге хөөкүй иелерниң хилинчээ, чокулаңы апарган. Маңаа бараалгаткан чылыг-чымчак хөөнүг кыска тоожуну Владислав Саржат-оол бижээн. Ол чогаал «Улуг-Хем» журналдың бо чылгы бир дугаарында парлаттыңан. Ооң ады «Күстүң сырыналыгы».

Ук тоожу эликтиг шынарлыг, демдектерлиг болза-даа, хөөнү лириктиг чогаал. Ооң композициясында, сюжетинде нарын дүргөктөр чок. Ында ынакшылдың чаңчылчаан «үш-булуңчугу» бар, ол-ла: Кара-өөл — Даяна — Артыш-өөл. Бо хүнгү солдат амыдыралды автор билдилиг чуруп көргүскөн. Ынакшааны оолдарны шеригже үдепкеш, туттуруп шыдавас, сыйбог, силең кыстарның кижги хөөнү чок, оортулаңнааш овор-хөвири В. Саржат-оол Даянаны дамчыштыр бижээн.

Шүлүк-даа, проза-даа чогаалында сөөлгү үеде элээн көскү ажылдап турар кижилерниң бирээзи Сарра Куулар болур, ооң ам чаа үнүп чыдар «Оваа» деп расказының ады-даа, утка-шынары-даа тыва чогаал. Амыдырал боду хөвээр, Артында тыва амыдырал. Кижилерниң кижигиң чоруу, бот-боттарынга эл-хол болур чорук, эргиниң чаагай чаңчылдары. Сарра Куулар тыва дылды болгаш эрги тыва амыдыралды, улустуң аажы-чаңыи эки билер. Ол-ла шиг-биле кызымак ажылдаар болза, автордан оон-даа хөйүнү манап болур.

Ооржак Белек-оол чогаал шугумунга элээн хөй чылдарда таваар, бөдамчалыг, дааш-шимээн чок ажылдап келген. «Сылдыс» деп элдевиң чогаалды парлатты. Фантазия бе? Философия бе? Оозу-даа, моозу-даа чадавас. «Сылдыс», өске чогаалдарга бодаарга, өзалааш ортулук бөлүп турар чогаал. Ону номчуп ора, эки боданыр керек.

Бо чогаалдарны сайгарып тура «Улуг-Хем» журналга парлаттыган А. Булактын (Анай-оол Даржаанын) «Чаргылыг ай», В. Кара-Саядын «Кара паны», Д. Дыртыктын «Үениң шырайы», Ш. Кууларның «Кижиниң өөрүшкүзү» дээн ышкаш өске-даа чогаалдарга дөбөдим.

Литература дээрге эргем, ол бодунга дүүшкен тускай дүрүмнерлиг. Чогаалчы кижги ол дүрүмнерни сагыры эргежок чугула. Оон башка чогаал бижиттинмес.

Чогаалдың композициясы кандыг кезектерден тургустунары? Экспозиция (ол чогаалдың эгезинге-даа, төнчүзүңге-даа туруп болур), дүүшкүн (эки дүүшкүн номчукчунуң хыл-боостаазындан алыр боор чүвө), дыңзыгышыкын (чогаалдың болуушкуну базым сабында бедиир умурлуг, оон башка номчукчу сонургавайы баар), кульминация (болуушкунуң дээди чадазы, четтининишкин (бүгү болуушкуннарның хөнертен амыттынары, чөрүлдээлерниң буурап дүжери), түңнел.

Оон ыңай боттарының болгаш хоочун эштериниң чогаалдарың номчуур, сайгарар, сүмөлежир, маргыжар керек. Ол, бо чогаалчыларның чогаалдарының дыды кандыгыл, композициясы канчаар тургустунаганыл, чогаал дүрүмнериң канчаар сагааныл дээш айтырыллар-ла жөй болгай. Чогаалчы кижги чогаалдарны анаа номчукчулар ышнаш эвес, чогаалчы, шүгүмчүлөкчү, шинчилекчи ёзу-биле номчуур умурлуг. Оон-биле кады чүгө эки бижиттинген эвес, багай бижиттинген чогаалдарны база номчуур керек. Олардан чогаалды канчаар биживезил деп чүвөгө сөрөңип алыры чугула.

Чогаал теориясын, ооң дүрүмнериң шын сагып чоруур эштерге

М. Кенин-Лопсан, С. Сүрүң-оол, Ю. Кюнзегеш, Э. Донгак, Ч. Куулар сугларны хамаарыштырып болур. Эң ылаңгыя С. Сүрүң-оол «Ынакшылдыр» деп тоожузуңуң дүүшкүнүн кончуг уран болгаш тывынгыр эгелээн, ооң-биле номчукчуңуң мойнундан сыдымнап алган. Сактып олур боор силер, чогаалдың маадыры Хеймерек авазының өөнге орда, аалга Маша деп башкы орус кыс кылаштап кээрге, оларның ыды халый берген, уругнуң платъезиниң хин адаандан куду таптыг-ла бир карыш хире черден ора сөп алып. Хеймерек ыдын чарып үне халып келгеш, аныяк кыстың платъезиниң орбак черин көрүп каар. Авторнуң номчукчуңуң сонуургалын чаалап апкан урэн аргазы, теория дылы-биле чугаалаарга, тоожуңуң дүүшкүнү бо-дур.

Тыва шүлүк дугайында бөдүүн бодалдары, эрөңгей түңнелдери-биле дыңнакчыларны шүлүкчү Ю. Ш. Күнзегеш таныштырган:

— Чогаал ажылын кытырынга үш кол чугула чүүлдү билин алыры онза чугула. Ол болза, бирээде, чүнү бижиирил, чүнүң дугайында номчукчуга болгаш дыңнакчыга чугаалаарыл, ону канчаар, кандыг хевир-биле илередирил деп айтырыгларны шүлүкчү-даа, тоожучу-даа, ишчи-даа чогаалчы бодунга салгаш, ону харыылаарын оралдажыр. Мен маңаа шүлүк чогаалыңга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны келдады чижеглеп чугаалаар мен.

Үстүңде салган айтырыгларга харыы кылдыр С. А. Сарыг-оолдуң чер кырында бар-ла бүгү үнүш-бойдус, курт-кымыскайк, аң-мен, ээир-хартыгадан эгелээш, кижиге чедир — шупту-ла шүлүк чогаалының үндезини, үнер дозу болур дээрзин Виссарион Георгиевич Белинский айытканын бир-ле чогаалчылар хуралыңга чугаалап турганын илеткелчи чижеглеп чугаалаан.

Шүлүкчүнүң шилип алып темалары эгээртинемес, аңаа бүдүн өртемчей бүрүнү-биле хамааржыр, шүлүкте кызыгаар чок, ол дээрге, кижиниң сагыш-сеткилиниң улуг далайы, делгем октаргайы болур. Шынап-ла амгы тыва чогаалда «Ховаганнар», «Койгунактар», «Анай-хаактар», «Чодураалардан» эгелээш, Алдын-кыс, Дөңгүр-оол, Саны-Шири, Лопсанчап, Ыңаажык, Чүргүй-оол, Дажы-Намчал ышкаш херек кырында чурттап чораан-даа, азы чогаалчының фантазиязындан-даа төрүттүнген үлегер-хевирлер-даа бар. Чогаалга чоннуң дээди идеалдары — аас-кежик, өөрүшкүже чүткүлү, ажыл-ишчи, кызымак-шудургу, шыдамыкай, хүндүлээчел, кээргээчел чаагай чаңчылдары, чүдүлге сүзүглели, кижилерниң ынакшылы, муңгаралы болгаш качыгдалы илереттнер. Чогаал дээрге-ле боду-ла, чоннуң каас чараш чүүлдерге, уран шевер чааалгага, чечен сеске, ыры-хөгжүмге хандыкшылындан, улустуң оолдар-кыстарының талантызындан төрүттүнген культураның эртинези, уран чүүлдүң бир хевирин. Ыңчангаш чогаалга кожаатан сөстөр — чечен деңнелгелер,

уран метафоралар, чаптанчыг, коргунчуг, солун сюжет, магалыг чараш болгаш чексинчиг багай үлегер хевирлер ыяавы-ла негеттиниң келир.

Караңгыда сылдыс караа.
Каттыраңнаан карам караа.
Каттыраңнаан карам караан
Казып алыр арга болза.

Бүлүцгүйде сылдыс караа,
Бүлделчиңнээн карам караа.
Бүлделчиңнээн карам караан
Казып алыр арга болза.

Бо кожамыкты 1889 чылда-ла Н. Ф. Катанов дыңнап бижээн. Мында эгезинде болгаш төнчүзүндө аяннажылгалар (рифмалар), аллитерацияның болгаш ассонанстың (ажык база ажык эвес үннерниц дак-ырлажырының) дүрүмнери бүрүнү-биле сагыттыңган, тыва шүлүктүң тургузуун шинчилээринге боттуг үлегер болур чогаал болур.

Кандыг-бир теманы шилип алгаш, ол теманы кандыг арга-биле илеретсе экил дээрзин азы темага тааржыр хемчээлди, ритмиканы болгаш аяннажылганы — шүлүктүң тургузуун бодап көөр апаар. База-ла «Ховаганнар» азы «Арыкчыгаш» деп бичии чаштарга чогааткан ырлары сактып көрээли. Оларның одуруглары кыска, эвээш ажык үннерлиг.

Черле ынчаш тыва ырларга 8 ажык үннүг шүлүк тааржырындан аңгыда, 13 ажык үннүг, мырыңай 14 слогтуг аялгаларның бары тыва шүлүктүң одуругларының хемчээли дыка хөй янзы-бүрү стопаалардан тургустунуп болурун херечилеп турар.

Тывызыктарда, үлегер домактарда, тоолдарда шүлүк хемчээлдери мырыңай янзы-бүрү:

Чер — ием,
Дээр — адам. —

бо болза, 3 слогтуг, чаңгыс цезуралыг шүлүк-түр.

Чечен — менде,
Чечек — черде —

бо дээрге, 4 слогтуг, чаңгыс цезуралыг (үн үзүктелинишкининиг), эгезинде болгаш сөөлүндө аяннажылгалыг ийи одуруг шүлүк болур.

Артыңда адаң (5)
Чудуруун арнып олур (7) —

мында 5 болгаш 7 слогтуг (ажык үннүг) хемчээл тодаргай дыңналыг турар, ынчазза-даа бо одуругларны 8 болгаш 4 ажык үннүг кылдыр

дыңналдыр чугаалап база болур. Ол — цезурадан (үн үзүктелиишкиниен-ден) дөрт хамааржыр.

Ынчангаш шүлүккө аянажылгадан аңгыда бир чугула чүүл ритмика улуг ужур-дузалыг. Ритмиканың шүлүктүң одуруунда слогтарда стопаларның (узадыр адаар азы дыңзыдыр дыңналыр слогтарлыг ажык үннериниң) дузазы-биле шингээдин ап болур.

Болур-ла дээр, болбас-ла дээр,
Бо-ла чоннуң болчум чогуң.

Ам өске чижектен көрүп көрээл.

Авай-авай, авайым (7)
Авазынган авайым (7)
Авайымдан артык ынак (8)
Ааттынган кавайым, (7).

Увай-увай, увайым, (7)
Угбазынган увайым. (7)
Угбайымдан артык ынак (8)
Удуп өскөн кавайым (7)

Мында эгезинде, ортузуңда, төңчүзүңде аянажышкыңнар бар. Одуруг бүрүзүңде ийи цезура (үн үзүктелиишкиниен) бар.

Авай-авай (дээш биче цезура) авайым (дээш улуг цезура). Схемазы):

ав ав/аав// — мында:

в — дыңзыдыр адаар ажык үн, / — биче цезура, // — улуг цезура болур.

Чамдык шүлүктөрни номчуурга кандай болгаш арай чевен дынналыр ужуру болза, шүлүктүң одуругларында ритмиканың чурумун сагываанында болур. Шүлүктүң аянныг дыңналырынга ооң стопаларын чурумнуг тургузары азы одуругларның ритмиказын сагыры улуг рольдуг болур.

Одуруглар чеже-даа дең ажык үннүг болза, одуруглар ритм чок болурга, ооң дыңналыры кагылчак, чевен болу бээр. Ынчангаш шүлүккө ийинги сагыр чүүл ол болур. Одуруглар алызы барып, строфалар болу бээр. Улустуң ыр-кожамыктары колдуунда дөрт одуруглуг ийи куплет болур ышкажык.

Ыры куплеттерден, шүлүк — строфалардан тургустунар. Куплеттер (азы строфалар) чаңгыс, ийи, үш (терцинер), дөрт, беш, алды, чеди, сес (октавалар), тос, он, он бир, он ийи... дээш («Онегин строфазыңга» чеди), он алды-даа одуругларлыг бооп болур. Ону В. С. Серен-оолдун сөөлгү номунда илиглеринге, карыштарыңга, сөөмнеринге чижеглеп, бодум «Өжук-даштары», «Тос карактар», «Даалылар» деп бөлүк шүлүктөргө ажыглан көргүзөрин оралдашкан мен.

Строфаларның чижектерин улустуң үлегер сөстөрүндө, тывыыктарындан, кожамыктарындан, ырларындан, алгыш-йөрөөлдөрүндө, тоолдарындан белени-биле тышкаш, үлегерлеп ап болур.

Шүлүктү С. Б. Пюрбю: «...тускай хөмчөөлдиг, бир аай онзагай тургузулуг, уран чечен чугаа-дыр» деп тодараткан. Ынчангаш ооң «уран чечен чугаа болур» ужурун тайылбырлаарын оралдажып көрөөлү. Ол болза, шүлүктүң үш дугаар онзагай чүүлү, ооң эң кол туттунган өзү» болур. Ол кожаатан сөстөр, бөдүүн деңнелгеден эгелээр.

Авам биле ачам ийи
Айым ышкаш, Хүнүм ышкаш —

авазының, ачазының буянын мында анаа-ла Айга, Хүнге деңнөп каан, ол-ла одуругларны мынчаар өскөртип болур:

Азырап каан авам, ачам
Ай дег, Хүн дег чырып чоруур —

бо болза анаа-ла деңнелге эвес, үстүндө ийи одуруг ышкаш бөдүүн, дөрт уткалыг эвес, харын авазының, ачазының азырап каан буяны кижиге көзөөдө уттундурбас, бүгү назынында кижиниң сагыш сеткилинден ыравас, Айның, Хүннүң чыры ышкаш мөңгө үнелиг эргине болур дээрзин бадыткаан бодалды илередиң турар нарын деңнелге кылдыр билдинер.

Ам эпитет дугайын чугаалап көрейи. Эпитет деп сөстү тывалап капсырылга деп дөрт очулдуруп болур. Эпитет болза, «...дег, ышкаш, төдүү, мөдү...» дээн ышкаш деңнелгеге хереглээр артынчы сөстөрүн ажыглаваан, бүдүмөлгө, болуушкунга, кижиге болгаш ооң аажы-чаңына, бойдуска база бойдус чурумалына, маадырның чурттап турар черинге, өг-оранына деңнелгениң аргазын хереглевейи тодарадылга бээриниң аргазы болур. Чижээлээрге:

«Тозан аът долганып четпес
Токулчак ак өргөө...»

а з ы

«чавыт казанак», «тос чадыр», «серин чайлаг», «кара тамы», «Ырак булут», «Ыржым булуң», «Ырлыг-Булак»... дээн ышкаш тодарадылгалар база-ла чогаалга эпитет бооп чоруур.

Сөстөриң семантиказы (ооң дөрт утказындан) доора утказыңче шилчий бээрин эскерип көөр херек.

Сарыг бүрү
Салгын-биле сымырашкан.

Мында ийи кижиниң сымыражып чугаалап турарын сарыг бүрүмүң салгынга шылдырткайың турары-биле деңней шилчидипкен. Оңу мета-

фора деп адаар. Бир чүвениң өңү, шынарын өске чүвениң шынарынче шилчидиштерин — метафораны ажыглаары шүлүктү аянчыдарының болгаш чеченчидериниң бир аргазы болур.

Метонимия деп, «бир аякты иштим» дээн ышкаш, херек кырында ынча дээн кижин аяк ишпээн, бир аяк шай иштим дээн ол болур, а «Дүвү чок доскаар» дээрге, херек кырында дүвү чок доскаар эвес, арагачы, маңгысталчак амыдыралдыг кижин дээн уткалыг амыдыралга бо-ла таваржы бээр домактар бар. Олар уранчыдылганың бир хевирин — метонимия болур.

Чону дээштиң бажын салган
чоргаар эрес маадырывыс —

деп домакты бижип алгаш, ону долгандыр шинчилеп көрээл. «Бажын салган...» деп сөстөрүн, ылавылап сайгарар болза, бир кижин бажын салып каан, боду дүште чок кылаштап чоруй барган ышкаш сагындырар, а херек кырында ол дээрге, «амы-тынын берген», «боду өлүп калган» деп утканы илередип турар. Уранчыдылганың ындыг янзылыг хевирин, бүдүн чүвени илередирде оң чамдык кезин сөглөп тайылбырлаар арганы синекдоха дээр. Тыва кижин амыдыралга бо-ла ажыглап чоруур, өзүн үзер (өлүрүп кааптар), чүрөөн туткан (ынакшаан), холун берген (өглөнчир бооп дугуржуп каапкан) дээн ышкаш кожаатан сөстөр биштиң дылвыста дыка хөй.

Кожоатан сөстөр деп терминин С. А. Сарыг-оол грек дылдан укталган эргилде, чугааның сайгарлыры дээн уткалыг тропы деп сөстү ынчаар очулдурган.

Кожамыкка хорлуг-ла мен,
Кожо тыртып сөглээр-ле мен... —

дээр ышкакык. Кожо тырттар, каастап, үлегерлеп сөглээр дээн утканы кожаатан сөстөр деп термин илередип турар.

Арт болган аңгайган-кеңгейген эзерлиг,
Ай дег ала карактыг...

дээн ышкаш гиперболалар азы хөлүн эрткен хөөредишкиннер барык-ла сүгү маадырлыг тоолдарда бар.

«Секис адакылыг семис йылгымга пекпедим...» деп домакты Бегирээ хемниң эринден тывылган көжээде бижээн. Ол — үлегерлеп чугаалаан база-ла гипербола болур.

Өлгөн сөөктү чыыр болза,
Өлчөйтиден чавызапас.
Аккан ханны кудар болза,
Алгый хөлден сыгавас —

деп одуругларны 1934 чылда С. А. Сарыг-оол бижип алгаш, «шүлүк теориязын шинчилээринге таарымчалыг, гиперболаның азы тоолчудууш-тун хооредияның шымбай чижээн чогаадып каңдым эвеспе» деп бода-гааны-ла билдингир хире.

Аас чогаалының чамдык хевирлери Моол, Кыдат, Таңгыт күрүне-лериң дамчыштыр таңгыт, төвүт (Тибет), санскрит (Индия) дылдарда бижимел тоолдардан укталганын, тыва шүлүк чогаалының үлеглери — Орхон биле Енисей хемнерниң шынааларында буруңгу түрк үезиниң көжээлеринде тураскаал бижиктерде чаштынып чытканын эртеңдээннер ам бадыткаан.

Орхон-Енисейниң көжээлеринде бижимел чугааларында (IV—VIII вектерде-ле):

Ай, Хүннү көрбөстөп калдым...

Чеди бөрүнү өлүрдүм, Пар уктуг мен,

Чээренирни, парларны-даа базынмаан мен...

Чер, суумдан адырылдым, халак-халак!... —

дээн ычкаш амгы аас чогаалында-даа, бижимел чогаалдарда-даа бар **кожаатан сөстөр бижиттинген**. Үстүндө чижекте Пардан укталып төрүт-түнген маадыр Бөрү уктуг чеди аймакты азы чеди дайзыны баскан, бодунуң аймаа болур парларны базынмаан, чээренирни (хөрэженнер-ни) чектевээн дээрзи билдиниң турар. Кол-ла чүүл болза тываларның буруңгулары анимизм чүдүлгелиг (дириг амытаннардан кижичи укталып тывылганынга бүзүрээр) болганындан, кижичи өлгөн соонда ооң сүнесини дириг артарынга ынанып чораанындан «Мөңгө дашты» — көжээ ту-раскаалдарны тургусканы, бистиң дылывыстың алыс үндезиниң, бистиң чогаалывыстың эрте буруңгу бижимел хевирлерин «эргим чонум маадыр түрлүг болуңар!» деп чагы-биле катай мөңгөжиткени болур.

Чогаалга теманы шилип алгаш, ооң сюжедин шижгээдип алып сорулга тургустуруп келир. Тоожуларга, шиилерге, шүлүглелдерге бө-луушкуннар канчаар болуп турганын тоожуп бижир азы теманы кал-бартың сайзырадыр, биргээр чугаалаарга, ол болуушкуннарның бооп турар үезин болгаш чылдагааннарын дес-дараалаштыр тайылбырлаар анаар. Сюжет чок болза чогаал тургустунмас. Болуушкуннарның чоорту тодарап илерээрин, маадырларның характериниң өзүп, быжыгып, сайзы-раарын, чогаалдың кол бодалын болуушкуннар болгаш характерлер дамчыштыр номчукчуга билиндирериниң аргаларын сюжеттиң кезекте-ри дээр.

Сюжетти чогаалчылар бодадың сюжеди, болуушкуннуң сюжеди, характерниң сюжеди кылдыр үш бөлүк, ынчалза-даа чаңгыс аай, деңгө хөгжүүр чүүл деп көрүп турар. Болуушкуннар калбарып, уламчылаан тудум маадырларның аажы-чаңы улам хөгжүп сайзыраар, аңаа кижиниң аажы-чаңы — характери тодарап көстүп кээр, характерлерниң каржы-донгуну, ээлдек-эвилени, эрге-чассыы, кортук багайы, эрес-дидими тода-

рааны-биле чергелештир чогаалчының кол идеязы — номчукчуга чедирер дээн бодалы база-ла улам билдингир, чиге болу бээр.

Сюжет чүглө улуг хемчээлди чогаалдарга — балладаларга, шүлүглөдөргө ажыглаттыңыр деп билип алыр болза, шын эвес болур. Сюжет каш одуруглуг лириктиг шүлүктөргө безин турар. Ол колдуунда бодалдың чоорту хөгжүлдөзү-биле, шүлүктүң утказын илередир дээш шүлүктүнүң шилип алган аргазы-биле, уранчыдылганың — кожаатан сөстөрүн ажыглааны-биле холбашкан болур. Ол дугайын Людмила Мижит ожук дантары деп чоокта чаа неперезэн шүлүк терминин пинчилеп тура, эң-не баштай эскерген. Эртемден Л. Мижиттиң ол ажыдышкынын аныяк шүлүкчү Борис Казырыкпай бодунуң чогаадыкчы ажылынга чеднишкининг ажыглаан.

Сюжет, композиция дугайын К. К. Кудажы бодунуң бодалдары-биле бадыйткап, тодарады чугаалады.

Сөөлгү үеде солуннарда, «Улуг-Хем» сеткүүлде, ном үндүрер чөр-ниң нарлап турар номнарында-даа, шүлүк чогаалының мындыг хөй янзы, нарын негелдөлерин барымдаалаваан болгаш уран-чечен шынары куду, идеялиг утказы кыдыра — чевен болгаш амыдыралдан хоорук, тыва чоңуң бурунгу этиказынга таарышпас болганындан аныяктарга эстетиктиг салдары чегей чогаалдар хөйү-биле көстүп кээн турар. «Азага кыскаш-даа болбас, бурганга чула-даа болбас» чогаалдарны номчаап, хомудапас арга чок.

Идея деп чүл? Соора бардың эвес бе? Идеологияның базышкы-нындан чап-чаа-ла адырлып алдывыс чоп? деп айтырылгар салдынар чадавас. Идея чок, идеалга бараалгаваан, эстетиктиг салдары илереттин-мээн чогаал эрте бурунгу шагдан бээр-ле турбаан.

Чогаалга янзы-бүрү угланышкыннар тургулаан. Олар колдуунда үениң байдалындан болгаш янзы-бүрү улустарның чогаалдарының хөг-жүлдөзүниң хире чергезинден хамаарышкан болгаш шаа барып, чаа үениң идеяларынга база чечен чогаал, уран чүүл дугайында билиглерин-ге чагырткаш, чаа угланышкын бооп, катап төрүттүнүп, бир янзы шынарже шилчин турган угланышкыннар болур.

Ол идея болгаш уран чеченчидилге талазы-биле угланышкыннар-ны сентиментализм, романтизм, классицизм болгаш реализм деп адаар.

Ол бүгү чогаал угланышкыннарының ужу-кыдыын тыва чогаал-дан тып алыры берге эвес. Ылаңгыя амгы херээжен чогаалчыларның чогаалдарында сентиментализмнің, романтизмнің элементилери элээн хөйү-биле таваржып турар. Романтизмнің элементилери С. Сарыг-оолдуң «Агар-Саян-дан ыяш», «Белек», С. Пюрбювүң «Чечек» деп чогаалдарының хөөнүдө бар. М. Идам-Сүрүңнүң «Союспаң» болгаш «Пионер Чыргалдың баштаан походу» деп чогаалдарында реализмнің-даа, романтизмнің-даа хөөнчери чугаажок бар. Ындыг-даа болза, тыва чогаал тыптып келген хуниерияден эгелээш-ле реализмнің оруунче бүзүрелдиг базып кирген. Ол дугайын О. Данчайның «Мээң көргөн, билгеним», О. Шагдыр-Сүрүң-

нүң «Жаңчап өөрөнгөн», С. Токаның «Кычкыни чаза шапканы» деп 1932 чылда үнгөн, ТАР-ның 10 чыл оюнга тураскааткан очерктери херечилеп турар. Ында «Маадырлыг хүреш» деп баштайгы очулгалыг чогаал база бар. Олар шупту — херек кырында бар, бооп турган амыдыралга үндезилеттинген чогаалдар болур. Реализмниң кол негелдези болза, амыдыралдың алыс шынын чогаалга чуруп көргүзери болур, ону авторнуң чедип алып дээш оралдажып чоруур идеалының чөптүг шыныны болгаш өндүр чаагайының бедии-биле амыдыралдың эң кол боттуг талаларын чогаалга холбаштырып көргүзери болур. Ол бөдүүн принцип бо хуннерде-даа күштүг бооп арткан.

Литератураның угланышкыннарының болгаш агымнарының адын адап тургаш, социалистиг реализм дугайында чугаалаарындан чөп эгендиң дээр чадавас. Социалистиг реализмниң чогаалдарын янзы-бүрү «винегрет», «мандаңнардан» күрүне шугуму-биле, партияның айтышкынын ёзуугаар чежемейниң шудургу камгалаарга, ол агым, реализмниң бир угланышкыны болур сүрлүг күжүн ам ышкынган. Критиктиг реализмниң чээрби вектиң эгезинге турганы дег, социалистиг реализмниң чээрби вектиң төнчүзүнге чедир турганы черле бадыткалдыг.

Күрүне кандыг-даа идеологияны удуртулга болдурбас» дээрзин Конституцияларда чарлап бадылап каан чүве болганда, чогаалчы кандыг стильди шилип алыры, кандыг угланышкынның сурукчузу болуру ам хостуг. Символизм, акмеизм, натурализм, абстракционизм дээн ышкап угланышкындардан өске стильдер, агымнар, угланышкыннар-ла хөй. Ынчалза-даа амгы үеде делегей литературазында реализм тергиндеп турар, кол угланышкын болур.

Ынчангаш кижиниң ажыл-ижин, сагыш-сеткилин болгаш аажы-чаабын шы, бүзүрөнчиг болгаш чараш чаагай азы кончуг аар-берге, хомуданчыг, кээргенчиг, харааданчыг кылдыр чуруп көргүзери чогаалчының ажылының чиңгине үндезини болур ужурлуг.

ВЛАДИМИР СЕДИПОВИЧ
С Е Р Е Н - О О Л

Тыва улустуң чечен чогаалы болгаш уран чүүлү улуг когаралга таварышкан. Республиканың алдарлыг чогаалчызы, хоочун артист Владимир Седипович Серен-оол айыылга таварышкан, 1994 чылдың июнь 14-те элекке мөчөөн.

Владимир Седипович Серен-оол Өвүр кожуунуң Торгалыгга малчын араттың өг-бүлезинге 1942 чылдың март 14-те төрүттүнген. Төрөөн суурунга сес чыл школазынга, Хандатайтының ортумак школазынга өөренип чораан.

В. С. Серен-оол «Тываның аныяктары» солунуң литература ажылдакчызы бооп бодунуң күш-ажылчы амыдыралын эгелээш, килдис эргелекчизинге чедир депшип, редакция коллективиниң хүндүткелин чаалап алган. Эртегем билигже чүткүл, уран чүүлге хандыкшыл ооң артист мергежилди шилип алырынга, Ленинградтың театр, музыка болгаш киноматография институтунга өөренип киреринге дөгүм болган. Институтту дооскаш, В. С. Серен-оол Тываның хөгжүмшини театрының шии артизи, ооң чогаал кезээниң эргелекчизи бооп, сөөлгү чылдарда «Шын» солунуң редакциязынга корреспондентилеп ажылдап чораан.

В. С. Серен-оол Тываның В. Ш. Көк-оол аттыг, «Хүндүлелдин демдээ» орденниг хөгжүм-шини театрының сценазынга делегей литературазының классиктериниң, орус болгаш тыва чогаалчыларның шиленринге янзы-бүрү характерлиг дыка хөй рольдарны ойнааш, билиг мергежилдиг, уран салым-чаяанныг шии артизи болурун бадыткаан.

Уран чүүлге, чечен чогаалга хандыкшыл ооң чүрөөн школачы чылдарында-ла хаара туду берген. 16 харлыг Владимир Серен-оолдун баштайгы шүлүктери «Тываның аныяктары» база «Сылдысчыгаш» солункарга 1958 чылда парлаттыгган. Шүлүк аймааның янзы-бүрү сонет, басня, шүлүглел, шүлүктээн шини хөвирлерин, ылаңгыя сонет чечээ ышкан лириканың эң нарын жанрын шүлүкчү чедишкениниң шингээдин алган.

Россия Федерациязының Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү апарган, Владимир Седипович Серен-оол чогаал теориязын ханызы-биле билип алып сорулга-биле А. М. Горький аттыг Литература институтунун чанында Литератураның Дээди сургуулуна өөренип кирген. Ол — шүлүктерни, чечен чогааларны, тоожу база шии чогаал-

дарын бижээн. Тускай номнар кылдыр парлаттыган «Сыгыт» (1973), «Солаңгы» (1977), «Өгже чалалга» (1985), «Каң-кыс» (1991), «Белдир» (1993), «Хээлиг истер» (1989), «Монолог солнца» (1979), «Почерк любви» (1988) деп шүлүктөр болгаш тоожулад чогаалдар чыындыларындан аңгыда, театрың сценазынга тургузуп көргүскен ооң «Оруктар, оруктар», «Сөөскеннер чечектелип турда», «Иениң шийткели», «Дойлаашкын», «Эпесай-Мерген», «Күндер аңчы» деп шиilerin республиканың чону чылыы-биле хүдээп алган. Тыва дылга эң баштай шүлүктөй шии чогааткан авторларның бирээзи болган.

Баштайгы күш-ажылчы мергежили — журналистиң чымыжын ол бүгү назмында чогаалчының чон мурунуга чугула хүлээлгөзи кылдыр көрүп чораан. В. С. Серен-оолдуң медээлери, репортажтары, чүүлдери, корреспонденциялары болган очерктери «Шын», «Тываның аныяктары», «Тувинская правда» база республиканың өске-даа солуннарынга сөөлгү хүннерге чедир үргүлчү парлаттынып келген.

В. С. Серен-оол ёзулуг интернационалчы-патриот бөлбушаан, өске улустарның чогаалдарының дээжилери-биле бодунуң төрөөн чонун таныштырар ажылды үре-түңнелдиг боттандырып келген. Ол А. С. Пушкинниң,

М. Ю. Лермонтовтуң, С. А. Есенинниң шүлүктерин, В. Шекспирниң, М. Такамадунуң, Ж.-Б. Мольерниң, У. Гаджибековтуң, Ч. Айтматовтуң шиilerin база өске-даа чогаалчыларның шылтараңгай чаяалгаларын очулдурган, тыва номчукчуларга бөлгаш көрүкчүлерге бараалгаткан. Бодунуң ээлчээнде, ооң чогаалчы эш-өөрү В. С. Серен-оолдуң чогаалдарын орус, украин, кыргыз, алтай, бурят, хакас, якут, моол дылдарже очулдурган.

Чогаалчы салым-чаяанынга, артист мергежилинге харысалгалыг, камныг, сеткил-сагыжының ханызында бердинген болгаш, ол үргүлчү шудургу ажылдан, нарын болган берге чогаалчы ижигеги сызымак чүткүлдүг өөренип, уран чүүлдүң база чечен чогаалдың бедик шынарлыг, ханы философчу уткалыг, кижиниң сагыш-сеткилин чечен мерген илереткен үлегерлерин тургускан. Тыва уран чүүлдүң, чечен чогаалдың көгжүлденинге кирген үлүү, улуг ачы-хавыязы дэиш В. С. Серен-оолга Тываның алдарлыг чогаалчызы деп хүндүлүг атты тывыскан.

Ажык, бөдүүн аажы-чаңныг, эпитиг-эвилец, ёзулуг чогаалчы болгаш артист Владимир Седипович Серен-оолдуң чырыткылыг окур-хевири бистиң чүректеривиске кезээ мөңгөде чурттаар.

Н. Ш. Куулар, Ч. Ч.-Д. Ондар, М. М. Сүге-Маадыр,
Ч. Ч. Куулар, С. С. Сүрүң-оол, М. В. Кенин-Лоцсан,
О. Ө. Сувакит, Ю. Ш. Кюнзегеш, К. К. Кудажы, Е. Д. Танова,
Д. Д. Сарыкай, М. К. Өлчей-оол, А. А. Даржай, С. В. Козлова,
Е. В. Антуфьев, М. А. Хадаханэ, А. К. Үержаа,
А. Х.-О. Ховалыг, В. Б. Монгуш, Э. Л. Донгак,
М. Б. Көжелдей.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Надежда Куулар.</i> Ынакшылда назы-хар чок.	3
<i>Раиса Ондар.</i> Ынакшылдың човулаңы. <i>Тоожу.</i> Сөстүң үнөзи. Арыг чүвө. Сайыт кызы. Киш кудуруу. Даайын танываан.	23
<i>Сарра Куулар.</i> Үүргене. <i>Новелла.</i>	57
<i>Леонид Каң-оол.</i> Тенниг розалар. Мөген-Бажының чодураалары. Депутаттың монологу.	57
<i>Надежда А. Куулар.</i> Коргунчуг дүш. Дамырақтың хомудагы.	76

ШҮЛҮКТЕР

<i>Ооржак Меңги.</i> Дөрттээн одуруглар. «Черлик эник...», «Чүрээм дың- нааш...», «Чылдар шуужар...», Дайынчының сагыжы. Чуктуг- Хая. Эргип келдим. Кеземче.	84
<i>Николай Ондар.</i> Кежиг. Час. «Частырыглар, хомудалдар...», «Хөглүг, чазык өөрлөриңге деңзэриңге...», «Хары-чазы чагза чагзын...», «Улуг-Хемиң күштүг-даа бол...»	89
<i>Анатолый Монгуш.</i> Мөңгүн энчек. Кады чор сен. Шеми кызы оой тулган.	91
<i>Зоя Кунзек.</i> Чалыы назын. «Дамырактар шулурткайнып...»	93
<i>Ангелина Соян.</i> Балай ширбиң шыдавас сен. Күннээшкин.	94
<i>Алина Каң-оол.</i> «Хемчик хемим...», «Ыржым кежээ...», «Аравыста орук ырап...», «Делегейге дески чүвө турбас джир...», «Сени дээштиң саймаараксаан...», «Үнүп кээр мен...», «Сагынгаш- даа...», «Ыракта сен...», «Амыдырал аайы-биле...»	95
<i>Эмма Ооржак.</i> Сени чоктап. Кижилер дег. Чылгычы оол. Дуруялар. Эмнеп боор сен. Ошкап кагзын. Көрнүп келем. Чүгө? Сенде бар бе? Чүнүң уржуул. Манап чор мен. Чайла дээр боор. Час.	99
<i>Мария Күжүгет.</i> Сактыгышкыным чадаганы. «Сен биле мен...»	104
<i>Баланчай Иргит.</i> Кавайлыымдан өпейлээн.	106
<i>Сүлейман Кыргыз.</i> Шончалай. Үер. «Тааланчыг, магаданчыг...»	107
<i>Эльза Ооржак.</i> «Салгын мени...», «Муңгаралга бүргөткөн...», «Бо-ла хүннүң аязын...», «Аайлашпаан салымывыс...», «Ырай бер- диң...», «Ээнзирээн сеткилимден...»	108
<i>Сылдыс Донгак.</i> «Черимни дүн...», «Арылбас туман...», «Муңгаш даг- лар...», «Хүн көрбөс чаьскы ышкаш...», «Мөзүн дош дег...», «Авай, оглуң сеткил-хөңнү...», «Сеткилим соок көрүжү...», «Дү- жүмде аккан...»	110
<i>Анай-Хаак Тере.</i> Кыргызан авам. «Чоруп тур сен...», Демейлээр мен. «Ынакшылды сенден манаан...», Сеткилим. Салымывыс орук- тары.	113

<i>Куптус Куулар.</i> «Дүжүмде...», «Чуртталга деп чогуу чул ол?...», «Таакпының изиг көзү...», «Кара шайым...», «Орай дүн...», «Адыжымда сарыг бүрү...», Караңгыда. «Чоокта чаа-ла...», «...Кыйырт, кыйырт...»	116
<i>Кызыл-Кат Ондар.</i> Өзөм өттү. «Хаая сеңзе...», «Сени көөрге, өөрүнчүг-дүр». Ажыл хүнү дооступ турда.	119
<i>Ниссо Дагбы.</i> Чаа исти. Карактар. Сагыжымдан үнөс чүнүл?	121
<i>Борис Казырыкпай.</i> Ожук даштары.	122

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

<i>Виктор Биче-оолович Сагаан-оол</i> — 70 харлаан.	125
<i>Виктор Сагаан-оол.</i> «Авам сеңзе хары чагаа». «Чайның башкы хөг-лүг айы...», «Дескилештир тарып каан...», Чаңгыс аңаа дөгбөс болзун. Кыңгырга хем. Чаш чорааным.	126
<i>Александр Даржай</i> — 50 харлаан. Эрткен үем. Чаа амыдырал. Улуг отту ужуткан мен. Оолдарымга өпей ыры орнунга сөглөөн сөзүм. Кударава чалыс уруг. Ожук даштары.	135
<i>Уран Донгак.</i> Александр Даржайның чогаалдары болгаш бистиң үежилеривистиң сагыш-сеткил дилээшकिनнери.	142

НОМ САҢЫ БОЛГАШ ЧОГААЛ САЙГАРЫЛGAЗЫ

<i>Семен Оюн.</i> «Тывалаар куксуннун» тывызыы.	154
Чогаалчылар семинары.	157
<i>Владимир Седипович Серен-оол.</i>	172

УЛУГ-ХЕМ № 4 (13/91)

1994

июль — август

*Литературно-художественный
и общественно-политический журнал
Союза писателей Тувы.*

Редакторы выпуска *К. К. Кудажы, Ю. Ш. Кюнзегеш.* Обложка художника *М. Ч. Чооду.* Фотографии на обложке *О. Д. Охемчика.* Технический редактор *А. А. Чернова.* Корректор *Д. Х. Кунзегеш.*

Сдано в набор 1.07.94. Подписано к печати 12.10.94. Формат 60×84 1/16. Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая. Физ. печ. л. 11. Усл. п. л. 10,23. Усл. кр.-отг. 10,7. Уч.-изд. л. 9,82. С—25. Тираж 8000 экз. Заказ № 683.

Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000, Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Госкоминформпечати Республики Тыва.
667000, Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

200 P.